

ГІДЕМОНАСАН

КНИГОСПІЛКА

ГІ ДЕ МОПАСАН

Т В О Р И

За редакцією
Проф. С. Савченка

Т о м III

К Н И Г О С П I Л К А

ГІ ДЕ МОПАСАН

ЛЮБИЙ ДРУГ

РОМАН

Переклад В. Підмогильного

КНИГОСПІЛКА

ЧАСТИНА ПЕРША.

I.

Взявши в касирки решту з ста су¹, Жорж Дюруа вийшов з ресторану.

Від природи він був добре збудований, ще й поставу мав колишнього унтер-офіцера; отже вирівнявся по-військовому й недбайливо покрутив вуса й скинув на запізнілих одвідувачів швидким, побіжним поглядом, тим поглядом гарного хлопця, що падає прудко, як шуліка.

До нього підвели голову жінки—три маленькі робітниці, вчителька музики, немолода, кепсько зачісана, неохайна, завжди в пиявому капелюхові й обсмиканій сукні, та дві міщенки з чоловіками, завсідниці цього шинку з цінами без заправи.

Вийшовши на вулицю, він спинився на мить, міркуючи, що дамі робити. Було 28 червня, і до кінця місяця йому лишилось у кешені рівно три франки сорок сантимів. Тоб-то два обіди без сніданків, чи два сніданки без обідів—на вибір. Він подумав, що вранці поїсти коштує двадцять два су, а ввечері—тридцять, отже, коли задовольнятиметься сніданками, йому лишиться франк двадцять сантимів гуляючих, тоб-то на дві вечері хліба й ковбаси ще й пара шклянок пива на бульварі. Це була в нього велика витрата, але й велика втіха вночі, і він пішов униз вулицею Нотр-Дам-де-Льорет.

Ішов він так, ніби й досі на ньому була ще гусарська уніформа,—випнувши груди й розставивши ноги, мов

допіру зліз з коня, і грубо простував людною вулицею, зачіпаючи й штовхаючи перехожих, щоб не звертати з дороги. Досить потертого циліндра він носив трохи набакир і стукотів закаблуками по каменю. Виглядав так, немов завжди щось зневажав—перехожих, будинки, все місто,—від пихи солдата-красуня, що потрапив у цивільні.

Хоч костюм був на нім шістдесятфранковий, він не втрачав, проте, якоїсь підкresленої елегантності, трохи шаблонової, але справжньої. Високий, стрункий, білявий, певніш трохи руський шатен, із закрученими вусами, що немов пінились на губі, з блакитними, ясними очима та маленькими зіницями, з кучерявим від природи волоссям, зачісаним на проділ посередині, він дуже нагадував героя популярних романів.

Стояв той літній вечір, коли в Парижі нема чим дихати. Гаряче, як та парня, місто здавалось пітніло вночі від задухи. Гранітові пащі ринь дихали смородом, а з підвальних кухень крізь низькі віконця на вулицю лився гидкий дух поміїв та скислої страви.

Швайцари в самих сорочках сиділи коло воріт верхи на солом'яних стільцях й палили лютъки; перехожі важко ступали, поскидавши капелюхи.

Дійшовши до бульвару, Жорж Дюруа знову спинився, вагаючись. Йому хотілось тепер піти до Елісейських Полів та вулиці Бульонського Лісу й трохи подихати свіжим повітрям під деревами; та й ще одне бажання мучило його, бажання любовної зустрічі.

Як це станеться? Він не зінав, але чекав уже три місяці що-дня й що-вечора. Правда, кілька разів завдяки здоровому виглядові й принадній зовнішності він уривав там і там трохи кохання, але завжди сподівався більшого й кращого.

Кешеня його була порожня, а кров кипіла, і він спалахував від дотику повій, що шепотіли на розі вулиці: «Ходімо, красунчику?»—але йти за ними не смів, бо не міг заплатити; та й чекав він чогось іншого, інших поцілунків, не таких вульгарних.

Проте, любив місця, що кишіли публічними жінками,

їхні балі, кав'ярні та вулиці; любив штовхати їх, розмовляти з ними, казати їм «ти», дихати їхніми гострими пахощами й почувати себе коло них. Це були жінки—жриці кохання. Він не почував до них зневаги, властивої жонатим чоловікам.

Він звернув до церкви св. Магдалини й пустився за млявою хвилею натовпу, знеможеного від задухи. Великі перелюднені кафе виступали аж на пішохід, осягаючи питущу публіку ясним, різким світлом з ілюмінованого чола. Перед одвідувачами на чотирикутніх і круглих столиках стояли шклянки з різnobарвною, червоною, жовтою, зеленою та брунатою рідиною, а в карафках виблискували прозорі шматки льоду, що вихолоджували прекрасну, ясну воду.

Дюруа стишив ходу, бо від спраги йому пересохло в горлі.

Його мутила гаряча спрага літнього вечора, і він думав про чарівне відчуття холодного питва в роті. Та коли він тільки дві шклянки зараз вип'є—прощай тоді взвітра суха вечеря, а йому аж надто відомий був голодний час наприкінці місяця.

Він подумав: «Перечекаю до десятої, тоді вип'ю шклянку в «Американському». Сто чортів, як-же пити хочеться!» І дивився на людей, що пили коло столиків, на людей, що могли до схочу заспокоювати спрагу. Ішов зухвало й весело повз кав'ярні, зміряючи оком, по вигляду й одежі, скільки кожен одвідувач має при собі грошей. І гнів займався в нім проти людей, що так спокійно сиділи. Коли потрусити їхні кешені, знайдеш золото, срібло й дріб'яки. Кожен має пересічно що-найменше два луї², а їх у кафе добра сотня; сто разів по два луї буде чотири тисячі франків! Він шепотів: «Свині!», граційно вихиляючись. Коли-б перестрів якого край вулиці в темряві, слово чести, скрутив-би йому шию, не вагаючись, як робив із селянською дробиною під час великих маневрів.

І пригадав, як жив два роки в Африці й як утискував арабів на маленьких південних станціях. Жорстока й весела посмішка пробігла йому на устах, коли згадав

про одну забавку, що коштувала життя трьом чоловікам з племени Улед-Алан, а йому й товаришам його дала два десятки курей, пару баранів і золота, ще й сміховини на півроку.

Винуватих не знайшли, та й не шукали, бо араба там вважають до певної міри за природню військову здобич.

В Парижі інша річ. Тут уже не грабуватимеш одверто, з шаблею при боці та револьвером у руці, вдалечіні від цивільного правосуддя, на волі. В серці його ворушились усі інстинкти унтера, що допався до переможеного краю. Звичайно, він жалкував за двома руками, що пробув у пустині. Шкода, що там не лишився! Але-ж надіявся на краще, вертаючись. А тепер... От тепер і маєш.

Він ворушив у роті язиком, приклацуючи, мов хотів переконатись, що піднебіння його справді сухе.

Круг нього котилася виснажена, повільна юрба, і він думав раз-у-раз: «Наволоч. У всіх-же ѹолопів цих є гроші в жилеті». Він штовхав плечем перехожих і свистів веселі пісеньки. Чоловіки, яких зачіпав, обертались до нього й бурчали; жінки казали:

«От тварюка».

Він пройшов повз Водевіль і спинився коло Американського кафе, міркуючи, чи не випити тут шклянку,— так мутила його спрага. Але раніш, ніж зважитись, глянув на годинника, що світився серед вулиці. Чверть на десяту. Себе він знов, тільки-но буде перед ним шклянка пива, він зразу-ж її вип'є. А що тоді робити до одинадцятої?

Пішов. «Пройду до Магдалини й помалу вернусь назад».

Дійшовши до рогу Оперової площі, він перестрінув грубенького молодика, якого постать невиразно відлась йому знайомою.

Він пішов за ним, перебираючи спогади й примовляючи пошепки, «Де в чорта бачив я цього типа?»

Він рився в думках, але пригадати не міг; аж знецінка, від дивного діяння пам'яти, побачив цю людину худішою, молодшою, в гусарській уніформі. Він голосно

скрикнув: «Це-ж Форестьє», і надавши ходи, ударив перехожого по плечі. Той обернувшись, глянув і спитав:

«Що ви маєте до мене, пане?»

Дюруа засміявся.

«Не пізнаєш мене?»

«Ні».

«Жорж Дюруа, з 6-го гусарського».

Форестьє простягнув руки:

«А, другяко! як живеш?»

«Гаразд, а ти?»

«Ох, не дуже. Уяви, в мене груди тепер, як клоччя. Кашлюю шість місяців з дванадцяти через бронхит, що схопив у Бужівалі, коли вертався в Париж, тому вже чотири роки».

«Диви! А виглядаєш добре!»

І Форестьє, взявши колишнього товариша під руку, розповів йому про свою недугу, про лікування її, про думки та поради лікарів і про те, як важко їх додержуватись з його достатком. Йому казали жити взимку на півдні, а хіба-ж змога? Він одружений, журналіст, на добром становищі.

«Я керую політичним відділом у «Французькому Житті», веду сенатські звіти в «Порятункові» і врядини даю літературну хроніку до «Планети». Уже вибився».

Дюруа здивовано дивився на нього. Він дуже змінився, дуже змужнів. Тепер у нього була хода, постава й костюм поважної, певної себе людини, а черевце людини, що добре обідає. Колись був худий, тонкий і гнучкий, легковажний, гультяй, жартун, заводіяка. За три роки Париж геть переробив його; він став грубенький, серйозний, і волосся на скронях де-не-де посивіло, хоч мав тільки двадцять сім років.

Форестьє спитав:

«Куди ти йдеш?»

Дюруа відповів:

«Нікуди, гуляю перед тим, як додому йти».

«То коли хочеш, ходімо до «Французького Життя»,

там коректу треба проглянути. А потім вип'ємо по шклянці вкупі».

«Гаразд».

І вони пішли, взявшись під руку, вільно й незмушенено, як буває між шкільними товаришами та полковими приятелями.

«Що-ж робиш у Парижі?» спитав Форестьє.

Дюруа знизав плечима.

«З голоду дохну та й годі. Як одбув у війську, схотілось приїхати сюди... щастя пошукати чи, певніш, щоб у Парижі пожити. А от уже півроку служу в конторі Північної залізниці за півтори тисячі франків на рік та й усе».

Форестьє буркнув:

«Незавидно».

«Знаю. Та як-же мені, по-твоєму, вибитись? Я самотній, нікого не знаю і звернутись ні до кого. Бажання є, тільки засобів бракує».

Товариш оглянув його з голови до п'ят поглядом практичної людини, що зважує можливості, й переконано сказав:

«Чи бачиш, любий, тут усе залежить від сміливости. Хитрому тут легше стати міністром, ніж начальником контори. Треба брати, а не просити. Та якого-ж біса ти не знайшов чогось кращого, як служити на залізниці?»

Дюруа відповів:

«Скрізь шукає, та нічого не здибав. А тепер маю де-що на оці—пропонують поступити їздцем на Пелеренський манеж. Матиму там, у всякому разі, три тисячі франків».

Форестьє урвав його:

«Покинь цю дурницю, хоч-би й десять тисяч тобі давали. Так ти майбутнє своє занапастиш. В конторі тебе хоч нікому не видно, ти можеш покинути її при нагоді і вибитись на шлях. А в їздцях уже край. Однаково, що маршалком у домі, де обідає весь Париж. Якщо вчитимеш їзди світських та їхніх синів, то вже ніколи вони не вважатимуть тебе за рівню».

Він замовк, подумав трохи й спитав:

«Ти бакаляр?»³

«Ні, зрізався двічі».

«Дарма, все-таки науку ти кінчив. Коли говорять про Ціцерона або Тіберія, розумієш приблизно, що воно?»

«Та приблизно».

«Добре, ніхто більшого й не знає, крім двох десятків дурнів, яким знання однаково ні до чого. Бути за розумного зовсім не важко; треба тільки не спійматись на неудцтві. Хитрувати треба, уникати труднощів, обходити перешкоди та іншим юса втирати за допомогою словника. Люди-ж дурні, як гуси, а нетямущі, як коропи».

Він говорив, як спокійний жартун, що знає життя, і посміхався, поглядаючи на юрубу. Але зненацька закашлявся, спинився, поки минеться напад, тоді промовив підупало:

«Хіба-ж не прикро, що бронхиту ніяк не здихаюсь? А ще-ж літо. О, взимку конче поїду лікуватись до Мантона⁴. Тим гірше для мене, слово чести, бо здоров'я— передусім».

На бульварі Пуасоньєр вони підійшли до великих засклених дверей, де з середини була приліплена розгорнута на обидві сторони газета. Якихось троє стояли, читаючи її.

Над дверима, мов гаслю яке, горів газовим полум'ям великий напис: «Французьке Життя». І перехожі, раптом трапляючи в світло, що лилось від близкучих слів, ставали зненацька видимі, ясні й виразні, як удень; потім зразу-ж зникали в мороку.

Форестьє штовхнув двері.

«Заходь!» сказав він.

Дюруа зійшов за ним пишними й брудними сходами, які видно було з вулиці, пройшов передвітальню, де два кур'єри вклонились його приятелеві, і спинився десь ніби в почекальні, пиллявій та обшарпаній, оббитій брудно-зеленою імітацією оксамиту, заплямованою та погризеною де-не-де, мов її миші поточили.

«Сідай!» сказав Форестьє. «Я вернусь через п'ять хвилин».

І зникнув в одній з трьох дверей, що виходили в цей кабінет.

Чудний, особливий, нез'ясований дух стояв у кімнаті, дух редакційних заль. Дюруа сидів нерухомо, трохи боязко, а найголовніше—здивовано. Вряди-годи повз нього пробігали люди, входили в одні двері й виходили з інших, перш ніж він міг на них роздивитись.

Це були або юнаки, зовсім юнаки, що заклопотано сновигали з аркушем паперу в руці, що тріпотів від іхнього бігу; або робітники-складачі, що в них з-під заплямованої чорнилом блузи видко було біленський комір сорочки та сукняні штані, пошиті, як і в світських; вони обережно несли довгі смуги відбитків, свіжі, вохкі ще коректи. Часом проходив панок, одягнений аж надто елегантно, в занадто вузькому сурдуті, занадто обтягнутих штанях і занадто гострих черевиках—певно світський репортер із вечірніми новинами.

Проходили й інші, поважні й величні, у циліндрах із пласкими крисами, немов відзначались цими капелюхами від решти людей.

Форестье вийшов під руку з високим худим хлопцем, віком між тридцятьма й сорока роками, у чорному фракові та білій краватці, з гостро-закрученими вусами, дуже чорнявим, недбайливим з вигляду й самозадоволеним.

Форестье сказав йому:

«Прощайте, любий учителю».

Той стиснув йому руку:

«До побачення, любий», і пішов геть сходами, посвистуючи, з ціпочком під пахвою.

Дюруа спитав:

«Хто це?»

«Це Жак Ріваль,—чув, мабуть, славетний хронікер і дуеліст. Приходив коректу виправити. Гарен, Монтель і він—три найкращі в Парижі хронікери що-до цікавості й дотепу. Він заробляє тридцять тисяч франків річно за дві статті на тиждень».

Ідучи, вони здибали довговолосого, грубого й неохайногого чоловіка, що важко сходив по приступках.

Форестьє низько йому вклонився.
«Норбер де-Варен», сказав він, поет, автор «Мертвих сонців», знову така людина в ціні. Кожне оповідання, що він нам дає, коштує триста франків, а в найдовшому немає й двохсот рядків. Та ходімо в «Наполітен», подихаю від спраги».

Коли сіли до столика в кафе, Форестьє крикнув: «Пару шклянок!» і спорожнив свою хильцем, а Дюруа пив пиво поволі, смакуючи його, розкуштовуючи, ніби щось дорогоцінне й рідкосне.

Товариш його мовчав, немов міркуючи, потім спитав відразу:

«А чого-б тобі не взялись до газетярства?»

Дюруа здивовано глянув на нього; потім сказав:

«Ta... бачиш... я ніколи нічого не писав».

«Чи ба! Пробують-же, починають. Я міг-би взяти тебе для доручень, їздити за справами та з візитами. Мав-би на початок двісті п'ятдесяти франків і оплачений екіпаж. Хочеш, побалакаю з директором?»

«Ta звісно хочу!»

«Тоді зроби так: приходь до мене завтра обідати. Буде душ шестero, не більше: патрон, пан Вальтер з дружиною, Жак Ріваль та Норбер де-Варен, яких ти зараз бачив, та ще приятелька моєї дружини. Згода?»

Дюруа зніяковів і почервонів. Пробурмотів нарешті:

«Ta... одежі відповідної немає».

Форестьє геть здивувався:

«Немає фрака? Отаке! А це-ж річ конечна. В Парижі, бачиш, краще ліжка не мати, ніж фрака».

Потім відразу, порившись у кешені в жилеті, видобув купку золота, взяв два луї, поклав перед колишнім товарищем і сказав щиро та просто:

«Віддаси, коли зможеш. Візьми під заставу, або купи на сплату потрібну одежду; роби, як знаєш, тільки приходить завтра обідати о сьомій з половиною, на вулицю Фонтен 17».

Дюруа схвилювано взяв гроші, бурмочучи:

«Який ти ласкавий, дуже дякую тобі, повір, що не забуду...»

Той урвав його:

«Ну, гаразд! Ще по шклянці, чи що?»

І крикнув:

«Хлопче, пару шклянок!»

Коли випили, журналіст спитав:

«Хочеш, погуляємо трохи з годинку?»

«Залюбки!»

І знову пішли до Магдалини.

«Що-ж нам робити?» спитав Форестьє. «Кажуть, що в Парижі не гуляють без діла. Неправда. Я, коли йду ввечері, ніколи не знаю, куди саме. В Лісі тільки з жінкою цікаво гуляти, а не завжди маєш яку-небудь під рукою; концерти по кафе можуть розважати мого аптекаря й дружину його, але не мене. Що-ж робити? Нема чого. Тут треба було-б улаштувати літній сад, як парк Монсо, щоб уночі був відкритий, де можна було-б послухати гарної музики й випити чогось холодного під деревом. Це було-б не місце розваги, а місце гуляння; за вхід брати дорого, щоб привабити гарненьких дам. Щоб можна було походити по алеях, посыпаних піском та освітлених електрикою, і посидіти, коли хочеш послухати музику зблизька чи здалеку. Щось подібне було колись у Мюзара, але там тхнуло шинком, забагато було танців, а мало місця, тіни й затишку. Якби гарний, величезний сад. Розкіш була-б. Куди-ж ти хочеш піти?»

Дюруа зніяковів, не знав, що казати. Потім зважився: «Я не був у Фолі-Бержер. Охоче погуляв-би там».

Товариш його скрикнув:

«Фолі-Бержер, кажеш? Там-же задуха, як у печі. Проте, ходімо, там завжди втішно».

І пішли назад на вулицю Фобур-Монмартр.

Ілюміноване коло закладу освітлювало чотири вулиці, що коло нього сходились. Низка візників чекали закінчення.

Форестьє зайшов, а Дюруа спинив його:

«Ми забули підійти до каси».

Той поважно відповів:

«Зі мною не платять».

Коло контролю йому вклонились три контролери.
Середній дав йому руку. Журналіст спитав:

«Є гарна ложа?»

«Звичайно, пане Форестьє».

Він узяв поданий йому купон, відчинив оббиті повстю та шкірою двері, і вони опинились у залі.

Тютюновий дим прозорим туманом оповивав далечінь-сцену й другий бік театру. Невпинно знімаючись тонкими білястими цівками з цигар та цигарок, що всі курили, цей легкий туман підносиився, збираючись при стелі й стояв під широкою банею, круг люстри й над галереєю першого ярусу цілими хмарами диму.

В широкому коридорі, що виходить у кругий дуче фоє, де серед чорної юрби чоловіків тіняються розмальовані дівчата, одвідувачів чекав гурт жінок коло одного з трьох прилавків, де тронувало три намазані й блякні продаючи напоїв та кохання.

Два свічада позад них відбивали їхні спини й обличчя перехожих.

Форестьє швидко йшов крізь юрбу, як людина, що має право на увагу.

Підійшовши до капельдинерки, сказав:

«Сімнадцята ложа?»

«Сюди, пане».

Вони ввійшли в дерев'яну, розчинену скриню, оббиту червоним, де так тісно стояло четверо стільців того самого кольору, що між ними ледве можна було просунутись. Приятелі сіли; праворуч і ліворуч, вздовж довгої округлої лінії, що сходилася обома кінцями до сцени, в низці самих кліток теж сиділи люди, яких видно було тільки по груди.

На сцені троє молодиків у тісних трико,—високий, середній та малий, по черзі вправлялися на трапеції.

Спочатку, дрібно й швидко ступаючи, вийшов високий і вклонившись, махнувши рукою, мов посылав поцілунок.

Під трико вимальовувались м'язи його рук та ніг; він випинав груди, щоб приховати надмірне черево, і обличчям нагадував голлярчука, бо ретельний проділ

ділив його зачіску на дві рівненькі частини як-раз посеред голови. До трапеції він дістався граційним стрибком, і повисши на руках, крутився, як пущене колесо; або, напруживши руки й випроставшись усім тілом, спинявшися поземо в повітрі, держучись тільки за нерухому смугу силою своїх кулаків.

Потім сплигнув додолу, знову, посміхаючись, уклонився під отлески перших лав і відійшов до декорації, за кожним кроком показуючи м'язи своїх ніг.

Другий, нижчий та кремезний, виступав і собі та проробив ту саму вправу, а за ним і третій, якого публіка прийняла прихильніше.

Та Дюруа вистава зовсім не цікавила, і повернувши голову, він раз-у-раз озирався позад себе у велике фое, повне чоловіків та повій.

Форестье сказав йому:

«Зверни увагу на перші лави—виключно міщани з жінками та дітьми, юлопи, що приходять сюди дивитись. В ложах—бульварники, кілька артистів, кілька півпристойних дівчат; а позаду—найцікавіша в Парижі суміш. Хто вони? Подивись. Тут усякі, з усіх професій, з усіх шарів, але гультяїв найбільше. Тут службовці з банків, крамниць, міністерств, репортери, сутенери, офіцери в цивільному, панички в фраках, що обідають по кабаре й з Опера ходять до Італійців, та ще безліч всякого непевного люду, що не піддається аналізі. А жінки всі одного гатунку—ті, що вечеряють у «Американському», повії ціною від одного до двох луї, що пильнують чужинців, які заплатять і п'ять, та попереджають своїх завідників, коли вільні. Всі їх знають уже років з щість, цілий рік вони круться що-вечора в тих самих місцях, хіба що на лікування потраплять у Сен-Лязар або Лурсіну.

Дюруа не слухав. Одна з жінок дивилась на нього, спершись ліктем на їхню ложу. Це була повна чорнявка з набіленим обличчям, чорними, довгастими, підведеними очима й величезними, намальованими бровами. Пишні груди напинали її чорну шовкову сукню, а нама-

щені, як рана червоні губи надавали їй чогось тваринного, жагучого, прибільшеного, а проте збудного.

Вона покликала, кивнувши головою, якусь свою приятельку, що як-раз проходила—рижоволосу, теж гладку, біляву,—та її сказала їй голосно, щоб почули:

«Дивись, який гарний хлопець; коли-б він схотів мене за десять луї, то я-б не відмовилася».

Форестьє обернувся і, посміхаючись, плеснув Дюруа по коліні:

«Це про тебе—маєш успіх, мій любий. Вітаю».

Колишній унтер почервонів, машинально мацаючи пальцем пару золотих у жилетній кешені.

Завісу спущено; оркестра заграла вальса.

Дюруа сказав:

«Може пройдемось по коридору?»

«Як хочеш».

Вони вийшли, і потік людей їх зразу-ж підхопів. Їх тиснули, штовхали, душили, пхали, і перед очима їхніми колихалось ціле море капелюхів. Серед цієї чоловічої юрби сновигали попарно дівчата, легко просуваючись між ліктями, грудьми та спинами, немов почували себе вдома, вигідно, як риби у воді, серед цієї хвилі самців.

Дюруа захоплено йшов, п'яно дихаючи важким тютюновим повітрям, людським духом та паощами повій. А Форестьє пітнів, задихувався й кашляв.

«Ходімо в сад», сказав він.

І звернувши ліворуч, вони зайшли в щось ніби критий сад, било два лихенькі фонтани, коло цинкових столиків під тисами й туями в кадубах пили чоловіки й жінки.

«Ще по шклянці?» спитав Форестьє.

«Залюбки».

Вони сіли, роздивляючись на публіку.

Бряди-годи коло них спинялась повія й питала, багатально посміхаючись:

«Може почастуєте мене чимсь, пане?»

І коли Форестьє відповідав: «Шклянкою води з фонтана», відходила, шепочучи:

«Ач яка пика!»

Аж ось з'явилась повна чорнявка, що недавно стояла за ложею приятелів; вона пихувато виступала, взявшись під руки з повною білявкою. Це справді була прекрасна, обірна жіноча пара.

Постерігши Дюруа, вона посміхнулась, немов очі їхні вже порозумілись на чомусь інтимному й таємному, і, взявши стільця, спокійно сіла проти нього, посадивши поруч і подругу, тоді дзвінко крикнула:

«Хлопче, пару гренадинів!»

Форестьє здивовано сказав:

«А ти не соромишся!»

Вона відповіла:

«Це приятель твій мене зачарував. Справді, з нього гарний хлопець. Здається, нароблю через нього дурниць!»

Дюруа нічого не зміг сказати від збентеження. Крутів кучеряви вуса й дурнувато посміхався. Хлопець приніс сиропу й жінки випили хильцем; потім підвелися, і чорнява сказала Дюруа, по-приятельськи кивнувши головою й злегка вдаривши його віялом по руці:

«Дякую, котику. Ти важкий на розмову».

І пішли, вихилючися стегнами.

Форестьє тоді засміявся:

«Та ти справді, друже, маєш успіх у жінок! Не зневажай цього. Це може далеко тебе повести». —Хвилину помовчавши, він додав замислено, ніби вголос думаючи. —«Знову-ж таки, з ними найшвидче висунешся».

А що Дюруа все посміхався, не відповідаючи, спітав:

«Ти ще лишишся? Я йду, з мене досить».

Дюруа пробурмотів:

«Так, лишуся трохи. Ще не пізно».

Форестьє підвівся:

«Ну, то прощай. До завтра. Не забув? Вулиця Фонтен, 17, о сьомій з половиною».

«Згода. До завтра. Дякую».

Вони потиснули руки, й журналіст пішов.

Тільки він зник, Дюруа почувся вільним і знову ра-

дісно помацав пару золотих у кешені; потім підвіся
й став блукати в юрбі, шукаючи в ній очима.

Незабаром постеріг їх обох, біляву й чорняву, що
все похожали, як гордовиті жебрачки, серед натовпу
чоловіків.

Він пішов просто на них, а коли підійшов, знову
зніяковів.

Чорнява сказала йому:

«Язик твій уже працює?»

Він буркнув: «От морока!», не здолаючи нічого ін-
шого мовити.

Вони стояли втрьох, спиняючи рух юрби, що круг
них вирувала.

Тоді вона раптом спіткала:

«Підеш до мене?»

І він, тримтячи від жаги, грубо відповів:

«Так, але в мене тільки один луї».

Вона байдуже посміхнулась.

«То дарма».

І взяла його за руку на знак володіння.

Виходячи, він думав, що на другій дводцять франків,
легко візьме собі завтра на користування вечірнього
костюма.

II.

«Де живе пан Форестьє, будь ласка?»

«На четвертому, двері ліворуч».

Консьєрж відповів це ласкаво, виявляючи пошану до
свого пожильця. І Жорж Дюруа пішов по сходах.

Він почував себе трохи ніяково, боязко й незручно.
Фрака він надів уперше за життя, і загальний вигляд
убрання турбував його. Скрізь він добачав хиби: чере-
вики нелаковані, а проте доладні, бо він любив кокету-
вати ногою; сорочку куплено вранці за чотири франки
сорок у Луврі, і занадто тонка манишка на ній уже
ламалась. Інші, щоденні сорочки його були більш або
менш пошкоджені, і навіть найцілішої з них він не міг
надіти.

Штани були трохи заширокі, кепсько облягали ногу,

на літках немов скручувались і виглядали поношеними, як усяка випадкова одяга на випадковому тілі. Тільки фрак сидів не погано, прийшовши на нього майже бміру.

Він поволі йшов сходами, згнітивши серце, почувавши млявість у думках, а найбільше боявся бути смішним. І зненацька побачив проти себе пана в пишному вбраниі, що на нього дивився. Вони так близько одне з одним зійшлися, що Дюруа хотів оступитись, але вражено спинився—це був його власний відбиток у високому стінному дзеркалі, що відсвічувало на площині другого поверху довгу перспективу коридору. Він затремтів від радісного піднесення, визнавши себе за кращого, ніж був гадав.

Маючи вдома тільки маленьке лицеве свічадо, він не міг оглянути себе всього, та й окрім частини свого імпровізованого вбрания теж бачив у ньому дуже кепсько, отже прибільшував огріхи й жахався від думки, що виглядає комедно.

А зараз, зненацька побачивши себе в дзеркалі, він навіть не пізнав себе, визнав себе за іншого, за світську людину, що з першого погляду видалась йому дуже доладньою й дуже шикованою.

І тепер, пильно роздивляючись на себе, переконувався, що загалом убрання його задовільне.

Тоді почав перевіряти себе, як актор, вивчаючи ролю. Посміхався, простягав руку, робив жести, виявляв почуття—подиву, втіхи, вдоволення,—добирав відповідної посмішки та поглядів, щоб бути галантним з дамами й показати, що захоплюється ними й бажає їх.

На сходах розчинились двері. Він злякався, щоб його не застали зненацька, і мерщій пішов, боючись, що хтось з гостей товариша побачив, як він викривлявся коло дзеркала.

Зійшовши на третій поверх, наглядів друге дзеркало й стишив ходу, роздивляючись на себе. Власна постать видалась йому цілком елегантською. Ішов він добре. І безмежна самопевність сповнила йому душу. Звичайно, він дійде успіху з таким обличчям, з таким

бажанням висунутись, рішучістю, яку в собі знав, та незалежністю думки. Йому хотілось бігти, плигати, сходячи на останній поверх. Він спинився перед третім дзеркалом, звиклим рухом закрутів вуса, скинув капелюха, щоб опорядити зачіску, й прошепотів півголосно, як часто робив: «Це чудова вигадка». І подзвонив.

Двері розчинились майже зразу, і він побачив лакея в чорному фракові, поважного, голеного й так добре вдягненого, що Дюруа знову стурбувався, не розуміючи навіть причини цього невиразного хвилювання—може від несвідомого порівнення строю їхньої одежі. Цей лакей, узутій у лаковані черевички, спітав, беручи пальто, що Дюруа держав на руці, щоб не показувати плям:

«Як доповісти?»

І гукнув ім'я за піднесену порт'єру, в залю, де треба було зайти.

Але Дюруа, зненацька втратив сміливість і завмер від страху, задихувався. Він мав зробити перший крок у сподіване, омріяне життя. Проте пішов. У великій, освітленій кімнаті, де повно було рослин, як у оранжереї, стояла, чекаючи його, молода білявка жінка.

Він спинився, відразу зніяковівши. Хто ота жінка, що посміхається? Потім згадав, що Форестье одружений, і вкінець спантеличився від думки, що ця гарна, елегантна білявка і є дружина його приятеля.

Він пробурмотів:

«Пані, я...»

Вона подала йому руку.

«Знаю, пане. Шарль казав мені про вашу вchorашню зусігріч, я дуже рада, що він догадався запросити вас сьогодні на обід».

Він почервонів до ушей, не знаючи вже, що казати, почуваючи тільки, що його оглядають, обдивляються з голови до п'ят, зважують і цінують.

Йому хотілось перепросити, добрati якоїс причини, щоб з'ясувати недбалість свого в branня, але нічого не добрав і не зважився торкнутись цієї важкої справи.

Він сів у крісло, що вона показала, і коли відчув, як

угнулось під ним пружне й ніжне оксамитове сидіння, коли відчув, як підхопив і оповив його пестивий фотель, м'яко підтримуючи спинкою й набитими ручками, йому здалось, що він входить у нове чудове життя, опановує щось чарівне, стає чимсь і знаходить порятунок; і глянув на пані Форестьє, що не зводила з нього очей.

Вона була в блідо-синій кашеміровій сукні, що добре облягалася її гнучкий стан та опуклі груди.

Голі руки й шия виступали їй з-під піни мережива, яким були оздоблені корсаж та короткі рукава, а зачісане на маківці волосся, що кучерявилось трохи на потилиці, лежало над шиєю легкою хмаркою білявого пуху.

Дюруа заспокоївся від її погляду, що не знати чому нагадував йому гляд дівчини, здібаної вчора у Фолі-Бержер. Очі мала сірого, блакитно-сірого кольору, що надавав їм чудного виразу, ніс тонкий, губи міцні, підборіддя трохи м'ясисте, обличчя неправильне й приє надне, міле й лукаве. Це було те жіноче обличчя, якого кожна риса має особливий чар і значення, якого кожен рух ніби каже щось або ховає.

Трохи помовчавши, вона спіткала:

«Давно ви вже в Парижі?»

Він відповів, опановуючи себе:

«Лише кілька місяців, пані. Я служив на залізниці, але Форестьє подає мені надію, що завдяки йому я зможу взятись до газетарства».

Вона посміхнулась виразніше й прихильніше і провівши, знізивши голос:

«Знаю».

Дзвінок знову задзвонив. Лакей оповістив:

«Пані де-Марель».

Це була маленька чорнявка, з тих, що звуть чорнухами.

Вона моторно ввійшла, і була ніби змальована, вилита з голови до п'ят у темній, простенькій сукні.

Тільки червона троянда в чорному волоссі непереможно приваблювала очі, немов відтінюючи її обличчя, підкреслюючи її особливий характер і надаючи їй потрібної жвавости й раптовості.

За нею йшла дівчина в короткій спідниці. Пані Форестє схопилась.

«Добридень, Клотільдо».

«Добридень, Мадлено».

Вони поцілувались. Потім дитина з певністю дорослого підставила чоло, сказавши:

«Добридень, кузино».

Пані Форестє поцілуvalа її, потім познайомила:

«Пан Жорж Дюруа, щирий приятель Шарлів—пані де-Марель, подруга моя, трохи й родичка». І додала: «Знаєте, в нас по-простому, без церемоній і пишnot. Згода, правда-ж?»

Молодик уклонився.

Але двері знову розчинились і ввійшов присаджува-тий товстун, куций і круглий, під руку з високою, вродливою жінкою, вищою за нього й багато молодшою, вишуканою в манерах і поважною в ході. Це був пан Вальтер, депутат, фінансист, людина грошовита й ділова, південний єврей, директор «Французького Життя» з своєю дружиною, вродженою Базіль-Равальо, дочкою банкіра.

Потім, одне по одному, з'явились Жак Ріваль, дуже елегантський, та Норбер де-Варен, що в нього комір фрака блищав від тертя довгого волосся, що спадало на плечі, посипані дрібною, білою лупою.

Краватка на нім була кепсько пов'язана та й не вперше надівана. Він підійшов з грацією старого красуна, і взявши руку пані Форестє, поцілував її в дolonю. Коли нахилявся, довге волосся його ніби хвилею вкрило голу руку молодої жінки.

З'явився й Форестє, перепрошуючи за спізнення. Але його затримала в редакції справа Мореля. Пан Морель, радикальний депутат, зараз зробив запит міністерству з приводу вимоги кредиту на колонізацію Алжира.

Слуга оповістив:

«Обід подано!»

І всі пішли до їдалньі.

Дюруа посадили між панією де-Марель та її доч-

кою. Він знову почував себе ніяково, боячись якось помилитись на вживанні виделки, ложки та шклянок. Їх було четверо, одна синенька. Що з неї пити?

Суп усі їли мовчки, потім Норбер де-Варен спитав: «Ви читали процес Готье? Сміх, та й годі!»

І почали обговорювати цей випадок адюльтеру з домішкою шантажу. Говорили про нього не так, як говорять у родинному колі про читані в газетах події, а як про недугу говорять серед лікарів або про овочі серед городників. Не обурювались і не дивувались на факти, а дошукувались їхніх глибоких, потайних причин з професіональною цікавістю й цілковитою байдужістю до самого злочину. Силкувались точно з'ясувати коріння вчинків, визначити всі мізкові явища, що привели до драми, наукового висліду певного духовного стану. Потім і інші свіжі події обговорено, розтлумачено, оглянуто на всі боки й зважено що до вартості з практичним ставленням і спеціяльним підходом торгівців новинами, що продають людську комедію від рядка,—так само як оглядають, випробовують та важать комерсанти крам, що йде на продаж.

Потім мова пішла за дуель, і слово забрав Жак Ріваль. Це був його фах—ніхто інший не міг так обійнятися справу.

Дюруа не зважувався вкинути й слова. Часом поглядав на сусідку, якої круглі груди його манили. Край уха в неї висів на золотій ниточці діямант, мов крапля води, що скотилася по тілі. Иноді вона робила зауваження, що завжди викликало посмішку. У неї був веселий, мілий, гострий розум досвідченого хлопчика, що дивиться на речі недбайливо й важить їх трохи скептично, але зичливо.

Дюруа даремно намірявся сказати їй якийсь комплімент, і не вигадавши нічого, взявся до її дочки, наливав їй пити, подавав страви, прислужував їй. Дівчина, ще й за матір суворіша, поважно дякувала йому, уривчасто кивала головою—«Ви дуже ласкавий, пане», і подитячи замислено слухала дорослих.

Обід був чудовий, всі ним захоплювались. Пан Валь-

тер ів, як людожер, майже не розмовляв та скоса поглядав з-під окулярів на страви, що йому подавали. Норбер де-Варен від нього не відставав і часом ляпав сосом на свою маніжку.

Форестьє поважно всміхався, всього пильнував та скидався з дружиною вдоволеними поглядами, ніби зможники, що роблять укупі важке діло, і воно йде чудово.

Обличчя червоніли, голоси підносились. Вряди-годи слуга шепотів гостям на вухо: «Кортон—Шато-Ляроз?»

Дюруа до смаку припав кортон, і він що-разу підставляв свою шклянку. В ньому прокидалась чарівна веселість, гаряча веселість, що підіймалась йому з шлунку до голови, бігла по тілі й проймала його всього. Почував, що його обгортає глибока щасливість, щасливість життя й думки, тіла й душі.

І йому схотілось говорити, звернути на себе увагу, схотілось, щоб його теж слухали й відзначили, як і всіх, чиї найдрібніші думки викликали тут докладне обговорення.

Розмова, що точилася безперестань, перебираючи думку по думці, легко плигаючи з теми на тему, обійшла злободенні події, побіжно торкнулась безлічі справ і вернулась до великого запиту пана де-Мореля про алжирську колонізацію.

Пан Вальтер висловив між двома стравами кілька жартів, розум маючи скептичний і масний. Форестьє розповів свою завтрішню статтю. Жак Ріваль вимагав військового уряду й земельних концесій, щоб старшину наділяти землю після тридцяти років колоніяльної служби.

«Таким чином», казав він, «можна створити енергійне суспільство, що знатиме й любитиме країну й розумітиметься на тих важливих місцевих справах, з якими неминуче доводиться стикатись заходцям».

Норбер де-Варен спинив його:

«Так... вони знатимуть усе, крім хліборобства. Розмовлятимуть по-арабськи, а не тямитимуть, як садити буряки та сіяти хліб. Будуть вправні у фехтуванні, але неуки в угноєнні. Навпаки, треба широко відкрити цю

нову країну для всіх охочих. Розумні витримають, решта загине. Це соціальний закон».

Настала мовчанка. Посміхались.

Жорж Дюруа розкрив рота й промовив, дивуючись на свій голос, ніби ніколи його не чув:

«Найбільше бракує там доброї землі. Родючі маєтки коштують не дешевше, як у Франції, та багаті парижани вже й розкупили їх, як певне приміщення капіталу. Справжніх колоністів, що мандрують туди з голоду, відтиснуто в пустиню, де ніщо не росте, бо немає води».

Всі на нього дивились. Він почервонів. Пан Вальтер спітав:

«Ви знаєте Алжир, пане?»

Він відповів:

«Атож, пане, був там два з половиною роки й жив у трьох округах».

І зненацька, забувши про запит Мореля, Норбер де-Варен спітав його про якусь подробицю тамтешніх звичаїв, яку чув від одного офіцера. Справа торкалась Мзаба, чудернацької, маленької арабської республіки, що створилася серед Сахари, в найсухішому місці цього палючого краю.

Дюруа двічі бував у Мзабі, і розповів про звичаї цієї дивної країни, де крапля води має цінність золота, де кожний мешканець відбуває всі громадські повинності й чесність у торгівлі сягає вище, ніж у цивілізованих народів.

Він говорив з хвастовитим захватом, збудившись від вина та бажання подобатись; розповів полкові анекдоти, розказав про особливості арабського життя й про військові пригоди. Навіть добрав кілька барвистих слів, щоб змалювати ту жовту, голу країну, безмежно спущену під палючим полум'ям сонця.

Жінки не зводили з нього очей. Пані Вальтер промовила своїм повільним голосом:

«З вашими спогадами можна написати низку чудових статтів».

Тоді Вальтер глянув на молодика поверх окулярів,

як робив завжди, щоб роздивитись на чиєсь обличчя.
А на страви дивився з-піднізу.

Форестьє використав момент.

«Любий патрон, я зараз казав вам про Жоржа Дюруа і просив його собі в помішники для збирання політичних інформацій. Відколи Марабо нас покинув, мені нема кого послати в негайних і таємних справах, а газета на цьому терпить».

Пан Вальтер споважнів і підняв зненацька окуляри, щоб роздивитись на Дюруа безпосередньо. Тоді сказав:

«Безперечно, в пана Дюруа оригінальний розум. Коли він зайде до мене побалакати завтра о третій, ми полагодимо справу».

Потім, помовчавши трохи, знову раптом звернувся до молодика:

«Але кілька мальовничих нарисів про Алжир дайте нам зразу-ж. Розкажете свої спогади й зв'яжете їх з колонізаційним питанням, як зараз. Це на часі, дуже на часі, і я певен, що це сподобається читачам. Але не гайтесь. Перший нарис мені треба на завтра або на після-завтра, поки ця справа обговорюється в парламенті,—щоб принадити публіку».

Пані Вальтер додала з тією поважною грацією, що вона вкладала в усе й що надавала якоїсь прихильності її словам:

«І назву маєте чудову: «Спогади африканського стрільця»—правда-ж, пане Норбер?»

Старий поет, що пізно зажив слави, зневажав і боявся новаків; він сухо відповів:

«Чудово, з умовою, що й зміст триматиметься тієї самої ноти, бо це найважче,—вірної ноти, що в музиці звуться тоном».

Пані Форестьє ущедряла Дюруа прихильними посмішливими поглядами, знавецькими поглядами, що ніби казали: «Ти доб'ешся!» Пані де-Марель кілька разів оберталась до нього, а діамант у її вусі тремтів безпестанно, ніби та краплина ось-ось одірветься і впаде.

Дівчина сиділа нерухомо й поважно, схиливши надтарілкою.

Слуга обходив стіл, наливаючи в сині шклянки йога-нісберзького вина, і Форестьє виголосив тост, вітаючи пана Вальтера: «За довгий добробут «Французького Життя!»

Всі вклонились патронові, що посміхався, і Дюруа, сп'янівши від успіху, випив хильцем. Йому здавалось, що випив-би цілу бочку, з'їв-би бика, задушив-би лева. В тілі почував надлюдську силу, в душі—непереможну рішучість та незграбну надію. Тепер серед людей цих він був ніби вдома, бо допіру посів тут становище, здобув тут собі місце. Його погляд спинявся на обличчях з новою певністю, і він уперше зважився звернутись до сусідки:

«Кращих сережок, як у вас, пані, я ніколи не бачив».

Вона обернулась до нього, посміхаючись.

«Це мені спало на думку повісити отак діаманти, просто на ниточці. Нагадує росу, правда?»

Він пробурмотів, ніяковіючи від сміливости й боючись сказати дурницю:

«Чудово... але вухо їх ще більше прикрашує».

Вона подякувала йому поглядом, тим ясним жіночим поглядом, що проходить у серце.

Одвертаючи голову, він знову скинувся очима з панією Форестьє, і її доброзичливий, як і раніш, погляд видався йому веселішим, лукавим якимсь і підбадьорливим.

Всі чоловіки говорили вже разом, жестикулюючи та вигукуючи—сперечались про великий проект метрополітена. Тему вичерпано тільки наприкінці десерта, бо кожний мав що сказати про повільність сполучення в Парижі, незручність трамваїв, нудотність омнібусів та грубість візників.

Потім пішли пити каву. Дюруа ради жарту запропонував руку дівчинці. Вона поважно подякувала і стала навшпиньки, щоб дістати рукою до його ліктя.

Коли ввійшли до вітальні, йому знову здалося, що він потрапив до оранжереї. По чотирьох кутках кімнати буяли пишним листом високі пальми, підносячись угору й розкидаючись, як водограй.

Обабіч каміна стояли круглі, як колони, кавчукові дерева з нанизаним одне на одне темно-зеленим, довгим листом, а дві невідомі рослини на піяно, круглі й уквітчані—одна рожевим, друга білим цвітом,—здавались штучними, неправдоподібними, надто прекрасними для справжніх.

Повітря було свіже, повите ніжними ледве чутними пахощами, яких не можна було ні визначити, ні назвати.

І молодик, уже краще опанувавши себе, уважно оглянув помешкання. Воно не було велике, нічого, крім рослин, не вбирало в нім очі, нічого не було в нім яскравого, але почувався затишок, спокій, спочинок; воно горнулось, подобалось, оповивало чимсь тіло, мов пестощами.

Стіни оббито старовинною тканиною з бляклого фіялкового кольору, засіяною дрібними квітами з жовтого шовку, завбільшки з муху.

На дверях висіли портьєри з сіро-синього сукна, солдатського сукна, вишитого гвоздиками з червоного шовку, а стільці різних форм і різні завбільшки, недбало розставлені по кімнаті—шезлонги, величезні й крихотні крісла, тумбочки й дзиглики,—оббито шовком Луї XVI та чудовим утрехтським оксамитом з гранатовим узором по кремовому полю.

«Хочете кави, пане Дюруа?»

І пані Форестье подала йому повну чашку з дружньою посмішкою, що не сходила з її уст.

«Так, пані, дуже дякую».

Він узяв чашку, і коли непевно нахилився, беручи срібними щипцями грудочку цукру з цукерниці, що піднесла дівчинка, молода жінка шепнула йому:

«Походіть-же коло пані Вальтер».

Спочатку він випив каву, боючись розлити її на килим, потім, з вільнішою вже головою, почав добирати, як підійти до дружини свого нового директора та розпочати з нею розмову.

Раптом побачив, що вона тримає в руці порожню чашку й не знає, де її поставити, бо сиділа далеко від столу. Він кинувся до неї.

«Дозвольте, пані».

«Дякую, пане».

Він одніс чашку й вернувся.

«Коли-б ви знали, пані, які гарні хвилини дало мені «Французьке Життя», коли я жив у тій пустині. Це справді єдина газета, яку можна читати по-за Францією, бо вона літературніша, дотепніша й не така однomanітна, як інші. В ній усього знайдеш».

Вона посміхнулася з приязною байдужістю і відповіла поважно:

«Пан Вальтер великої праці доклав, щоб створити цей тип газети, який відповідає новим вимогам».

І вони почали розмовляти. Слова його були легкі й банальні, голос чарівний, погляд дуже граційний, вуса непереможно принадні. Вони були пишні, курчаві, гарні, русяви на колір, а на закручених кінцях трохи світліші.

Розмовляли про Париж, про околиці, береги Сени, курорти, літні розваги та всякий дріб'язок, про який можна говорити без кінця, не стомлюючи розуму.

Та коли підійшов Норбер де-Варен із чаркою лікеру в руці, Дюруа скромно відступився.

Пані де-Марель, що розмовляла з панією Форестьє, покликала його:

«Так ви, пане», сказала вона, «хочете взятися до газетарства?»

Він невиразно розповів їй про свої проекти, потім розпочав з нею ту розмову, що провадив допіру з панією Вальтер, але, краще вже розуміючись на речі, показав себе справжнім знавцем, переказуючи від себе те, що сам зараз почув. І весь час дивився своїй сусідці у вічі, мов щоб надати словам своїм глибшого змісту.

Вона й собі легко та захоплено розповіла йому анекdotів, як жінка, що почуває себе дотеною й любить жартувати; і, мов давня знайома, клала йому руку на плече та говорила пошепки абищиці, що від цього набували інтимності. Він палав у душі від дотиків молодої жінки, що цікавилася ним. Йому хотілося зразу ж довести їй свою віданість, обороняти її, показати свою

вартість, і погляди, якими він їй відповідав, виявляли захоплення її думкою.

Та зненацька, без ніякої причини, пані де-Марель гукнула:

«Лоріно!»—і дівчинка підійшла до матери.

«Сідай тут, дитино, коло вікна ти застудишся».

І Дюруа охопило шалене бажання поцілувати дівчинку, немов з цього поцілунку щось могло передатись і матери.

Він спитав члено й по-батьківськи:

«Чи можна мені поцілувати вас, панно?»

Дитина здивовано підвела на нього очі. Пані де-Марель сказала, сміючись:

«Відповідай—сьогодні можна, а вдруге вже ні».

Дюруа сів, взяв Лоріну на руки й торкнувся устами її хвилястого й ніжного волосся.

Мати здивувалась:

«Гляньте, вона не втекла, дивна річ! Звичайно, вона дозволяє цілувати себе тільки жінкам. Ви невідпорний, пане Дюруа».

Він мовчки почервонів, тихо колихаючи дитину на коліні.

Підійшла пані Форестьє й здивовано скрикнула:

«Гляньте, Лоріну приручено, що за диво!»

Підійшов і Жак Ріваль із цигарою в роті, але Дюруа почав прощатись, боючись якимсь недоречним словом зіпсувати діло й розпочату перемогу.

Він уклонився, ніжно потиснув жіночі ручки, потім міцно потряс руки чоловікам. Зауважив, що в Жака Рівала рука була суха, гаряча й щиро відповіла на його потиск; у Норбера де-Варена вожка, холодна й вислизала між пальцями; у пана Вальтера холодна й м'яка, млява, невиразна; у Форестьє тепла й масна. Він шепнув Дюруа,

«Не забудь-же завтра о третій».

«О, ні, не бійся».

Коли вийшов на сходи, йому схотілося бігти вниз від буйної радості, й він пустився, плигаючи зразу через дві приступки, аж раптом побачив у великому дзер-

калі на третьому поверху хапливого пана, що стрибцем біг йому навпроти, і враз соромливо спинився, немов його на злочині спіймали.

Потім довго й зачаровано на себе дивився, що знього таки справді гарний хлопець; потім радісно по-сміхнувся, і, прощаючись із своїм відбитком, уклонився йому низько й церемонно, як значній особі.

III.

Вийшовши на вулицю, Жорж Дюруа завагався, що далі робити. Йому хотілось бігти, мріяти, йти куди очі, гадаючи про майбутнє й дихаючи теплим ночним повітрям; але думка про статті, що вимагав пан Вальтер, не давала йому спокою, і він вирішив іти зразу ж додому та братись до праці.

Він швидко дійшов до крайнього бульвару й рушив на вулицю Бурсо, де жив. В його шостиповерховому будинкові мешкало двадцять робітничих та міщанських родин, і йдучи сходами, освітлюючи вощаним сірником брудні приступки, де валялись клапті паперу, недокурки та кухенні покидьки, він відчув страшну огиду й бажання мерщій вибратись звідци та жити, як багачі, в чистих помешканнях, вистелених килимами. Важкий сморід їжи, убиранень та житла, загуслий сморід бруду й старих стін, якого жоден протяг не міг вивітрити, проймав помешкання згори до низу.

Їого кімната була на шостому поверсі й виходила, як у глибоку безодню, на безмежну колію Західної залізниці, як-раз над виходом з тунеля коло вокзалу Батіньоль. Дюруа розчинив вікно й сперся ліктями на ржаве підвіконня.

Внизу, на дні темної ями, три червоні нерухомі вогні семафорів нагадували величезні звірячі очі, а далі знову видно було вогні, ще далі—знову й знову. Що-хвилини серед ночі лунали довгі й короткі посвисти, які близько, інші ледве чутні, що доходили аж з боку Аньєра. Вони мінились, як людський голос. Один з них близчав, весь час жалібно кричучи та що-мить голос-

нішаючи, і ось раптом вирнуло велике жовте світло, що мчало з гуркотом і шумом; і Дюруа дивився на довгу низку вагонів, що зникали в тонелі.

Потім сказав сам собі: «Ну, до праці!» Поставив свічку на стіл, але, зібравшись уже писати, побачив, що має тільки папір до листів.

Тим гірше, він використає його, розгорнувши аркуш на всю широчінь. Умочив перо в чорнило й написав угорі, виводячи літери:

Спогади африканського стрільця.

Потім почав добирати, як почати перше речення.

Сидів, підперши чоло рукою, втопивши очі в білій чотирикутник, перед ним розгорнутий.

Що сказати? Тепер він не знаходив нічого з того, що допіру розповідає,—ні анекdotів, ні фактів, нічогісінько. Зненацька подумав: «З від'їзду треба починати» І написав: «Було це 1874 року, приблизно в середині травня, коли виснажена Франція спочивала після страшного року...»

І зразу спинився, не знаючи, як зв'язати з цим від'їзд кораблем, подорож і перші враження.

Хвилин з десять поміркувавши, він вирішив вступ відклсти на завтра, а зараз зробити опис Алжира.

І написав на папері: «Алжир—це зовсім біле місто...», але ще щось сказати не міг. Бачив у спогадах гарне, ясне місто, що спадає приступками пласких будинків з верховини до моря, й не знаходив слів, щоб висловити те, що бачив і почував.

Після великого напруження думки, додав: «Почасті в ньому живуть араби...» Потім кинув перо на стіл і підвівся.

На маленькому залізному ліжку, де тіло його вилежало яму, він побачив свою щоденну одежду, що валялась жужмом, зібрана й гидка, як збіжжя мерця у трупарні. А на солом'яному стільці його шовковий капелюх, єдиний капелюх його, лежав понуро, ніби мілостині чекаючи.

На стінах, обліплених сірими шпалерами з блакитними букетами, було що плям, що квіток,—давніх, непевних плям, яких важко визначити походження: почавлені комахи чи олійні краплі, сліди пальців, намощених помадою, чи бризки змилок від прання. Тут дхнуло ганебними злиднями, злиднями паризьких мебльованих кімнат. І розпач узяв його від убозства життя. Він подумав, що треба негайно звідци вибратись і завтра-ж покінчiti з цим нужденним існуванням.

Запал до праці знов охопив його, він сів і знову почав вишукувати речення, щоб гаразд змалювати дивне й чарівне обличчя Алжира, передпокою таємничої й далекої Африки, тієї Африки, де живуть мандрівні араби й незнані негри, Африки недослідженої й при надної, звідки привозять до наших громадських садів несвітських тварин, тільки для казки, здається, створених: чудернацьких курей-струсів, божественних кіз-газелів, дивних і химерних жирафів, поважних верблю дів, дивовижних гіпопотамів, незgrabних носорогів та горил, страшних братів людини.

Він невиразно почував, як зrinaють у ньому думки, може навіть висловив-би їх, але не міг вклести у писані рядки. Безсильство дратувала його, він знову підвівся із спіtnілими руками, почуваючи в скронях стукіт крові.

Очі його спинились на рахункові від пралі, що швайцар цього вечора йому приніс, і зненацька безтямний розпач опанував його. Вся радість його вмить зникла разом із самопевністю та вірою в майбутнє. Кінець, усьому кінець, нічого він не зробить, нічого з нього не буде; він почував себе порожнім, нездатним, нікчемним, пропащим.

Він знову сперся на підвіконня, як-раз коли потяг якийсь вирвався з тунеля з раптовим і скаженим гуркотом. Він мчав туди, степами й долинами, до моря. І зненацька спогад про батьків заворушився в серці Дюруа.

Цей потяг пройде коло них, за якихсь кілька льє від їхньої хати. Він побачив ту хатку на верховині

горба, що стоїть над Руаном та безмежною долиною Сени при в'їзді в село Кантеле.

Батьки його держали шинок «На доброму місці», де в неділю сходились поснідати міщани з передмістя. Вони хотіли в пани вивести свого сина й віддали його до коледжа. Кінчивши науку, але бакаліярства не здобувши, він пішов у військо, гадаючи стати офіцером, полковником, генералом. Але військовщина обридла йому раніше, ніж він свої п'ять років одув, і він почав мріяти про фортуну в Парижі.

Добувши термін, приїхав сюди, не зважаючи на благання батьків, що хотіли хоч при собі його лишити, коли розвіялись їхні мрії. Він і собі надіявся на майбутнє, передбачав перемогу завдяки пригодам, яких виразно уявити не міг, але певен був, що зуміє їх викликати й використати.

В полку він мав успіх серед залогових кол, траплявся навіть пригоди у трохи вищому світі—спокусив дочку збірчого, що все ради нього була ладна покинути, та дружину повіреного, що й топитись пробувала від розпачу, як він її покинув.

Товариши казали про нього: «Це хитряк, пройда й крутій, він з усякої справи виплутається». І він вирішив справді хитряком, пройдою й крутієм стати.

Його природжене нормандське сумління, вишаруване буднями залогового життя, розбещене звичайним у Африці мародерством, здирством та шахрайством, настренчене військовою уявою про честь, військовим заvodіяцтвом, патріотичними чуттями, геройськими пригодами, що серед унтерів розповідають, та чванькуватистю військового стану,—стало якоюсь бездонною скринею, де можна всього знайти.

Але бажання висунутись панувало над усім.

Він непомітно почав мріяти, як робив що-вечора. Уявляв чудову любовну пригоду, що відразу здійснить усі його надії. Дружився з дочкою банкіра або великого пана, яку здібав на вулиці й з першого погляду зачарував.

Пронизливий свист паротягу, що вибіг сам-один із

тонеля, як кріль із нори, й помчав по рейках на всіх парах до депо на спочинок, урвав його маріння.

Тоді його знову охопила невиразна й радісна надія, що таїлась у його душі, і він послав навмання в ніч поцілунок, любовний поцілунок образові сподіваної жінки, палкий поцілунок жаданому багатству. Потім зачинив вікно й почав роздягатись, шепочучи:

«Дарма, вранці кращий настрій буде. Зараз у мене голова тяжка. Та й випив може забагато. Яка-ж праця в таких умовах!»

Він ліг, задув свічку й майже відразу заснув.

Прокинувся він рано, як прохидається в день палкої надії чи турботи, і, схопившись з ліжка, розчинив вікно, щоб випити кухлик свіжого повітря, як він казав.

Будинки на Римській вулиці, по той бік широкої залізничної колії, стояли світлі й білі в блискучому сяєві східнього сонця. Далеко праворуч, у синястому легкому тумані, що плавав на обрії прозорим серпанком, видко було горби Аржантейля, верховини Сануа та млини Оржемона.

Дюруа споглядав кілька хвилин на далекі поля й прошепотів: «Як-же гарно там у таку годину». Потім згадав, що треба працювати й негайно-ж послати за десять су швайцарчука сказати в конторі, що він занедужав.

Він сів до столу, вмочив у чорнило перо, підпер рукою чоло й замислився. Даремно. Нічого йому на думку не спадало.

Проте, він не занепав духом. Він подумав: «Не звик я, он що. Цього треба навчитись, як і всякого діла. На перший раз потрібна допомога. Піду до Форестьє, так він за десять хвилин мені статтю направить».

І вдягнувся.

На вулиці він подумав, що рано ще йти до приятеля, який, певно, спить допізна. То-ж він почав тихенько гуляти під дверима на крайньому бульварі.

Ще не було й дев'ятої, коли він дійшов до парка Монсо, повного вохкістю від ранкового поливання.

Там він сів на лаву й знову почав мріяти. Коло нього

туди й сюди похожав дуже елегантний молодик, чекаючи, мабуть, жінку.

Вона швидко підійшла, у вуалю, взяла його руку, хутко потиснула, і вони пішли.

Бурхлива жадоба любови пройняла серце Дюруа, жадоба вишуканої, напахченої, ніжної, любови. Він підвівся і пішов, гадаючи про Форестьє. О, цьому пощастило.

Коло дверей він перестрінув приятеля, що як-раз вийшов.

«Це ти! Так рано! Що маєш?»

Дюруа, стурбований тим, що зустрів його на відході, пробурмотів:

«Ta... ta... ніяк не можу написати статті, ти-ж знаєш, що пан Вальтер просив у мене, про Алжир. Воно й не диво, бо я-ж ніколи не писав. Для цього, як і скрізь, треба практики. Я швидко вивчусь, певен цього, але на початку не знаю, як узятись. Думки є, багато думок, тільки висловити їх не можу».

Він спинився, зніяковівши. Форестьє лукаво посміхався.

«Знаю це».

Дюруа підхопив:

«Авжеж, це кожному мусить трапитись на початку. Так от я прийшов... прийшов попросити, щоб ти трохи допоміг... Ти за десять хвилин направиш мені це, покажеш мені, з чого починати. Даси мені добру лекцію стилю, бо без тебе мені не впоратись».

Той весь час весело посміхався. Він ударив товариша свого по плечі й сказав:

«Іди до моєї дружини, вона порадить тебе не гірш за мене. Я вимуштрував її до цієї роботи. Мені часу зараз немає, а то я сам тобі охоче допоміг-би».

Дюруа, зніяковівши раптом, вагався й не міг зважитись:

«Не можу-ж я з'явитись до неї в такий час...»

«Чудово можеш. Вона вже встала. Сидить у моєму кабінеті й упорядковує мої нотатки».

Дюруа відмовлявся йти.

«Ні... це неможливо...»

Форестьє взяв його за плечі, повернув і пхнув до дверей.

«Та йди-ж, тюхтію, коли кажу! Не сходити-ж мені на четвертий поверх, щоб привести тебе й викласти твою справу».

Тоді Дюруа наважився:

«Дякую, піду. Скажу їй, що ти присилував, зовсім присилував мене йти».

«Гаразд. Вона не кусається, будь спокійний. Головне не забудь: о третій годині».

«О, не бійся!»

Форестьє подався, а Дюруа поволі ступав з приступки на приступку, добираючи, що йому сказати, й турбуючись тим як його зараз зустрінуть.

Йому відчинив слуга в синьому фартуху, з віником у руках.

«Пан уже пішов», сказав він, не чекаючи питання.

Дюруа не відступався:

«Спитайте пані Форестьє, чи може вона прийняти та перекажіть, що я прийшов від її чоловіка, якого здибав на вулиці».

Почекав. Слуга вернувся, відчинив праворуч двері й оповістив:

«Пані вас чекає».

Вона сиділа в кріслі коло столу до письма в кімнатці, де й стін не видно було за книжками, що додадно стояли на полицях з чорного дерева. Різноманітні, червоні, жовті, зелені, фіялкові й сині корінці прикрашали і пожвавлювали монотонну лінію томів.

Вона обернулась, посміхаючись, у білому мереживному пенюарі, й подала йому руку, що оголилась з-під широкого рукава.

«Уже?» спитала вона й додала: «це не догана, а звичайне питання».

Він пробурмотів:

«О, пані, я не хотів іти, але на вулиці здибав вашого чоловіка, й він присилував мене. Мені так ніяково, що я не зважуюсь навіть сказати, чого прийшов».

Вона показала йому на стільця:
«Сідайте й кажіть».

Між пальцями вона спритно крутила гусине перо, а перед нею лежав до половини списаний аркуш паперу,—робота, яку молодик урвав своїм приходом.

Вона була ніби вдома коло робочого столу, почувала себе вигідно, мов у вітальні, за звичайною своєю працею. Від її пенюара віяло ніжними паощами, свіжими паощами недавнього туалету. І Дюруа силкувався уявити, побачити молоде й біле тіло, повне та гаряче, ніжно оповите м'якою тканиною.

Він мовчав, і вона знову спитала:

«Ну, кажіть, у чим річ?»

Він пробурмотів, вагаючись:

«Бачите... та справді, я не зважуюсь... Бачите, я працював учора пізно... і вранці... дуже рано... хотів написати ту статтю, що пан Вальтер просив... і нічого путнього не вийшло в мене... і чорнетки порвав... Не звик я до цієї роботи, і от прийшов просити Форестьє, щоб допоміг... на перший раз...»

Вона урвала його, сміючись від усього серця, щаслива, радісна, підлещена:

«А він сказав вам до мене звернутись?.. Це дуже мило...»

«Так, пані. Він сказав, що ви порятуете мене краще від нього... Але я не зважувався, не хотів. Розумієте?»

Вона підвелається.

«Це буде чарівне співробітництво. Я в захваті від вашої думки. Сідайте на мое місце, а то в редакції мою руку знають. І зараз напишемо вам статтю, але розкішну статтю».

Він сів, узяв перо, поклав перед себе аркуш паперу й чекав.

Пані Форестьє стояла, дивлячись на його приготувани; потім взяла з каміна цигарку й закурила.

«Не можу працювати без цигарки», сказала вона. «Ну, про що-ж маємо оповідати?»

Він здивовано підвів до неї голову.

«Та не знаю-ж, того й прийшов до вас».

«Так, я все вам упорядкую», сказала вона, «зроблю підлеву, але треба ж страви».

Він заклопотано мовчав; нарешті промовив, вагаючись:

«Я хочу розповісти про свою подорож з самого початку...»

Вона сіла проти нього, по той бік великого столу. Й сказала, дивлячись йому в очі:

«Так розкажіть мені спочатку, мені самій, розумієте, поволі, докладно, а я вже виберу, що треба».

А що він не знав, як почати, вона сама почала розпитувати його, як священик у сповіdal'ni, ставлячи точні питання, що нагадували йому про забуті подробиці, про людей, з якими здібався й яких тільки бачив.

Отак примусивши його з чверть години розповідати, вона раптом урвала його:

«Тепер починаймо. Припустімо, що ви описуєте свої враження якомусь приятелеві, бо це дозволить вам наплести торбу дурниць, наробити безліч зауважень та бути природнім і дотепним, якщо зможемо. Починайте.

«Любий Анрі, ти хочеш знати, що таке Алжир, прошу. Посилатиму тобі з своєї мазанки щось ніби щоденник, де описуватиму своє життя день по дню, година по годині, бо однаково робити тут нічого. Иноді це буде гостро—тим гірш, ти-ж не зобов'язаний показувати його знайомим жінкам...»

Вона спинилася, щоб запалити погаслу цигарку, і тихе рипіння гусиного пера по папері теж відразу вщухло.

«Далі», сказала вона.

«Алжирська земля—це велика французька колонія на межі великого невідомого краю, що звється пустинею, Сахарою, центральною Африкою і т. ін., і т. ін.

«Сам Алжир—брама, біла чудова брама в цей чудний сходіл.

«Ta спочатку треба до нього добитись, а це не кожному приємно. Ти знаєш, що я чудовий верхівець, об'їжджаю полковницькі коні, але можна бути добрим козаком і кепським моряком. Так і зі мною.

«Пригадуєш майора Сембрета, якого ми звали доктором Іпека? Коли нам хотілось перепочити добу в благословенній країні—шпиталі, ми йшли до нього на прийом.

«Він сидів на стільці, розставивши грубі ноги в червоних штанях, упершись кулаками в коліна та зігнувши в ліктях руки, і поводив банькуватими очима, жуючи сивий вус.

«Пам'ятаєш його лікування?

«У цього салдата збурення шлунку. Дайте йому блювотного № 3 за моїм рецептром, потім дванадцять годин спочинку, і він вичуяє».

«Це блювотне було всемогутнє, всемогутнє й невідпорне. Пили його, бо мусіли. Потім, відбувши лікування за рецептром доктора Іпека, мали дванадцять годин щиро заробленого спочинку.

«Так от, любий мій, щоб добитись до Африки, треба аж сорок годин терпіти від іншого невідпорного блювотного за рецептром Трансатлантичної Компанії».

Вона потирала руки, цілком вдоволена своєю вигадкою.

Підвелається й почала ходити, закуравши другу цигарку, і диктувала, пускаючи цівки диму, що виходили просто з маленького круглого отвору серед стиснутих губ, потім ширились, здіймались, лишаючи де-не-де в повітрі сірі лінії, прозорий туман, ніби випаровини, подібні на павутиння. Часом, махнувши рукою, вона розгонила ці легкі, стійкіші плями; иноді розтинала їх указовим пальцем і дивилась потім зосереджено, як поволі зникали дві ланки ледве примітної пари.

А Дюруа, підвівши очі, стежив усіх її жестів, усіх постав, усіх рухів її тіла та обличчя в цій побіжній грі, що аж ніяк не обходила її думки.

Тепер вона описувала подорожні події, змальовувала вигаданих подорожників і розповіла про любовну пригоду з дружиною піхотного капітана, що їхала до свого чоловіка.

Потім сіла й почала розпитувати Дюруа про топографію Алжира, цілком її невідомого. За десять хви-

лин вона знала вже стільки, що й він, і вставила до статті маленький розділ з політичної та колоніальної географії, щоб познайомити читача з річчю та підготувати його до розуміння поважних справ, що будуть порушені в дальших розділах.

Далі пішла екскурсія в Оранську округу, фантастична екскурсія, де мова йшла здебільшого про жінок,—муринок, єврейок та еспанок.

«Тільки це й цікавить читачів», сказала вона.

Кінчила вона зупинкою у Саїді, коло підгір'я високих плато та втішною інтригою між унтер-офіцером Жоржем Дюруа та робітницею-єспанкою, що працювала на обробці альфи в Аїн-ель-Гаджарі. Розповіла про їхні побачення на голих скелях вночі, коли шакали, гієни та арабські собаки скавулять, брешуть і виють серед гір.

І сказала весело:

«Далі завтра». Потім, підвівшись, додала: «От як пишуть статті, добродію. Підпишіть, будь ласка».

Він вагався.

«Та підпишіть-же».

Тоді він засміявся і підписав край сторінки: «Жорж Дюруа».

Вона все курила, ходячи, а він усе на неї дивився, не знаючи, як їй подякувати, радіючи від її присутності, свідомий вдячності й чуттєвого щастя від народжуваної інтимності. Йому здавалось, що все навколо неї є частина її, все, навіть стіни, обставлені книжками. В стільцях, меблях та повітрі, де плавав тютюновий дух, було щось особливe, добре, ніжне, чарівне, і походило воно від неї.

Раптом вона спитала:

«Якої ви думки про мою подругу, пані де-Марель?»

Він здивувався.

«Та... по-моєму... по-моєму, вона чарівна».

«Правда-ж?»

«Безперечно».

Йому хотілось додати: «Але не така, як ви», та він не зважився.

Вона провадила:

«А якби ви знали, яка вона весела, своєрідна, розумна! Це богема, справжня богема. За це їй чоловік її не любить. Бачить тільки хиби, а вартостів не цінує».

Дюруа вразило, що пані де-Марель заміжня. Проте, це було дуже природньо.

Він спитав:

«Слухайте... вона замужем? А що-ж її чоловік робить?»

Пані Форестьє тихенько знизала плечима й бровами, вкладаючи в цей рух якесь незрозуміле значіння.

«О, він інспектор північної залізниці. В Парижі він живе тільки тиждень на місяць. Цей час вона зве «трудовою повинністю» або «тижнем панщини», або ще «святым тижнем». Коли знатимете її краще, побачите, яка вона витончена й мила. Навідайте її цими днями».

Дюруа і не думав про те, щоб іти; йому здавалось, що він лишиться тут назавжди, що він у дома.

Але двері тихо розчинились і ввійшов високий добродій без жодної доповіди.

Він спинився, побачивши чоловіка. Пані Форестьє на мить ніби зніяковіла, але промовила звичайним своїм голосом, хоч обличчя її трохи зашарілось:

«Заходьте-ж, любий. Знайомлю вас із добрим приятелем Шарлевим, паном Жоржем Дюруа, майбутнім журналістом».

Потім байдуже сказала:

«Найкращий і найближчий з наших друзів, граф де-Водрек».

Чоловіки вклонилися, дивлячись одне одному в-вічі, і Дюруа зразу-ж пішов.

Їого не затримували. Він пробубонів кілька вдячностів, потиснув молодій жінці руку, ще раз уклонився новому знайомому, що з його обличчя не сходив холдний і поважний вираз світської людини, і вийшов стурбовано, ніби дурницею якусь зробивши.

На вулиці йому стало сумно й неприємно, невиразна туга гнітила його. Він пішов просто, міркуючи, звідки взялася ця раптова меланхолія, але причини добрati

не міг, тільки суворе обличчя графа де-Водрека, пристаркуватого вже, сивого, що виглядав спокійно й недбало, як людина, багата й самовпевнена, раз-у-раз спадало йому в пам'ять.

І він постеріг, що як-раз поява цього невідомого, урвавши чарівну самотність, до якої його серце вже призвичаїлось, і справила на нього те холодне, безнадійне враження, що виникає часом від дрібниць, від слова якогось або догадки.

І ще йому здавалось, що чоловік той теж не знати чому був невдоволений, заставши його там.

До третьої години він не мав що робити, а була тільки дванаццята. В кешені йому лишилося шість франків сорок, і він пішов поснідати до Дюваля. Потім блукав по бульвару, а коли дзвонили третю, ішов уже рекламними сходами «Французького Життя».

Кур'єри сиділи на лавці й чекали, поскладавши руки, а за прилавком, що нагадував професорську катедру, швайцар розбирав листування, що допіру прибуло. Видовище було пишне, щоб викликати од одвідувачів пошану. Всі були добре одягнені, поважні, гордовиті, шиковні, як і личить у передвітальні великої газети.

Дюруа спитав:

«Пана Вальтера можна бачити?»

Швайцар відповів:

«Пан директор на засіданні. Почекайте трохи, будь ласка»—і показав на почекальню, де було вже повно.

Там були люди поважні, пишні, з орденами, і впосліджені, що ховали близну під сурдутом, застібнутим аж до шиї й розмальованим на грудях плямами, що нагадували обриси суходолів та морів на географічній мапі. Серед них було троє жінок. Одна з них була гарненька, смішлива, добре вдягнена й виглядала кокоткою; сусідка її, з трагічним, зморшкуватим обличчям, теж була добре, але суворо вдягнена й мала в собі щось пошарпане, штучне, взагалі властиве колишнім акторкам, якусь підробну молоду легковажність, ніби згірклу запашність любови.

Третя була в жалобі й сиділа в кутку з виглядом

розплачливої вдови. Дюруа подумав, що вона по милостиню прийшла.

Тим часом нікого не пускали, хоч минуло вже більше, як двадцять хвилин.

Тоді Дюруа щось надумав і звернувся до швайцара:

«Пан Вальтер призначив мені побачення на третю годину», сказав він. «У всякому разі, гляньте, чи немає тут моого друга Форестьє».

Тоді його провели довгим коридором до великої кімнати, де четверо добродіїв сиділи й писали коло широкого зеленого столу.

Форестьє стояв коло каміна й курив цигарку, граючи в більбоке. Він був дуже вправний у цій грі й раз-у-раз наштрикував величезну самшитову кулю на дерев'яний гостряк. Він лічив: «Двадцять два — двадцять три — двадцять чотири — двадцять п'ять».

Дюруа сказав: «Двадцять шість», і приятель його підвів очі, не перестаючи мірно махати рукою:

«А, це ти! Вчора я влучив п'ятдесят сім разів підряд. Тут тільки Сен-Потен дужчий за мене. Бачив патрона? Нема що кумеднішого, коли той старий хрін Норбер грає в більбоке. Роззявить рота, мов' кулю хоче проковтнути».

Один із співробітників повернув до нього голову.

«Слухай, Форестьє, я знаю, де продається чудове більбоке із тропічного дерева. Кажуть, воно еспанській королеві належало. Правлять шістдесят франків. Це не дорого».

Форестьє спитав його:

«Де-ж воно?»—і, зрадивши на тридцять сьомому разі, розчинив шафу, де Дюруа побачив десятків зо два чудових більбоке, вишивуваних і занумерованих, як безділля в колекції. Поставивши свій прилад на звичайне місце, він перепитав: «Де-ж ця коштовність?»

Журналіст відповів:

«У білетника з Водевіля. Завтра принесу тобі, коли хочеш».

«Розуміється. Коли гарне, візьму. Зайве більбоке ніколи не пошкодить».

Потім звернувся до Дюруа:
«Ходімо зі мною, я проведу тебе до патрона, бо так
ти нидітимеш тут до сьомої години».

Вони знову вернулись до почекальні, де сиділи ті
самі люди в тому самому порядкові. Коли з'явився Фо-
рестье, молода жінка й стара акторка схопились і пі-
дійшли до нього.

Він одвів їх, одну по одній, до вікна, і хоч вони
розмовляли як-найтихше, Дюруа почув, що обом їм він
казав «ти».

Потім вони зайшли до директора крізь оббиті
повстою двері.

Засідання, що тривало вже з годину, було партією
екарте з тими добродіями в пласких капелюхах, що
Дюруа вчора бачив.

Пан Вальтер тримав карти й грав зосереджено,
уважно та хитро, а противник його кидав, збирав і кру-
тив у руках легкі кольористі листки гнучко та вправно,
з умілістю досвідченого грача. Норбер де-Варен сидів у
директорському кріслі й писав статтю, а Жак Ріваль
лежав на канапі й курив, заплющивши очі.

В повітрі була задхільсть, дух шкіряних меблів, дав-
нього тютюнового диму й друкарні, особливий дух ре-
дакційних кімнат, знайомий усім газетярам.

На столі чорного дерева з мідними інкрустаціями
лежали несвітські купи паперу: листи, картки, газети,
журнали, рахунки постачальників та різні бланки.

Форестье потиснув руки глядачам, що стояли коло
грачів, і мовчки став дивитись на гру, а коли пан Валь-
тер виграв, промовив:

«Ось мій друг Дюруа».

Директор раптом глянув на молодика з-під окуля-
рів, потім спитав:

«Статтю принесли? Добре було-б пустити її сьогодні
з промовою Мореля».

Дюруа видобув з кешені аркуші, складені вчетверо:
«Ось стаття, пане».

Патрон, здавалось, зрадів і сказав, посміхаючись:

«Дуже добре, дуже добре. Ви слово держете. Мені треба проглянути це, Форестьє?»

Та Форестьє мерщій відповів:

«Не варто, пане Вальтер: я сам допомагав йому писати статтю, щоб привчити його до діла. Вона дуже гарна».

І директор, беручи карти, що здавав високий худий добродій, депутат з лівого центру, байдуже додав:

«Ну й добре».

Форестьє не дав йому почати нову партію й шепнув на вухо:

«Пам'ятайте, ви обіцяли мені взяти Дюруа замість Марамбо? Дозвольте прийняти його на тих самих умовах?»

«Звичайно».

І взявши приятеля за руку, журналіст потяг його геть, а пан Вальтер знову взявся до гри.

Норбер де-Варен навіть не підвів голови, так ніби він не побачив або не пізнав Дюруа. Навпаки, Жак Ріваль підкреслено й зичливо потиснув йому руку, як щирий товариш, на якого можна рахувати в разі потреби.

Вони знову вийшли в почекальню, а що всі підвели на них очі, Форестьє сказав наймолодшій жінці так голосно, щоб і інші одвідувачі почули:

«Директор зараз вас прийме. Він розмовляє з двома членами бюджетної комісії».

І пішов швидко, важливо й заклопотано, ніби мав оце зараз писати телеграму надзвичайної ваги.

У редакційній кімнаті Форестьє зразу ж видобув своє більбоке і, беручись знову до гри, сказав Дюруа, уриваючи фрази лічбою:

«Так от. Приходитимеш сюди щодня о третій, я казатиму тобі, куди треба сходити або з'їздити чи вдень чи ввечері, чі вранці.—Один,—я дам тобі передусім рекомендаційного листа до начальника першого бюро поліційної префектури,—два,—що познайомить тебе з одним із своїх урядовців. Ти діставатимеш від нього всі важливі новини,—три,—про префектуру, но-

вини офіційні й півофіційні, розуміється. Докладніше тобі розкаже все це Сен-Потен, він у курсі справ,—чотири,—піди до чього зараз або завтра. Найголовніше, треба вміти живосилом витягувати відомості з тих людей, до кого я тебе посилатиму,—п'ять,—та пролазити скрізь, не зважаючи на замкнені двері,—шість.—Матимеш за це двісті франків місячно основних, крім того, два су від рядка цікавих новин з твого матеріялу,—сім,—крім того, теж два су від рядка за статті, що тобі замовлятимуть на різні теми,—вісім».

Далі він зовсім захопився грою й тільки поволі лічів: «дев'ять — десять — одинадцять — дванадцять — тринадцять». На чотирнадцятому зрадив і скрикнув:

«А чортова тузина! Завжди вона, проклята, підкує мене! Певно, й помру тринадцятого».

Один із співробітників, кінчивши роботу, й собі взяв із шафи більбоке; це був маленький чоловічик, що виглядав дитиною, хоч мав тридцять п'ять років; і інші журналісти, увійшовши, теж побрали свої більбоке. Незабаром їх було шестero, що стояли поруч коло стіни й підкидали в повітря, однаковим і мірним рухом, кулі червоного, жовтого й чорного кольору, залежно від породи дерева. Розпочалося змагання, і два співробітники, що ще працювали, теж повставали й почали лічити вічка.

Форестьє виграв одинадцять очок. Тоді чоловічик з дитячим виглядом, програвши, подзвонив кур'єра й наказав: «Дев'ять шклянок». І всі знову почали грати, чекаючи холодного питва.

Дюруа випив шклянку пива з своїми новими товаришами, потім спітав у приятеля:

«Що маю робити?»

Той відповів:

«Сьогодні ти мені непотрібний. Можеш іти, коли хочеш».

«А... наша... наша стаття... увечері сьогодні піде?»

«Так, але не турбуйся—я читатиму коректу. Напиши назавтра далі й приходь о третій, як сьогодні».

І Дюруа, потиснувши всі руки, не знаючи навіть, чи є

вони, вийшов прекрасними сходами в радісному й піднесеному настрої.

IV.

Вночі Жорж Дюруа кепсько спав,—так мучило його бажання побачити свою статтю надрукованою. Тільки розвиднилось, він уже встав і вийшов на вулицю багато раніше, ніж розносники починають бігати з газетами від кіоска до кіоска.

Він дійшов до Сен-Лазарського вокзалу, добре знаючи, що «Французьке Життя» доходить сюди раніше, як у його квартал. Але було ще зарано, і він тинявся по пішоходу.

Він побачив торговку, що відчинила свою скляну крамничку, потім постеріг чоловіка, що ніс на голові купу згорнутого паперу. Він кинувся до нього—був «Фігаро», «Жіль-Блаз», «Голюа», «Подія» та ще кілька ранкових газет, але «Французького Життя» не було.

Страх обняв його: «Що як «Спомини африканського стрільця» відкладено на завтра, або як річ випадково, в останню хвилину, не сподобалась панові Вальтеру?»

Вернувшись до кіоска, він побачив, що газету вже продають, хоч він і не бачив, коли її принесено. Він підбіг, розгорнув її, кинувши три су, й переглянув заголовки на першій сторінці. Немає. Серце йому почало битись; він перегорнув газету і страшенно схвилювався, прочитавши край шпальти чорними літерами: «Жорж Дюруа». Є! Яка радість!

Він пішов, ні про що не думаючи, з газетою в руці, зсунувши набік капелюха, почуваючи бажання спиняти перехожих та казати їм: «Купіть, купіть! Тут моя стаття». Йому хотілось крикнути на всі легені, як кричать увечері газетники по бульварах: «Читайте «Французьке Життя», читайте статтю Жоржа Дюруа «Спогади африканського стрільця»! Зненацька йому схотілось перечитати статтю самому, перечитати десь у прилюдному місці, в кафе, на видноті. І почав шукати закладу, що-б був уже відчинений. Довго довелося йому

йти. Нарешті зайшов до якоїсь винарні, де сиділо вже кілька одвідувачів, і запитав: «Рому», ніби запитував «Абсенту», зовсім не думаючи про час. Потім гукнув:

«Хлопче, дайте «Французьке Життя».

Підбіг прислужник у білому фартусі:

«Немає, пане, ми одержуємо тільки «Поклик», «Вік», «Лихтар», та «Малого Парижанина».

Дюруа обурено й зневажливо скрикнув:

«Он кіоск! Підіть купіть».

Хлопець збігав і приніс. Дюруа почав читати свою статтю й кілька разів промовив уголос: «Дуже добре, дуже добре!» щоб притягти увагу сусідів і збудити їм бажання дізнатись, що там у газеті надруковано. Ідучи, він покинув її на столі. Господар зауважив і гукнув юому:

«Пане, пане, газету забули!»

А Дюруа відповів:

«Залишаю її вам, я вже прочитав. До речі, сьогодні в ній дуже цікава стаття».

Він не сказав, яка саме, але бачив, що один з одвідувачів узяв «Французьке Життя» на столі, де він його покинув.

Він подумав: «Що-ж тепер робити?» І вирішив піти на посаду, взяти за місяць платню й заявiti про звільнення. Він наперед тримтів від утіхи, уявляючи обличчя свого начальника та співслужбовців. Але найбільше тішила його думка, що начальника він спантеличить.

Ішов він поволі, щоб не прийти раніш, як об дев'ятій з половиною, бо каса відчинялась тільки о десятій.

Контора його була велика темна кімната, де взимку майже цілий день треба було палити газ. Проти вікон, що виходили у вузький двір, знову були контори. В ній працювало восьмеро службовців та помічник начальника, що сидів у кутку за параваном.

Дюруа спочатку одержав свої сто вісімнадцять франків двадцять п'ять сантимів, що лежали в жовтому конверті в касировій шухляді, потім переможно ввійшов до широкої робочої кімнати, де висидів не один день.

Тільки він зайшов, його окликнув помічник начальника, пан Потель.

«А, це ви, пане Дюруа? Начальник уже кілька разів про вас запитував. Знаєте, він не дозволяє слабувати два дні підряд без медичного свідоцтва».

Дюруа, що стояв серед контори, готовуши свою разочаровану заяву, голосно відповів:

«Та мені чхати на це, щоб ви знали!»

Між службовцями пройшов здивований рух, і над параданом вирнуло спантелічене обличчя пана Потеля, що сидів за перетинкою, як у скрині.

Він ховався від протягів, бо був ревматичний. Тільки дві дірки проштрикнув у папері, щоб наглядати за службовцями.

Чути було, як літали мухи. Нарешті помічник нерішуче спітав:

«Що ви сказали?..»

«Сказав, що мені чхати на це. Я прийшов заявити про звільнення. Тепер я співробітник «Французького Життя», маю п'ятсот франків на місяць, крім відрядкового. Сьогодні я вже дебютував».

Хоч він збирався розтягти втіху, але стриматись не міг і бухнув усе відразу.

Та ефект і так був цілковитий. Ніхто не ворушився.

Тоді Дюруа заявив:

«Попереджу пана Пертюї, потім прийду з вами попрощаюсь».

І пішов до начальника, що крикнув, побачивши його:

«А, це ви! Знаєте, я не хочу...»

Службовець урвав його на слові:

«Не варт отак горло дерти...»

Пан Пертюї, чоловік грубенький і червоний, як північний гребінь, аж захлинувся від здивування.

Дюруа провадив:

«Досить з мене вашої крамнички. Я дебютував сьогодні в газеті, де матиму чудове становище. Маю честь кланятись вам».

І вийшов. Він помстився.

Він справді зайшов попрощатись із товаришами, та вони й розмовляти з ним ледве зважувались, боячись нашкодити собі, бо чули його розмову з начальником крізь непричинені двері.

І вийшов на вулицю з платнею в кешені. Замовив собі смачний сніданок у доброму недорогому ресторані, потім, знову купивши й покинувши «Французьке Життя» на столі, зайшов у кілька крамниць, де накупив різного дріб'язку, аби тільки відіслати його на помешкання та назвати своє ім'я: Жорж Дюруа. І додавав: «Співробітник «Французького Життя».

Потім казав назву вулиці й номер, але конче підкреслював:

«Залиште в швайцара».

Час він ще мав, то-ж зайшов до літографії, де моментально друковано візитові картки перед очима покупців; і зразу замовив собі сотню, де поруч прізвища було позначене і його нове звання.

Потім пішов до редакції.

Форестьє зустрів його холодно, як зустрічають підлеглих.

«А це ти, дуже добре. Як-раз справи для тебе є. Почекай хвилин десять. Спочатку роботу кінчу».

І взявся до початого листа.

По другий бік великого столу сидів присадкуватий, блідий чоловічок, брезклив, грубезний, лисий, з білим блискучим черепом, і писав, уткнувши носа в папір через велику короткозорість.

Форестьє спитав його:

«Скажи, Сен-Потен, коли ти підеш інтерв'ювати наших добродіїв?»

«О четвертій».

«Візьмеш із собою ось молодого Дюруа та присвятиш його до таємниць мистецтва».

«Гаразд».

Потім, звернувшись до приятеля, Форестьє додав:

«Приніс далі про Алжир? Сьогоднішній початок мав великий успіх».

Дюруа нерішуче пробурмотів:

«Ні, думав, що ввечері встигну... така сила справ... я не міг...»

Той незадоволено знизав плечима:

«Коли й далі будеш такий точний, то лиxo твоєму майбутньому. Вальтер рахував на твою статтю. Я скав йому, що буде назавтра. Коли думаєш, що тут тобі гроші дурно платитимуть, так помиляєшся».

Потім, помовчавши, додав:

«Треба кувати залізо, поки гаряче, сто чортів!»

Сен-Потен підвівся:

«Я готовий», сказав він.

Тоді Форесте відкинувся на стільці, прибрав майже урочистої постави, даючи інструкції, і сказав, звертаючись до Дюруа:

«Так от. В Парижі вже два дні пробувають хінський генерал Лі-Ченб-Фао, що спинився в «Континенталі», та раджа Тапозагіб-Рамадерао-Палі, спинився в «Бристолі». Ви візьмете в них розмову».

Потім звернувся до Сен-Потена:

«Не забудь головних пактів, що я тобі зазначив.— Запитай генерала й раджу, якої вони думки про поведінку Англії на Далекому Сході, про колонізаційну й метропольну систему та про їхні надії на втручання з боку Європи, зокрема Франції».

Він замовк, потім сказав кудись убік:

«Крім того, читачам надзвичайно цікаво було-б зна-ти, що думають у Хіні та Індії про ці справи, що зараз хвилюють нашу громадську думку».

І додав для Дюруа:

«Пильний, як робить це Сен-Потен, з нього чудовий репортер, та вчись, як треба вивідувати все в людини за п'ять хвилин».

Потім знову поважно взявся до писання з видимим бажанням визначити межу та показати місце своєму давньому товаришеві й новому співробітникові.

Коли вийшли з кімнати, Сен-Потен засміявся й скав Дюруа:

«От штукар! Морочить нас. Ніби ми його читачі».

На бульварі репортер спитав:

«Може вип'ємо чого?»
«Залюбки. Така спека».

Вони зайдли до кафе й замовили холодного питва. I Сен-Потен пустився в розмову. Розповідав про всіх і про газету з безліччю цікавих подробиць.

«Патрон? Справжній жид! А жида, знаєте, не переробиш. Що за раса!»

I розповів про його дивну скупість, властиву синам Ізраїля, про шагову ощадність, суперечки з куховаркою, про ганебні знижки, яких він добивався, про всі його лихварські, здирницькі нахили.

«А проте, гарний ділок, ні в що не вірить і всіма крутить. Газета в нього і офіційна, і католицька, і ліберальна, і республіканська, і роялістська, словом, тістечко з кремом, роздрібна крамничка, що підпирає його біржові операції та різні підприємства. В цьому він дуже тямущий і заробляє мільйони за допомогою товариств, у яких капіталу й на два су немає».

Він говорив безперестань, називаючи Дюруа «дорогим другом».

«А як скаже що ця скнара—чисто як у Бальзака. Уявіть, був я колись у його кабінеті з старим хріном Норбером та Дон-Кіхотом Рівалем, аж приходить Монтелен, адміністратор наш із сап'яновою серветкою під рукою, тією серветкою, що весь Париж знає. Вальтер носа підводить та й питає:

«Що нового?»

Мантелен наївно каже:

«Заплатив оце шістнадцять тисяч франків, що ми за папір були винні».

Патрон аж підскочив од здивування:

«Та що ви кажете?»

«Що заплатив панові Прівà».

«Ви збожеволіли!»

«Чому?»

«Чому... чому... чому...»

Він скинув окуляри, протер їх. Потім посміхнувся тією кумедною посмішкою, що смикає йому товсті що-

ки кожного разу, як він хоче щось хитре та розумне сказати, й промовив глузливо й переконано:

«Чому? Бо ми дістали-б від чотирьох до п'яти тисяч знижки».

Монтелен сказав здивовано:

«Але-ж, пане директоре, всі рахунки були правильні, я перевірив їх і ви їх визнали...»

Тоді патрон, споважнівши, заявив:

«Не можна бути таким наївним. Знайте, пане Монтелен, що завжди треба набиратись бортів, а потім мири-тись».

І Сен-Потен додав, по-знавецьки кивнувши головою:
«Га? Як у Бальзака, правда-ж?

Дюруа не читав Бальзака, але переконано відповів:
«Атож, чорт бери».

Потім репортер розказував про здорову гиндичку пані Вальтер, про старого невдаху Норбера де-Варена, та про Ріваля, що копією Фервака⁶. Потім дійшов і до Форестьє.

«А цьому просто пощастило, коли одружився, от і все».

Дюруа сказав:

«А хто така, властиво, його жінка?»

Сен-Потен потер руки:

«О, це хитра пташка! Коханка старого фертика Водрека, графа де-Водрека, що посагом її наділив і заміж віддав».

Дюруа відчув зненацька якийсь мороз, якусь нервову дріж і бажання вилаяти, вдарити цього балакуна. Але тільки спинив його, питуючи:

«Сен-Потен—це ваше ім'я?»

Той щиро відповів:

«Ні, мене звуть Тома. А в газеті прозвали Сен-Потеном»⁷.

І Дюруа, розплачуючись за питво, додав:

«Здається, вже не рано, а нам ще треба тих двох добродіїв одвідати».

Сен-Потен засміявся.

«Який-же ви наївний! Та ви думаете, що я справді

піду розпитувати, що вони про Англію думають? Ніби-то я краще за них не знаю, що вони мусять думати для читачів «Французького Життя». Я вже проінтерв'юав з півтисячі таких хінців, персів, індусів, чилійців, японців та інших. Говорять вони, на мою думку, завжди однаково. Мені треба тільки взяти свого дописа про останнього та переписати його слово в слово. Зміняється тільки їхнє обличя, ім'я, титул, почет. О, в цім не можна помилятись, бо «Фіґаро» або «Галюа» мене зразу-ж спіймають. Але про це я за п'ять хвилин дізнаюся від швайцарів у готелі «Континенталь» та «Бристоль». Підемо туди пішки та покуримо. А потім виправимо з газети сто су за візника. От, дорогий мій, як роблять практичні люди».

Дюруа спітав:

«Коли так, то репортером вигідно бути».

Журналіст таємниче відповів:

«Еге-ж, але не заробиш так, як на хроніці, бо там за заховану рекламу можна брати».

Вони встали й пішли бульваром до Магдалини. I Сен-Потен сказав зненацька товарищеві:

«Знаєте, коли у вас діло є, то ви мені непотрібні».

Дюруа потиснув юму руку й пішов.

Думка, що ввечері треба написати статтю, мучила його, і він почав ту статтю обмірковувати. По дорозі він добирал думок, міркувань, анекdotів, і так дійшов до вулиці Елісейських Полів, де гуляльників було обмаль, бо Париж спорожнів цими задушливими днями.

Пообідавши у винарні коло тріумфальної арки Зорі, він помалу вернувся додому крайніми бульварами й сів до столу працювати.

Але тільки він поклав перед себе великого аркуша білого паперу, весь той матеріял, що він накупчив, ідучи, зник із його голови, так ніби мозок його випарував. Він пробував зібрати розкришені спогадів та відновити їх—вони знову зникали, тільки він їх схоплював всуміш, і він не знов, як їх подати, як оформити та з котрого починати.

Цілу годину помучившись та списавши п'ять арку-

шів паперу вступними реченнями, що не мали продовження, він подумав: «Я ще не наважив руку до цього діла. Треба знову лекцію взяти». І затретів від бажання, уявляючи ранкову працю з панією Форестьє, передчуваючи довге, інтимне, сердечне й ніжне побачення з нею на самоті. Він хутко й ліг, боючись тепер братись до роботи, щоб йому часом не пощастило.

Другого дня він довго не вставав, відсуваючи й на перед смакуючи втіху від своєї візити.

Минула вже десята, коли він подзвонив до приятеля.

Слуга відповів:

«Пан працює».

Дюруа якось і не думав, що чоловік може бути вдома. Проте сказав:

«Перекажіть йому, що це я, в негайній справі».

Хвилини через п'ять його провели до кабінета, де він перебув уchora такий чудовий ранок.

На тому місці, де він був писав, сидів тепер Форестьє в халаті, пантофлях та англійській шапочці на голові, а дружина його, в тому самому біломунту пенюарі, стояла, опершись лікtem на камін, і диктувала з цигаркою в роті.

Дюруа пробурмотів, спинившись на порозі:

«Вибачте, будь ласка, я вам заважаю?»

А приятель його сердито повернувшись голову, пробурчав:

«Що тобі ще? Швидче, нам ніколи».

Той ніяково пробурмотів:

«Ta нічого, вибачте».

Але Форестьє обурено скрикнув:

«Сто чортів, не гай часу! Не прийшов-же ти сюди, щоб привітатись».

Тоді Дюруа дуже схвильовано промовив:

«Ні... бачиш... у мене... не виходить ще стаття... а ти був... ви були такі... такі.... ласкаві той раз... що я надіявся... і от прийшов»...

Форестьє урвав його на слові:

«Ти глузуєш з людей, зрештою! Так ти уявляєш, що

я працюватиму за тебе, а ти тільки до каси в кінці місяця ходитимеш? Ні, це вже зась!»

Молода жінка мовчкі курила та посміхалась невиразною ласкавою посмішкою, ніби личкуючи нею своїронічні думки.

А Дюруа, почервонівши, маячив:

«Вибачте... я гадав... я думав...»

І зненацька ясно промовив:

«Прошу ласкаво пробачити мені, пані, і щиро дякую вам ще раз за чудову статтю, що ви мені вчора склали».

Потім уклонився, сказав Шарлеві: «О третій я буду в редакції»—і вийшов.

Швидко йдучи додому, він бурчав:

«Добре, сам напишу, покажу їм...»

Гнів його змагав, і він зразу-ж сів писати.

Він продовжив пригоду, що почала пані Форестьє, нагромаджуючи фейлетонні подробиці, неймовірні події та пишномовні описи в кострубатому ученьському стилі та в унтер-офіцерських виразах. За годину він кінчив статтю, що нагадувала якийсь безглуздий хаос, і впевнено поніс її до «Французького Життя».

Перший, кого він здібав, був Сен-Потен, що міцно потиснув юному руку, як спільнникові, і спітав:

«Читали мою розмову з хінцем та індусом? Правда-ж цікаво? Весь Париж я потішив. А ѹкінчика їхнього носа не бачив».

Дюруа, нічого ще не читавши, зразу-ж узяв газету й переглянув довгу статтю під назвою «Індія та Хіна», а репортер показував юному та підкреслював найцікавіші місця.

Прийшов, віддихуючи, Форестьє з діловим і заклопотаним виглядом.

«А, гаразд, ви мені обидва потрібні».

І зазначив їм, які політичні інформації треба здобути на вечір.

Дюруа подав юному статтю.

«Ось далі про Алжир».

«Гаразд, передам патронові».

На цьому й кінчилось.

Сен-Потен вивів свого нового товариша й сказав йому в коридорі:

«Ви в касі були?»

«Ні, навіщо?»

«Навіщо? Щоб вам заплатили. Бачите, завжди треба за місяць уперед брати. Невідомо, що станеться».

«Та... це дуже приємно».

«Я познайомлю вас із касиром. Перешкод не буде. Тут добре платять».

І Дюруа одержав своїх двісті франків та двадцять вісім франків за вчорашню статтю; отже, разом з рештою платні по залізниці в його кешені утворилось триста сорок франків.

Такої суми він ще ніколи не мав, і йому здавалось, що забагатів на безрік.

Потім Сен-Потен повів його побалакати до кількох редакцій противницьких газет, сподіваючись, що відомості, які ім зібрали доручили, там уже здобуто, і він зуміє їх вивідати своїм хитрим красномовством.

Ввечері Дюруа, не маючи вже що робити, задумав одвідати Фолі-Бержер і набравши сміливости, підійшов до контроля.

«Я Жорж Дюруа, співробітник «Французького Життя». Колись я приходив сюди з паном Форестье, що обіцяв мені віправити перепуск. Не знаю, чи не забув він».

Подивились у список. Його імені там не було. Проте контролер, людина дуже привітна, сказав йому:

«Зверніться, все-таки, пане, до директора; і він, певно, уволить ваше прохання».

Його пустили, і він майже зразу-ж здибав Рахелю, ту жінку, що з собою той раз повів.

Вона підійшла до нього:

«Добриден, котику. Як ся маєш?»

«Дуже добре, а ти?»

«І я не кепсько. Знаєш, з того дня ти мені двічі наснівся».

Дюруа підлещено посміхнувся:

«Ха, ха, що-ж це значить?»

«Значить, що ти сподобався мені, щиглику, і ми знову почнемо діло, коли тобі до серця».

«Сьогодні, якщо хочеш».

«Гаразд».

«Добре, тільки...»—він завагався, трохи зніяковівши від того, що мав казати—«тільки цей раз у мене порожньо: в клубі був і програвся вщент».

Вона глянула йому в-вічі, почуваючи брехню інстинктом і досвідом повії, звиклої до крутійства та торгування чоловіків, і сказала:

«Брехун! Знаєш, не добре зі мною так поводитись».

Він ніяково посміхнувся:

«Коли хочеш десять франків, так це все, що в мене лишилось».

Вона відповіла з некорисливістю куртизанки, що задовольняє свій каприз:

«Як знаєш, любий, я хочу тільки тебе».

І глянувши зачарованими очима на молодикові вуса, вона взяла його руку й закохано на неї сперлась:

«Вип'ємо спочатку гренадину. Потім погуляємо трохи. Мені хотілося-б піти з тобою до Опера, щоб показати тебе. А додому підемо раненько, правда-ж?»

Він спав у неї допізна. Уже розвиднилось, коли вийшов, і зразу-ж згадав купити «Французьке Життя». Тремтячою рукою розгорнув газету, але статті його не було, і він стояв на пішоході, тоскно переглядаючи шпалти, надіючись знайти нарешті те, що шукав.

Прийшов додому й заснув, не роздягаючись.

Кілька годин згодом він прийшов до редакції і з'явився до пана Вальтера.

«Я дуже здивувався, пане, коли не побачив сьогодні в газеті своєї другої статті про Алжир».

Директор підвів голову й сухо відповів:

«Я віддав її перечитати вашому другові Форестье; він не ухвалив, треба переробити».

Дюруа обурено вийшов, не сказавши й слова, і влетів до кабінета свого приятеля.

«Чому ти не пустив сьогодні мою статтю?»

Журналіст курив, пірнувши спиною у крісло й по-клавши на стола ноги, каляючи закаблуками почату статтю. Він відповів спокійно, стомленим і далеким голосом, що доходив ніби з ями:

«Патрон її не ухвалив і доручив віддати тобі, щоб ти виправив. Он вона».

І показав пальцем на згорнуті аркуші під прес-пап'є.

Дюруа від збентеження не змігся нічого сказати й забрав їх у кешеню. Форестье тим часом сказав:

«Сьогодні підеш спочатку до префектури...»

І зазначив, куди треба сходити й які відомості здобути. Дюруа вийшов, не спромігшись на уїдливе слово, якого марно шукав.

Другого дня він знову приніс статтю. Йому знову повернуто. Коли її не прийняли і втрете, він зрозумів, що зарвався і тільки Форестье може йому допомогти.

Тож він не нагадував більше про «Спогади африканського стрільця», вирішив бути гнучким та хитрим, коли так треба, та ревно виконував свої репортерські обов'язки, сподіваючись кращих часів.

Він познайомився з театральними та політичними лаштунками, коридорами та передвітальнями державних діячів і депутатів, з важливими обличчями в міністерствах та з похмурими фізіономіями заспаних швайцарів.

Мав постійні знosiни з міністрами, швайцарами, генералами, поліцаями, князями, сутенерами, куртизанками, послами, єпископами, зводниками, шахраями, світськими людьми, шулерами, візниками, прислужниками в кав'ярнях та з багатьома іншими, став зацікавленим, але байдужим до всіх приятелем, не відрізняючи їх у пошані, міряючи їх на одну міру, цінюючи їх з одного погляду, бо бачився з ними всіма що-дня й що-години з тим самим наміром і розмовляв з ними всіма про ті самі службові справи. Він сам порівнював себе до людини, що перекуштувала всяких вин і не відрізняє вже Шато-Марго від Аржантейля.

Хутко він став визначним репортером, певним у інформаціях, хитрим, моторним, спритним,—справжнім

скарбом для газети, як казав пан Вальтер, що знався на співробітниках.

Тим часом, платили йому тільки по десять сантимів від рядка й двісті франків утримання, а що життя на бульварах, по кав'ярнях та ресторанах коштує дорого, то грошей він ніколи не мав, і впадав у розпуху від злиднів.

«Тут фокус якийсь є», думав він, бачучи, що в де-кого з товаришів не переводиться золото, але не міг дозумітися, яких таємних заходів вони вживають, щоб здобутись на такий добробут. І він заздро підозрював тут невідомі й непевні способи, якіс послуги, цілу вироблену систему пачкарства. Отже йому теж треба викрити таємницю, пристати до мовчазної спілки й прієднатись до товаришів, що діляться без нього.

І ввечері, дивлячись із вікна на потяги, він часто гадав, на які способи і йому-б узялись.

V.

Минуло два місяці, заходив вересень, а швидка фортуна, якої Дюруа сподівався, щось дуже, на його думку, барилася. Найбільше турбувався він непомітністю свого становища й не добавав шляху, яким вибитись на верховини, де знаходять шанобу та гроші. Він ніби замкнений був у своєму непомітному репортерському ділі, замуркований у ньому невихідно. Його цінили, але поводились з ним відповідно до його рангу. Навіть Форестє, якому він силу послуг зробив, не запрошуав уже його до обіду, ставився до нього, як до підлеглого, хоч і називав на «ти», як приятеля.

Що правда, вряди-годи Дюруа щастило при нагоді вміщати статейку, і набувши в роботі легкости пера й такту, якого бракувало йому, коли писав другого нариса про Алжир, він не боявся вже відмови на свої дописи. Але від них до самостійних статтів та знавецьких розправ на політичні теми була така-ж відстань, як між візником та паном на алеях Булонського Лісу. А найбільше принижувало його, що двері світських домів

були йому зачинені; що ніде не трактували його за рівного та й з жінками не випадало йому близче зійтися, хоч де-котрі відомі актриси часом приймали в справах дуже зацікавлено й незмушено.

До того-ж він з досвіду знову, що всі вони, світські й комедіянтки, мають до нього особливий потяг, раптову приязнь, і почував нетерплячку стренооженого коня, не знаючи тих, від кого його майбутність могла залежати.

Не раз збиралася він одвідати пані Форестьє, але згадка про останню зустріч спиняла, принижувала його; та крім того, він чекав, що й сам чоловік його запросить. Тоді згадав за пані де-Марель, згадав, що вона просила його заходити, і з'явився до неї якось гуляшої днини.

«Я завжди до третьої вдома», казала вона.

Він подзвонив до неї о другій з половиною.

Вона жила на вулиці де-Вернейль, на п'ятому.

На дзвінок вийшла розпатлана покоївка й сказала, пов'язуючи чепчика:

«Пані вдома, тільки не знаю, чи встала вона».

Й розчинила до вітальні двері, що й так були непричинені.

Дюруа зайшов. Кімната була велика, але мало й недбало умебльована. Вицвілі старі крісла стояли рядком коло стін, як служниця їх упорядкувала, бо ні в чому не почувалось дбайливости елегантної жінки, що своє мешкання любить. Чотири вбогі картини, де змальовано човна на річці, корабля на морі, вітряка серед долини та дроворуба в лісі, висіли посеред чотирьох панно на нерівних мотузках, ще й косо, крім того. Давно вже, мабуть, висіли вони отак перед байдужими очима господині.

Дюруа сів і почав чекати. Довго чекав. Потім розчинились двері й убігла пані де-Марель у японському пенюарі з рожевого шовку, розшитому золотими краєвидами, синіми квітками й білими пташками, та скрикнула:

«Уявіть, я ще лежала! Як мило, що ви прийшли! Я певна була, що ви мене забули».

Вона в захваті простягла йому обидві руки, й Дюруа, почуваючи себе вільно в скромному помешканні, взяв їх, але поцілував одну, як зробив колись Норбер де-Варен.

Вона припросила його сідати, потім сказала, оглядаючи його з голови до п'ят.

«Як ви змінилися! Покращали з вигляду. Париж вам на користь. Ну, розповідайте новини».

І зразу-ж почали розмову, ніби давніми знайомими були, почуваючи між себе зародження раптової priязни, почуваючи той доплив довір'я, інтимності та захоплення, що за п'ят хвилин робить друзями людей однакової вдачі й походження.

Зненацька молода жінка здивовано спинилась:

«Чудно, що я так з вами розмовляю. Мені здається, що знаю вас уже років з десять. Мабуть, ми друзями будемо. Згода?»

«Безперечно», відповів він, а посмішка його сказала ще більше.

Вона здавалась йому дуже спокусливою в близкучому м'якому пенюарі, не такою витонченою, як пані Форестьє в білому, не такою гнучкою та ніжною, зате збуднішою й гострішою.

Коли бачив пані Форестьє з її нерухомою, граційною посмішкою, що водночас і вабила, і спиняла, що немов казала «Ви подобаетесь мені» та заразом «Бережіться», і якої справжнього змісту не можна було збегнути,— тоді йому хотілось передусім упасти до її ніг, цілувати тонке мереживо на корсажі й дихати теплим, пахучим повітрям, що знімалось з-над грудей. А коло пані де-Марель почував грубіше, певніше бажання, що тремтіло в його руках перед опуклими обрисами легкого шовку.

Вона говорила безперестань, пересипаючи речення легкими дотепами, що до них була вправна, як той майстер, що вміє опанувати складну роботу, дивуючи інших своєю спритністю. Він слухав її, думаючи: «Добре було-б запам'ятати. Можна чудову паризьку хро-

нику написати, коли навести її на розмову про злободенні події».

Але в двері, якими пані де-Марель вийшла, тихо-тихесенько постукало, і вона крикнула:

«Можна!»

З'явилається дівчинка, підійшла просто до Дюруа й подала йому руку.

Мати здивовано прошепотіла:

«Це справжня перемога. Не пізнаю її».

Молодик, поцілувавши дитину, посадив її поруч і почав серйозно та ласково розпитувати, що вона поробляла, відколи вони не бачились. Вона відповідала то-неньким флейтовим голосом з поважністю дорослої.

Годинник продзвонив третю. Журналіст підвівся.

«Приходьте частіше», сказала пані де-Марель, «балакатимемо, як сьогодні; я завжди буду рада. А чому вас у Форестьє не видко?»

Він відповів:

«О, це дрібниці! Діла багато. Сподіваюсь, що здибаємося у них цими днями».

І пішов з невиразною надією в серці.

Форестьє він нічого про цю візиту не сказав.

Але наступними днями його не покидає спогад, більше, ніж спогад—якесь відчуття нереальної і невідступної присутності тієї жінки. Йому здавалось, що він уже трохи нею заволодів, бо образ її тіла стояв йому в очах і зачарування її вдачею лишилось у його серці. Її образ не давав йому спокою, як трапляється це иноді, після того, коли перебудеш з кимсь чудові години. Так ніби підпав під дивну, інтимну, невиразну й хвильну владу, чарівну своєю таємничістю.

За кілька день він зробив і другу візиту.

Покоївка провела його до вітальні, і назустріч йому вийшла Лоріна. Вона вже не руку подала, а зразу підставила своє чоло й сказала:

«Мама просила вас поочекати. Вона вийде за чверть години, бо ще не одягнена. Тим часом я буду вам до товариства».

Дюруа, якого тішило церемонне поводження дівчинки, відповів:

«Чудово, панно, мені дуже приємно побути з вами чверть години, але попереджаю вас, що я зовсім не серйозний і граюсь цілісінський день; пропоную вам погуляти в «кицьку на сідалі».

Дівчинка була вражена, потім посміхнулась, як справжня жінка, на вигадку, що її зніяковила й здивувала.

«В хаті не можна гуляти», прошепотіла вона.

«Мені байдуже», провадив він, «я скрізь гуляю. Ну, ловіть мене».

І почав кружляти коло столу, підбурюючи її ганятись, а вона ходила за ним, посміхаючись з ввічливою вибачливістю, часом руку простягала, щоб схопити його, але бігати не зважувалась.

Він спинявся, пригинався, а коли вона підходила дрібно й непевно, підплигнув, як чортик із скрнильки, та прожогом кидався в другий кінець вітальні. Це розворушило її, вона засміялась нарешті, й розпалившись, пустилася за ним бігцем, радісно й боязко гукаючи, коли здавалось їй, що наздогнала. Він переставляв стільці, перешкоджував їй підступ, примушував крутитись коло одного хвилину, потім кидав його й хапав іншого. Лоріна вже бігала, захопившись утіхою нової гри, почервоніла й метушилася у дитячому захваті після кожної втечі, хитrosti та виверту свого товариша.

Ось вона вже зовсім спіймала його, а він схопив її на руки, підкинув до стелі та крикнув:

«Кицька на сідалі!»

Зачарована дівчинка боїтала ногами, щоб вирватись, і сміялась від широго серця.

Війшла пані де-Марель, геть спантеличена:

«Ах, Лоріна... Лоріна гуляє... З вас чарівник, добродію!»

Він поставив дитину, поцілував матері руку, і вони сіли втрьох, дівчинка посередині. Їм хотілось побалакати, але Лоріна така мовчазна звичайно, тепер від захвату говорила без угару, і її довелось вирядити до дитячої.

Вона пішла мовчкі, але з слізми на очах.

Коли лишились сами, пані де-Марель знизила голос: «Ви не знаєте, у мене великий проект, і я думала про вас. От що: я обідаю що-тижня у Форестє і коли-неколи частую їх натомість у ресторані. Не люблю приймати в себе, не створена я для цього, та, крім того, й не розуміюсь ні на господарстві, ні на кухні, ні на чому. Люблю вільно жити. Так я запрошу їх вряди-годи до ресторану, але втрьох нам не дуже весело, а мої знайомі з ними не знаються. Ви-ж розумієте, я прошу вас бути з нами в суботу, кав'ярня Ріш, о сьомій з половиною. Знаєте, де це?»

Він радо погодився. Вона казала:

«Нас буде тільки четверо, пара на пару. Для нас, жінок, ці незвичні маленькі бенкети дуже втішні».

На ній була темно каштанова сукня, що визивно й кокетно облягало її стан, стегна, груди та руки, і Дюруа якийсь невиразний подив брав, якась незрозуміла ніжко-вість від розбррату між її стараним і добірним убранням та видимою недбайливістю до свого мешкання.

Все, що одягло її тіло, все, що торкалось його інтимно й безпосередньо, було ніжне й тонке, але що навкруги, її зовсім не турбувало.

Він покинув її, зберігаючи, як і той раз, враження її присутності, продовженої у галюцинації його чуттів. І де-далі нетерплячіш чекав призначеного для обіду дня.

Взявши вдруге в зажиток чорного фрака, бо кошти ще не дозволяли йому придбати вечірнього костюма, він перший з'явився до місця на кілька хвилин перед-часно.

Його провели на третій поверх до маленької кімнати в червоних шпалерах, що виходила на бульвар своїм єдиним вікном.

На прямокутному столі з чотирма накриттями лежала біла скатертина, така бліскуча, що здавалась налакованою, а шклянки, срібло та грільня весело мінились під вогнем дванадцяти свічок у двох високих свічниках.

У вікно видко було велику пляму ясного зела—листу на деревах, освітленого яскравим світлом окремих кабінетів.

Дюруа сів на низеньку канапу, червону, під колір шпалерів, і старі пружини ввігнулись під ним так безсило, мов він у яму провалився. У всьому розлогому будинкові він чув невиразний гук, той шум великих ресторанів, що створюється від брязкоту посуду та срібла, хапливої й тихої ходи прислужників по килиму в коридорі й стукоту розчинюваних на мить дверей, що з-за них вихоплюється гомін тісних кімнат, де сидять, обідаючи, люди. Увійшов Форестьє і потиснув їому руку з щирою приязнню, якої ніколи не виявляв у редакції «Французького Життя».

«Дами наші прийдуть разом», сказав він; «що за чудова річ ці обіди!»

Потім оглянув стола, погасив відразу газовий ріжок, що блимав, як нічник, зачинив одну половину вікна через протяг та вибрав собі затишне місце, заявивши:

«Мушу берегтися; місяць мені краще було, а ось знову погіршало. Застудився у вівторок, коли з театру вийшов».

Двері розчинились, і в супроводі маршалка ввійшли жінки в вуалах, закутані, обережні, чарівною таємничною хodoю, властивою їм у місцях, що мають непевну славу.

Коли Дюруа вітався з панією Форестьє, вона покартала його, що він не заходить, і додала, посміхаючись до приятельки:

«Звичайно, ви волієте краще пані де-Марель, для неї у вас знаходиться час».

Потім сіли, і коли метр-д'отель подав Форестьє картку вин, пані де-Марель скрикнула:

«Давайте чоловікам, що хочете, а нам замороженого шампанського, найкращого, ніжного шампанського і нічого іншого».

А коли слуга вийшов, заявила, збуджено сміючись:

«Хочу сьогодні сп'яніти; ми влаштуємо тут бенкет, справжній бенкет».

Форестьє, ніби й не чуючи її, спитав:

«Ви нічого не маєте, щоб зачинити вікно? Мені в грудях заклало тому кілька день».

«Ні, прошу».

Він зачинив і другу половинку й сів, заспокоївшись та прояснівши.

Дружина його замислено мовчала й не підводила від столу очей, посміхаючись тією невиразною посмішкою, що, здається, завжди обіцяє й ніколи не виконує.

Подано крихотні й масні остендські устриці, що нагадували вушка, сховані у ракушках, й танули між піднебінням та язиком, як солоні цукерки.

Потім після супу подали рожеву, як дівоче тіло, форелю, і гості почали балачку.

Говорили спочатку про скандалальну подію, що наробила шелесту—історію з світською жінкою, яку приятель чоловіка її застав у окремому кабінеті, де вона вечеряла з чужоземним князем.

Форестьє дуже з цієї пригоди сміявся, а жінки казали, що той нескромний балакун—негідник і мерзотник. Дюруа теж був їхньої думки і голосно заявив, що в таких справах кожен чоловік—чи діева особа він там, чи вірник, чи простий свідок,—мусить мовчати, як домовина. Він додав:

«Яке чарівне було-б життя, коли-б ми могли покладатись на цілковиту обопільну скромність. Часто, дуже часто, майже завжди жінок як-раз і спиняє страх, що таємниця їхня виявиться».

І спітав, посміхаючись:

«Хіба-ж не правда? Скільки жінок віддалося-б рaptovому бажанню, несподіваній, хвилинній, безтямній примсі й любовній фантазії, коли-б не боялись заплатити ганебним скандалом та гіркими слізми за коротке й легеньке щастя».

Говорив він палко й переконано, немов справу, свою справу обороняв, немов казав: «Зі мною нема чого такої небезпеки боятися. Спробуйте, то побачите».

Вони дивились на нього обидві, дізнаючи його поглядом, уважаючи, що говорить він добре й правдиво, потверджуючи дружньою мовчанкою, що їхня незламна мораль парижанок не довго встояла-б перед певністю таємниці.

А Форестьє, що розлігся на канапі, підібгавши під себе одну ногу й заткнувши за жилета серветку, щоб не заляпати фрака, промовив зненацька, переконано й скептично засміявши.

«Авже-ж, вони надолужили-б, коли-б певні були мовчанки. Сто чортів! Бідні чоловіки!»

Мова пішла про любов. Не визначаючи її за вічну, Дюруа вважав, що вона може бути довга, може створити щирий звязок, ніжну приязнь, довіру! Еднання тільки зміцнює єднання сердець. Але він обурювався на болісні ревнощі, драми, сцени та страждання, що майже завжди супроводять розрив.

Коли замовк, пані де-Марель зідхнула:

«Так, це єдина гарна річ у житті, і ми часто псуємо її надмірними вимогами».

Пані Форестьє додала, граючись ножем:

«Так... так... гарно бути любленою».

Здавалось, що мрія її полинула десь далі, що вона гадала про щось, чого не зважувалась висловити.

Далі страви не приносили, і вони попивали врядини шампанське, жуючи шкуринку з круглих хлібців. І думка про любов проймала їх поволі й нестримано, п'янила помалу їхні душі, як ясне вино, що падало по краплі їм у горло, запалювала їхню кров і хвилювала душу.

Принесли телячі котлети, ніжні й пухкі, розкладені на густому ліжкові дрібних гостролистих шпарагів.

«А, чорт, то гарна річ!» скрикнув Форестьє. І їв поволі, смакуючи добірне м'ясо й жирну, як вершки, городину.

Дюруа провадив:

«Коли я полюблю жінку, тоді нічого для мене не існує».

Сказав це переконано, захоплюючись думкою про насолоду кохання під впливом насолоди від смачної їжі.

Пані Форестьє прошепотіла, своїм звичаєм байдуже:

«Ні з чим не можна порівняти щастя від першого рукостискання, коли одне питає: «Любиш мене?» а друге відповідає: «Так, люблю».

Пані де-Марель, що знову випила хильцем шампанського, весело сказала, ставлячи бокал:

«Я не така платонічна».

Всі засміялись, ухвалюючи її слова, і очі у всіх заблищають.

Форестьє ліг на канапу, розкинув на подушки руки й сказав поважно:

«Така щирість робить вам честь і доводить, що жінка з вас практична. Але дозвольте спитати, якої думки про це пан де-Марель?»

Вона поволі з безмежною зневагою знизала плечима й сказала ясно:

«У пана де-Марель немає про це думки. В нього є... тільки повстрімність».

І розмова, зійшовши з високих теорій про кохання, вступила в квітучий сад вишуканого соромітництва.

Це була хвилина влучних натяків, коли словами піднімають завіси, як спідниці, хвилина хитрощів мови, вправного й заличкованого зухвальства, сласного лукавства та речень, що показують оголені образи в завинених виразах, що зводять на очі й на думку раптові видива того, чого не можна сказати, й дають світським людям якусь витончену, таємну любов, якісі нечисті дотики думок, хвильно й чуттєво викликаючи в уяві всі соромні й жадані таємниці обіймів. Принесли печено, куріпок і перепелів, солодкий горошок і гусячий паштет, а до нього салату з мереживним листом, що лежала в цебровидій салатниці, як зелений мох. Вони їли все це неуважно, між іншим, цілком захопивши своєю мовою, пірнувши в любовну купелю.

Жінки в-кінець розійшлися,—пані де-Марель з властивим зухвальством, що нагадувало виклик, а пані Форестьє з чарівною стриманістю, чесністю в тоні, в голосі, в посмішці й у всій поставі, що своєю скромністю ще дужче підкреслювала її сміливі слова.

Форестьє, розлігшись на подушках, сміявся, пив, їв безперестань і прикидав часом таке грубе й цинічне слівце, що дами, вражені формою й для форми, ніякі віли на дві-три секунди. Пустивши якогось масного дотепа, він додавав:

«Чудово, діти мої. Якщо й дамі так триватиме, то наробите дурниць».

Подано десерт, потім каву, і лікери вилили в збуджені голови ще важчого й гарячішого хвилювання.

Пані де-Марель, як і заявила перед обідом, була п'яна й визнавала це по-жіночому весело, балакучо й граційно, прикидаючись, на втіху гостям, ще п'янішою, ніж насправді була.

Пані Форестьє вже мовчала, може з обережності, й Дюруа, почуваючи себе надто збудженим та боючись схібити, теж дуже вправно себе стримував.

Закурили, й Форестьє зненацька закашлявся.

Страшений напад кашлю рвав його горло, обличчя йому почевоніло, чоло спіtnіло, він задихався, притискуючи до рота серветку. А коли напад минувся, обурено пробурчав:

«Не про мене ці забавки, безглаздо це».

Увесь настрій його зник від невідступної думки про страшну недугу.

«Ходімо додому», сказав він.

Пані де-Марель подзвонила прислужника й запитала рахунок. Його негайно подали. Вона спробувала читати, але цифри крутились їй перед очима, й вона передала папірця Дюруа:

«Слухайте, платіть за мене, я нічого не бачу, п'яна дуже».

І кинула йому до рук гаманця.

«Разом» виносило сто тридцять франків. Дюруа переглянув і перевірив рахунка, потім дав дві кредитки, взяв решту й спітав тихо:

«Скільки лишити на чарку».

«Скільки хочете, не знаю».

Він поклав на тарілку п'ять франків і віддав молодій жінці гаманця.

«Дозвольте провести вас?» спітав він.

«Дуже прошу. Я негодна потрапити додому».

Попрощавшись із подружжям Форестьє, Дюруа опинився на самоті з панією де-Марель у кареті.

Він почував її близько коло себе, замкнену разом з

ним у чорній скрині, яку коли-небудь освітлювали зневід'ємнацька газові ріжки з пішоходів. Почував крізь рукав теплінь її плеча, а не знову, що казати, зовсім не знову, бо владне бажання схопити її в обійми паралічувало йому розум.

«Якщо зважусь, що вона тоді?» думав він. Спогад про сороміцтва, за обідом говорені, підбадьорував його, а страх перед скандалом стримував.

Вона теж мовчала, нерухомо відхиливши у своєму кутку. Він подумав-би, що вона спить, якби очі її не блищали раз-у-раз, коли промінь світла падав у карету.

«Що вона думає?» Він добре тяжив, що говорити не можна, що слово, одне слово, урвавши тишу, знищить його шанси; але сміливости йому бракувало, сміливости на раптовий і грубий вчинок.

Зненацька вона поворохнула ногою. Зробила рух, короткий, нервовий рух нетерплячки, а може й поклику. Від цього ледве примітного дотику його дрожем пройняло з голови до ніг, він обернувся вмить і кинувся на неї, шукаючи устами рота й руками—голого тіла.

Вона скрикнула, тихо скрикнула, хотіла схопитись, пручатись, відіпхнула його; потім здалася, немов сили їй не стало далі опиратись.

Але карета незабаром спинилася коло будинку, де вона жила, і Дюруа від здивування не міг добрati жагучих слів, щоб подякувати їй, благословити її та висловити свою любов. Тим часом вона не підводилася, навіть не ворушилась, приголомшена тим, що сталося. Тоді він, боючись, щоб візник чого не подумав, вийшов перший і подав їй руку.

Нарешті й вона вийшла, хитаючись, мовчки. Він подзвонив, і, коли двері розчинились, спитав, тремтячи: «Коли ми побачимось?»

Вона шепнула так тихо, що він на силу розібрав:
«Приходьте завтра снідати».

І зникла в темнім передпокої, пустивши важкі двері, що грюкнули, як гармата.

Він дав візникові сто су і пішов просто швидким, переможним кроком, почуваючи в серці повінь радості.

Так він здобув, нарешті, одну! Заміжню жінку! Світську жінку! Із справжнього світу! Паризького світу! Як-же легко й несподівано це сталося!

Досі він уявляв, що захопити й перемогти котрусь із цих жаданих створінь можна тільки після безкінечних турбот, безкрайого чекання, після вправної облоги честностями, любовними словами, зідханнями та подарунками. Аж ось з першого разу, з найменшого натиску, перша, що він зустрів, вілдалась йому так швидко, що він навіть здивувався.

«Вона п'яна була», думав він, «завтра іншої заспіває. Матиму ще сліз». Ця думка занепокоїла його, потім подумав: «Тим гірше, слово честил. Коли взяв її, то й удержану».

І в невиразному видіві, де полинули його надії, надії на велич, успіх, славу, гроші й любов, він побачив відразу, мов ті гірлянди статисток у апoteозі, похід елегантних, багатих, могутніх жінок, що йшли, посміхаючись, і зникали одна по одній на тлі золотої хмарі його мрій.

Ту ніч його непокоїли сни.

Трохи схвилювано йшов він другого дня сходами до пані де-Марель. Як вона прийме його? А коли зовсім не прийме? Коли заборонила його пускати? Коли розповіла?.. Та ні, нічого не могла вона розповісти, щоб не виказати всю правду. Отже, він був господарем становища.

Маленька покоївка відчинила двері. Виглядала вона, як звичайно. Він заспокоївся, ніби чекав, що в прислуги буде схвилюване обличчя.

«Як ся пані має?» спитав він.

«Гаразд, пане, як завжди», відповіла вона.

І провела його до вітальні.

Він підійшов просто до каміна, щоб оглянути свою зачіску та вбрання, і, оправляючи перед дзеркалом краятку, побачив у ньому молоду жінку, що дивилась на нього з порогу кімнати.

Він удав, що не бачить її, і вони якусь мить роздив-

лялись одне на одного в свічаді, пильнували й стежили себе, перш ніж зйтися віч-на-віч.

Він обернувся. Вона не ворухнулась, ніби чекала. Він кинувся до неї й пробубонів:

«Як я люблю вас! Як люблю!»

Вона оповила його й упала йому на груди; потім підівівши голову, припала до нього в довгім поцілункові.

Він подумав: «Це легше, ніж я гадав. Вже дуже добре йде». І коли уста їхні роз'єдналися, він посміхався й мовчав, силкоючись висловити своїм поглядом безмежну любов. Вона теж посміхалась тією посмішкою, якою жінки виявляють своє бажання, згоду й волю віддатися. Прошепотіла:

«Ми самі. Лоріну я вирядила снідати до подруги».

Він зідхнув, цілуючи їй руки:

«Дякую, я вас божествлю».

Тоді вона взяла його під руку, немов дружину, і повела до канапи, де вони сіли поруч.

Йому годилося-б почати цікаву й чарівну розмову, але не вигадавши нічого, він пробурмотів:

«Так ви не дуже на мене гніваетесь?»

Вона затулила йому рота рукою.

«Мовчи!»

Якийсь час сиділи мовчки, не зводячи одне з одного очей, не рознімаючи гарячих пальців.

«Як я бажав вас!» сказав він.

Вона повторила:

«Мовчи!»

За стіною покоївка стукотіла тарілками.

Він підвівся:

«Не хочу сидіти так близько. Голову трачу».

Двері відчинились:

«Накрито, пані».

Він поважно подав господині руку.

Вони сиділи за столом навпроти, весь час поглядаючи одне на одне й посміхались, заклопотані тільки собою, оповиті ніжним чаром нового кохання. Не звертали уваги, що їли. Він почував ніжку, маленьку ніжку, що блукала під столом. Піймав її між свої і що-сили стиснув.

Покоївка байдуже входила, виходила, приносила й прибирала страви, так ніби нічого не помічала.

Після сніданку вернулись до вітальні й посідали знову поруч на канапі.

Він потрохи пригортався до неї й хотів обійняти. Та вона спокійно відпихала його:

«Обережніш, можуть зайти».

Він прошепотів:

«Коли-ж я побачу вас саму, щоб висловити свою любов?»

Вона схилилась до нього й тихенько промовила на вухо:

«Я сама прийду до вас цими днями».

Він почервонів:

«Та... у мене... в мене... дуже скромно».

Вона посміхнулась.

«Дарма. Я-ж вас хочу побачити, а не помешкання».

Тоді він почав допитуватись, коли вона прийде. Вона призначила далекий день на тому тижні, а він благав прискорити побачення, бурмотів їй невиразні слова, палко дивився на неї, стискував і крутив їй руки з почервонілим, гарячковим обличчям, перекошеним від бажання, того поривного бажання, що виникає після спільної їжі.

Її тішило, що він так палко її просить, і вона поволі поступалась днем по дню. Та він домагався:

«Завтра... скажіть... завтра».

Вона погодилась, кінець-кінцем:

«Гаразд. Завтра. О п'ятій».

Він радісно зідхнув, і вони розмовляли далі майже спокійно й так інтимно, ніби зналися вже років з двадцять.

Подзвонив дзвінок, вони здрігнулись і мерщій розсунулись.

Вона шепнула:

«Це, певно, Лоріна».

Дівчинка ввійшла, спинилася здивовано, потім підбігла до Дюруа, плескаючи в захопленні, що бачить його, та скрикнула:

«А, любий друг!»

Пані де-Марель засміялась:

«Любий друг! Лоріна охрестила вас! Це дуже гарне приятельське прізвисько для вас; я теж вас зватиму Любим Другом».

Він взяв дівчинку на руки, і мусів гуляти з нею в усі ігри, яких її навчив.

За двадцять третя він попрощався й виrushив до редакції, та на сходах крізь непричинені двері ще раз шепнув:

«Завтра, о п'ятій».

Молода жінка відповіла: «Так», посміхнулась і зникла.

Кінчивши газетну роботу, він замислився про те, як упорядкувати свою кімнату до зустрічі з коханою та приховати скільки можна убозство помешкання. Йому спало на думку прикрасити стіни японським безділлям, і він купив за п'ять франків цілу колекцію малюнків, маленьких віял та рамок та й прикрив ними найпомітніші плями на шпалерах. На шибки повісили прозорі образки, де змальовано човни на річці, птахів на червоному небі, барвистих паній на балконах та гурти маленьких чорних чоловічків серед снігових долин.

Кімнатка його, де місця було тільки спати та сісти, незабаром почала нагадувати внутрішність розмальованого паперового лихтаря. Враження було, на його думку, задовільне, і він цілий вечір ліпив до стелі птахів, вирізаних із кольористих аркушів, що в нього лишилися.

Потім заснув, заколисаний свистками потягів.

Другого дня він рано вернувся додому з пакунком тістечок та пляшкою мадери, купленою в бакалійні. Мусів ще раз вийти, щоб придбати пару тарілок та шклянок, і розставив своє частування на туалетному столі, застеливши брудну дошку серветкою, а миску й глечика до води сховав під столом.

Потім став чекати.

Вона прийшла о п'ятій з четвертю і скрикнула, зачарована барвистою рябизною малюнків.

«А у вас гарно! Тільки багацько люду на сходах».

Він обійняв її і пристрасно цілував їй крізь вуаль волосся між чолом та капелюхом.

Через півтори години він одвів її до візничої біржі на Римській вулиці. Посадивши в карету, шепнув:

«Вівторок, в той самий час».

Вона сказала: «В той самий час, вівторок». Було вже темно, і вона притягла його голову крізь дверці й поцілувала його в уста. А коли візник ударив коня, крикнула: «Прощайте, Любий Друже!» і стара карета, за пряжена білою шкапиною, покотилася по вулиці.

Три тижні Дюруа приймав отак пані де-Марель що два-три дні, коли вранці, коли ввечері.

Якось чекаючи її по обіді, він почув на сходах галас і підійшов до дверей. Ревіла дитина. Обурений чоловічий голос крикнув: «А чого там заводить оте байст्रя?» А жіночий розплачливий голос відповів верескліво: «Ta це та шлюха, що до журналіста бігає, звалила Микольцю на сходах. Повилазило їй, що й дитини не бачить».

Дюруа спантеличено відступився, бо почув шелест спідниць та хапливі кроки на сходах поверхом нижче.

Незабаром постукало в двері, що він допіру причинив. Він одімкнув, і пані де-Марель вбігла до кімнати задихана, безтямна, й прошепотіла:

«Ти чув?»

Він прикинувся, що нічого не знає.

«Ні, а що?»

«Як вони лаяли мене?»

«Хто саме?»

«Мерзота, що живе внизу».

«Ta ні, що трапилось, кажи!»

Вона заридала й не могла говорити.

Він мусів зняти з неї капелюха, розшнурувати її, покласти на ліжко й змочити їй скроні; вона захлиналась; потім, заспокоївшись трохи, зайнялася гнівом і образою.

Хотіла, щоб він зразу-ж пішов, покликав їх до бою та повбивав.

Він казав:

«Та це-ж робітники, мужва. Подумай, що може дійти до суду, тебе пізнають, заарештують, загублять. На таких не варт зважати».

Її вже інша думка клопотала:

«Що-ж нам тепер робити? Я сюди не можу ходити».

Він відповів:

«Дуже просто, я виберусь».

«Так, але це довго», прошепотіла вона.

Потім раптом добрала способу й промовила, зразу прояснівши:

«Ні, слухай, я вже вигадала, здайся на мене і ні про що не думай. Завтра вранці пришлю тобі синього папірця».

«Синім папірцем» вона звала закриті телеграми, що ходили в Парижі.

Вона вже посміхалась, захоплена своєю вигадкою, але викривати її не хотіла; і безтако жного пестила.

А проте, дуже хвилювалась, коли вийшла на сходи, і що-сили спиралась на руку коханцеві, бо ноги її зовсім підгинались.

Вони не перестріли нікого.

Вставав він пізно, і другого дня об одинадцятій годині був ще в ліжкові, коли листоноша приніс обіцянного синього папірця.

Дюруа розлішив його і прочитав: «Побачення сьогодні, о п'ятій, на Константинопольській вулиці, 127. Спитаєш помешкання, що найняла пані Дюруа. Кло цілую тебе».

Рівно о п'ятій він зайшов до великого мебльованого дому й запитав у швайцара:

«Тут наняла помешкання пані Дюруа?»

«Тут, пане».

«Проведіть мене, будь ласка».

Швайцар, що звик, мабуть, до делікатних становищ, де треба бути обережним, глянув йому в-вічі й спитав, вибираючи з низки ключа:

«Ви-ж пан Дюруа?»

«Звичайно».

І одімкнув маленьке помешкання з двох кімнат на першому поверсі, проти швайцарської.

У вітальні, обклеєні новенькими барвистими шпалерами, були меблі червоного дерева, оббиті зеленавим репсом з жовтим малюнком, та лихенький килим у квітки, такий тонкий, що ногою чути було під ним підлогу.

Спальня була така манісінька, що ліжко відбирало в ній три четверті місця. Воно стояло в глибу кімнати, від стіни до стіни, велике ліжко мебльованого дому, прикрите синіми, важкими, теж репсовими завісами й застелене пуховою ковдрою з червоного шовку, де темнілі непевні плями.

Дюруа занепокоївся і подумав невдоволено. «Це приміщення коштуватиме мені грошей силу. Знову треба буде позичати. Та й дурницю-ж вона вчинила!»

Двері розчинились, і Клотільда влетіла, як вихор зашелестівши сукнею, простягаючи руки. Вона була захоплена:

«Гарно, скажи, гарно? І сходами не треба ходити, зразу над вулицею, на першому поверсі! Можна входити й виходити у вікно, а швайцар навіть не бачитиме. Як-же ми любитимемось тут!»

Він холодно поцілував її, не зважаючись висловити питання, що крутилось йому на язиці.

Вона поклала великий пакунок на столика посеред кімнати. Розвязала його й витягла міло, пляшку любенської води, губку, скриньку з пришпильками, гачок до черевиків та маленькі щипці завивати кучері на чолі, що раз-у-раз у неї розплітались.

І гралась у входини, весело вибираючи місце на кожну річ.

Казала, висовуючи шухляди:

«Треба трохи білизни принести, щоб передягтись можна було при нагоді. Дуже зручно буде. Якщо випадково дощ на вулиці застане, приходитиму сюди сушитись. Кожне матиме свого ключа, а ще один, крім того, в швейцарській на той випадок, якщо забудемо свої. Я найняла на три місяці на твоє ім'я, бо свого, розуміється, не можу називати».

Тоді він спитав:

«Скажеш мені, коли треба платити?»

Вона просто відповіла:

«Вже заплачено, мій любий!»

«Так я тобі винен?» провадив він.

«Ta ні, котику, тебе це не торкається, це моя власна вигадка».

Він ніби обурився:

«О, в жодному разі! Ніколи не дозволю».

Вона почала умовляти його, поклавши йому руки на плечі:

«Прошу тебе, Жорже, мені так хочеться, щоб наше гніздечко належало мені, тільки мені! Хіба це ображає тебе? Чому? Я хочу принести це в дарунок нашому коханню. Скажи, що ти згоден, Жоржику, скажи, що згоден!»

Вона благала його поглядом, устами, всією істотою.

Він дав себе просити, відмовлявся роздратовано, потім згодився, вважаючи, що вона, по-суті, має рацію.

А коли вона пішла, промовив, потираючи руки й не дошукуючись у глибинах серця, звідки виринула йому того дня ця думка: «Вона все-таки дуже мила».

Через кілька день одержав ще одного синього папірця, де прочитав: «Сьогодні ввечері приїздить мій чоловік після півторамісячної відсутності. Мусимо розлучитись на тиждень. Яка-ж панщина, мій любий! Твоя Кло».

Дюруа вразило. Він зовсім забув, що вона заміжня. От хотілося-б йому побачити того чоловіка, хоч-би раз, щоб подивитись!

Він терпляче чекав, поки поїде дружина, але пробув у Фолі-Бержер два вечори, що кінчились у Рахелі.

Потім уранці знову телеграма з чотирьох слів: «Сьогодні, о п'ятій. Кло».

Обое прийшли на побачення перед часом. Вона кинулась у його обійми з нестримним поривом кохання й пристрасно цілувала йому все обличчя; потім сказала:

«Якщо хочеш, коли налюбимось, поведи мене десь обідати. Сьогодні я вільна».

Місяць ще тільки починається, платню він забрав ба-

гато вперед і жив з дня на день дрібними позичками, але як-раз у нього випадково були гроші; він був вдоволений, що може щось на неї витратити, і відповів:

«Гаразд, моя люба, де хочеш».

Коло сьомої години вони вийшли на крайній бульвар. Вона міцно на нього спиралась і шепотіла йому на вухо:

«Якби ти знов, як мені приємно ходити з тобою під руку, як люблю почувати тебе коло себе».

Він спітав:

«Хочеш, ходімо до Лятуйля?»

Вона відповіла:

«О, ні, там надто шиковано! Мені хочеться чогось цікавого, простого, якої-небудь пивниці, де ходять службовці та робітники. Страх люблю шинки! О, коли-б можна було-б поїхати за місто!»

Він не зновав нічого відповідного в цьому кварталі, і вони блукали бульваром, аж поки зайдуть, кінець-кінцем, до якоїсь винарні, де давали й обідати. У вікно вона побачила пару дівчаток без капелюхів, що сиділи коло столу з двома військовими.

В кінці довгої вузької кімнати обідало троє візників, а якийсь тип, невиразної професії, курив люльку, витягнувши ноги, застремивши руки за пасок на штанях, розсівшиесь на стільці й відкинувши голову на спинку. Куцина на ньому нагадувала музей плям, а з надутих, як черева, кешень стирчала шийка від пляшки, окраєць хліба, загорнутий у газету пакунок та шмат мотузки. Волосся мав густе, кучеряве, розкудовчене, аж сіре від бруду; кашкет валявся долі під стільцем.

Клотільдина поява справила сенсацію пишнотою її убрання. Парочки перестали шепотітись, візники перестали сперечатись, а тип, що курив, вийняв з рота люльку, плюнув перед себе та й собі глянув, трохи повернувши голову.

Пані де-Марель прошепотіла:

«Дуже мило! Нам буде дуже гарно. Другий раз я вберуся робітницею».

І сіла без вагань та огиди до дерев'яного столу, що

блищав від масноти, вимитий розлитими напоями та ви-тертий на швидку серветкою. Дюруа трохи ніяково, трохи соромливо шукав вішалки на циліндра. Не знайшовши, поклав його на стільця».

Їли вони бараняче рагу й печеню з салатою. Клотильда приказувала:

«Страх люблю це. Канальські в мене смаки. Мені тут веселіше, як у Англійському кафе». Потім сказала: «Коли ти вже хочеш мені втіху зробити, то поведи мене на баль у шинок. Я знаю тут один дуже цікавий, недалеко звідци, «Біла Королева» зветься».

Дюруа здивовано спитав:

«Хто ж тебе водив туди?»

Він глянув на неї-й побачив, що вона почервоніла й трохи схвилювалась, ніби це раптове питання розбуркало в ній делікатний спогад. Після короткого вагання, яке в жінок важко й постереагти, вона відповіла:

«Один приятель...»—потім, помовчавши, додала: «що помер».

І потупилася, справді засмутившись. А Дюруа вперше подумав, що нічого не знає про минуле життя цієї жінки, й замислився. Певна річ, вона мала вже коханців, але яких? з якого світу? Невиразні ревнощі, якась ворожість прокидалась у ньому проти неї, ворожість до всього, що він не знов, до всього, що не належало йому в її серці й житті. Він дивився на неї, дратуючись від таємниці, замкненої в її гарненькій, мовчазній голові, що з жалем думала, може й зараз навіть, про іншого, про інших. Як хотілося-б йому зазирнути в той спогад, поритись у ньому, і про все довідатись, усе знати!..

Вона знову спитала:

«Поведеш мене до «Білої Королеви»? Це буде справжнє свято».

Він подумав: «Чи-ба, що там минуле? Дурний, коли про це думаю». І, посміхаючись, відповів:

«А безперечно, люба».

На вулиці вона промовила тихенько тим таємничим тоном, яким роблять признання:

«Я не зважувалась досі просити тебе про це, але ти

не уявляєш, як я люблю хлоп'ячі пустощі в тих місцях, де жінкам невільно ходити. Коли буде карнавал, приберуся учнем. Я страшенно втішна в цьому вбрани».

Коли вони зайдли до бальної залі, вона злякано і вдоволено притиснулася до нього, захоплено поглядаючи на повій та сутенерів, і вряди-годи, коли бачила поважного й нерухомого поліцая, казала, ніби заспокоюючи себе про всякий випадок: «От солідний дядько». За чверть години вона вдовольнилась, і він провів її додому.

З того часу почалися походеньки по непевних місцях, де гуляє народ, і Дюруа побачив у своїй коханці пристрасний нахил до безжурної студентської блуканини.

На побачення вона приходила в полотняній сукні та чепці, як театральна покоївка, і не зважаючи на елегантну й навмисну простоту свого вбрання, надівалася брильянтові каблучки, обручки та сережки, відповідаючи, коли він благав скинути їх, таким доводом: «Та всі подумають, що це райнські камінці».

Вона вважала, що передяглась чудово, хоч насправді ховалась, як ті струси, і ходила в такій одежі по найгірших притулках.

Хотіла, щоб і Дюруа прибрався робітником; та він відмовився й лишився в пристойному костюму бульварника, навіть циліндра не перемінив на м'який фетровий капелюх.

Вона заспокоїлась таким міркуванням: «Подумають, що я покоївка, а ти мій коханець із вищого світу». І ця комедія здавалась їй чарівною.

Так вони заходили до простонародніх шинків і сідали в кінці закуреної комірки на кривих стільцях коло старого дерев'яного столу. Кімнату повіла хмара гіркого диму, де чути було дух смаженої в обід риби; горлали чоловіки в блузах, попиваючи з чарок, а прислужник здивовано роздивлявся на чудну пару, подаючи їм настоящих на горілці вишень.

Вона тримтіла від страху та захоплення й поволі пила червоний овочевий сік, поглядаючи навколо стур-

бованим і запальним оком. Кожна вишня нагадувала їй про злочин, кожна крапля палющого, приперченого напою давала їй гостру втіху, радість злодійської, забороненої насолоди.

Потім казала тихо: «Ходімо». І виходили. Вона жваво, схиливши голову, дрібним кроком, кроком актриси, що сходить із сцени, йшла між питцями, що, спершись ліктями на столи, поглядали на неї підозріливо й невдоволено; а на вулиці глибоко зідхала, немов уникнула зараз страшної небезпеки.

Іноді, здрігаючись, питала в Дюруа:
«Коли-б мене образили там, що-б ти зробив?»
Він хвастовито відповідав:
«Обороняв-би тебе, чорт бері!»

І вона щасливо стискувала їому руку, може навіть невиразно бажаючи, щоб її ображено й боронено, щоб чоловіки, хоч-би й такі чоловіки, билися за неї з її коханцем.

Але ці походеньки, що відбувались двічі й тричі на тиждень, починали обридати Дюруа, та й з якогось часу, до того-ж, їому важко було розжитись на десять франків, щоб платити за карету й страви.

Жив він тепер дуже злиденно, злиденніше навіть, ніж коли служив на залізниці, бо першими місяцями газетарства витрачався широко, без ліку, маючи певну надію, що завтра здобуде великі кошти, й вичерпав усі свої джерела й усі способи дістати грошей.

Найпростіший спосіб—брати з каси—дуже швидко використано, і він завинув уже редакції четырьохмісячну платню ще й шістсот франків відрядкового. Завинув, крім того, сто франків Форестье, триста франків Жакові Рівалю, що позичав охоче, й набрався безлічі дрібних, непомітних боргів по двадцять франків та по сто су.

Сен-Потен, що з ним він радився, яких заходів треба вжити, щоб дістати ще сотню франків, не добрав жодного способу, хоч і був вигадливий; і Дюруа впадав у розpacу від злиднів, ще дошкульніших тепер, бо мав більше потреб. На всіх він почував гнів і постійне роз-

дратування, що виявлялось при всякій нагоді й усякого часу через різні дрібниці.

Часом питав сам себе, як примудряється витрачати пересічно тисячу франків на місяць без ніяких розкошів та забаганок, і переконувався, що поснідати за вісім франків та пообідати десь у великому кафе на бульварі за дванадцять уже становить ціле луї, а коли додати сюди десяток франків кешенькових грошей, тих грошей, що пливуть не знати куди, то разом буде тридцять франків. Отож, з тридцяти франків що-дня набігає в кінці місяця дев'ятсот. А він не лічів ще видатків на одежду, взуття, близну, прання то-що.

Отже, 14 грудня він опинився без грошей і без надії їх здобути.

Він зробив так, як часто робив колись,—не снідав і цілий день пильно й сердито працював у редакції.

Коло четвертої години одержав синього папірця від коханки:

«Хочеш пообідати вкупі? Потім поблукаемо».

Він відповів: «Обідати неможливо». Потім подумав, що безглуздо-ж відмовлятись від приємних хвилин, що вона може йому дати, і додав: «Але чекаю тебе о дев'ятій в нашому помешканні».

Послав цидулку кур'єром, щоб не втрачатись на телеграму, і почав міркувати, як-же все-таки розжитись на вечерю.

О сьомій годині він ще нічого не вигадав, а шлунок його урчав від страшного голоду. Тоді зважився на розпацливий спосіб. Почекав, поки розійшлися один по одному всі співробітники, і, лишившись сам, голосно подзвонив. Увійшов швайцар, що стеріг контору.

Дюруа нервово рився в кешенях і сказав хапливо:

«Чи бачите, Фукар, забув у дома гаманця, а маю їхати на обід до Люксембургу. Позичте мені п'ятдесят су на візника».

Швайцар видобув з жилета три франки й спитав:

«Панові Дюруа більше не треба?»

«Ні, ні, досить. Дуже дякую».

І схопивши білі монети, Дюруа збіг по сходах та й пішов обідати в шинок, де рятувався під час злиднів.

О дев'ятій годині він чекав коханку коло каміна в невеличкій вітальні.

Вона прийшла дуже жвава, дуже весела, збуджена холодним вуличним повітрям.

«Хочеш», сказала вона, «підемо спочатку погуляти, потім вернемось сюди об одинадцятій. Розкіш, як гарно надворі».

Він пробурчав:

«Нашо ходити? Й тут дуже добре».

Вона провадила, не скидаючи капелюха:

«Коли-б ти знав, як місяць чудово світить. Просто щастя погуляти такого вечора».

«Може бути, але гуляти мені не хочеться».

Сказав це обурено. Це вразило й образило її.

«Що тобі?» спітала вона. «Через що таке поводження? Мені хочеться погуляти—не знаю, чому ти гніваєшся».

Він розpacливо підвівся.

«Не гніваюсь. Просто обридло».

Вона була з тих, кого опір дратує, а неввічливість обурює.

Сказала зневажливо, з холодним гнівом:

«Я не звикла, щоб зі мною так розмовляли. Тоді сама піду, прощай!»

Він зрозумів, що тут не жарт, кинувся до неї, взяв її за руки й прошепотів, цілуючи:

«Прости мене, люба, прости, я дуже нервовий сьогодні, дуже дратівлівий. Бо неприємності в мене, турботи, знаєш, діла».

Вона відповіла трохи м'якше, але ще не заспокоївшись:

«Мене це не обходить; я не хочу бути метою для вашого настрою».

Він обійняв її і повів до канапи.

«Слухай, ясочки, я зовсім не хотів тебе образити, не думав навіть про те, що казав».

Присилував її сісти й сам став перед нею навколошки:

«Простила мене? Скажи, що простила».

Вона холодно прошепотіла:

«Хай, тільки годі вже».

І, підвівши, додала:

«Тепер ходімо гуляти».

Він стояв навколошках, оповиваючи її ноги, й шепотів:

«Прошу тебе, лишімось. Благаю тебе. Зроби ради мене. Так хочеться побути цей вечір з тобою, самому, тут, коло вогню. Скажи «так», благаю тебе, скажи «так».

Вона виразно й суворо відповіла:

«Ні. Хочу гуляти, і твоїм примхам не поступлюся».

Він обстоював:

«Благаю тебе, в мене є причина, серйозна причина...»

Вона знову сказала:

«Ні. А коли не хочеш іти зі мною, сама піду. Прощай».

Вона випручинулась і підійшла до дверей. Він підбіг і знову обійняв її.

«Слухай, Кло, моя маленька Кло, слухай, зроби це ради мене».

Вона мовчки хитала головою й ухилялась від поцілунків, визволяючись із обіймів, щоб піти.

Він бубонів:

«Кло, моя маленька Кло, є причина...»

Вона спинилася і глянула йому ввічі:

«Неправда... Яка?»

Він почервонів, не знаючи, що казати. І вона обурено сказала:

«Сам-же бачиш, що неправда... негідник...»

І гнівно вирвалась із слізми на очах.

Він знову схопив її за плечі, і в розпачу, ладний до всього призватись, аби уникнути розриву, розплачливо промовив:

«Та в мене ні копійки немає... От що».

Вона раптом спинилася і перепита, зазираючи йому в-вічі, щоб прочитати правду:

«Що ти кажеш?»

Він почервонів до волосся.

«Кажу, що ні копійки немає. Розумієш? Ні франка, ні півфранка, нема чим платити за чарку смородинівки в кафе, де ми підемо. Ти примушуєш мене казати ганебні речі. Не міг-же я йти з тобою, а потім уже, коло столу, спокійно признаватись, що не можу платити...»

Вона все дивилась йому в-вічі:

«Так... це правда?.. Правда?»

Він вивернув в одну мить всі свої кешені в штанях, жилеті та піджаці й пробурмотів:

«Ну... задовольнилась... тепер?»

Зненацька вона простягла руки в пристрасному пориві й кинулась йому на шию.

«О, мій бідненькій... бідненькій... коли-б я знала була! Як-же це сталося?»

Посадовила його, сама сіла йому на коліна, оповила руками йому шию, цілуючи раз-у-раз, цілуючи його вуста, очі, й примусила розповісти, звідки таке нещастя взялося.

Він вигадав зворушливу історію. Мусів допомогти батькові, що в скруті трапив. Дав йому не тільки всі свої заощадження, але й напозичався чимало.

Він ддав:

«Найменше з півроку голодуватиму, бо всі джерела вичерпав. Дарма, в житті бувають кризи. Гроші, зрештою, не варті клопоту».

Вона шепнула йому на вухо:

«Я позичу тобі, хочеш?»

Він гордо відповів:

«Ти дуже люба, ясочко, але не говорімо про це, прошу тебе. Ти ображаєш мене».

Вона замовкла; потім стиснула йому руку й пропішепотіла:

«Ти й не знаєш, як я тебе люблю».

Це був один з найкращих вечорів їхнього кохання.

Збираючись іти, вона сказала, посміхуючись:

«Ex, як приємно було-б у твоєму становищі знайти десь у кешені забуту монету, що залізла в підбивку».

Він переконано відповів:

«А звичайно».

Додому вона хотіла йти пішки через те, що місяць чудовий, і весь час на нього захоплено дивилася.

Стояла холодна й ясна ніч на початку зими. Ясний мороз підганяв перехожих і коней. Закаблучки дзвонили по пішоходах.

Прощаючись, вона спітала:

«Хочеш, побачимось позавтра?»

«Безперечно».

«В той самий час?»

«В той самий».

«Прощай, любенський».

І ніжно поцілувались.

Додому він ішов швидко, міркуючи, що починати завтра, щоб зарадити справі. Відімкнувши двері до кімнати, пошарив у кешені в жилеті, шукаючи сірники, і спинився від дива, бо відчув під пучками монету.

Засвітивши світло, схопив ту монету, щоб роздивитись. Золотий!

Подумав, що збожеволів.

Крутів її в руці, міркуючи, з якого дива опинились там гроші. Не з неба-ж вони в його кешеню впали.

Потім відразу догадався й спахнув благородним гнівом. Коханка справді казала йому про гроші, які добре знайти в скрутку за підбивкою. Це вона подала йому цю милостиню. Який сором!

Він побожився:

«Ну, прийде-ж вона позавтра! Покажу я їй!»

І літ спати, хвилюючись від гніву та приниженння.

Прокинувся пізно. Голодний. Хотів знову заснути, щоб встати тільки о другій. Потім подумав: «Це не допоможе мені, треба-ж, нарешті, грошей здобути». І пішов, сподіваючись, що на вулиці щось добере.

Не добрав він нічого, але коло кожного ресторану йому рот сповняла голодна слина.

О дванадцятій, знову таки нічого не вигадавши, раптом зважився: «Чи-ба, поснідаю на Клотільдині гроші. Це-ж не перешкодить мені завтра віддати їх».

Отож, він поснідав у пивниці за два франки п'ятдесят. У редакції він віддав ще три франки швайцарові.

«Маєте, Фукар, ось гроші, що вчора позичали мені на візника».

Працював він до сьомої. Потім пішов обідати й знову взяв три франки з тих грошей. Дві шклянки пива ввечері піднесли його денні видатки до дев'яти франків тридцяти сантимів.

Але-ж не міг він за добу поновити свого кредиту або знайти нові джерела, і другого дня позичив ще шість франків п'ятдесят з тих двадцяти франків, що мусів віддати ввечері,—отже прийшов на призначене побачення з чотирма франками двадцятьма сантимами в кешені.

Настрій у нього був, як у скаженого собаки, і він намірявся відразу й цілком з'ясувати становище. Він скаже коханці: «Знаєш, я знайшов двадцять франків, що ти поклала мені тоді в кешеню. Не віддаю їх тобі сьогодні, бо становище мое не змінилось, та й часу не було клопотатись грошовою справою. Але віддам першого-ж разу, як ми побачимось».

Вона прийшла ніжна, ласкова, побоюючись. Як він зустріне її? І міцно поцілуvalа його, щоб уникнути розмови в першу хвилину.

Він і собі думав: «Матиму ще час торкнутись цієї справи. Почекаю нагоди».

Нагоди не дочекався й нічого не сказав, не зважаючись підступити до такої делікатної теми.

Вона вже не згадувала за прогулянку й була чарівна всіма сторонами.

Розійшлися вони в північ, призначивши побачення аж у середу на тому тижні, бо пані де-Марель мала кілька запрошень на обіди.

Другого дня, коли платив за сніданок і шукав чотири монети, що мусіли в нього лишитись, Дюруа знайшов п'ять, з них одну золоту.

Спочатку він подумав, що вчора йому через недогляд дали золотого в решту, потім зрозумів, і серце йому принижено затремтіло від цієї настирливої мильостині.

Як шкодував він, що змовчав! Коли-б сказав енергійно, цього не було-б.

Чотири дні уперто й марно бився він, щоб розжитись на п'ять луї, та й другого Клотільдиного золотого проїв.

Вона примудрилась—хоч він і сказав їй обурено: «Знаєш, покинь свої жарти, бо я гніватимусь»,—на першому-ж побаченні знову втрутити йому двадцять франків у кешеню в штани.

Знайшовши їх, він закляв: «Сто чортів» і переклав гроші в жилета, щоб мати їх напохваті, бо в нього не водилося і сантима.

Сумління своє заспокоїв таким міркуванням: «Віддам їй усі заразом: Зрештою, це-ж тільки позичені гроші».

Нарешті касир у редакції згодився, після його розплачливих прохань, видавати йому по п'ять франків щодня. Цього як-раз ставало йому на їжу, але замало було, щоб повернути шістдесят франків.

А коли Клотільду знову взяла жадоба на вночішні походеньки по непевних паризьких притулках, він перестав, кінець-кінцем, над міру дратуватись, коли після пригодних прогулянок знаходив золотого десь у кешені — одного разу навіть у черевику, другого — в скринці від годинника.

Якщо в неї були бажання, яких він не міг уволити, то чи-ж не природньо, що вона сама за них і платила, аби від них не відмовлятись?

До того-ж він провадив рахунок одержаних від неї грошей, сподіваючись колись віддати.

Якось увечері вона сказала:

«Знаєш, я ніколи не була у Фолі-Бержер. Поведеш мене?»

Він вагався, боючись здібатись із Рахелю. Але подумав: «Та не жонатий-же я, кінець-кінцем. Коли-ж і побачить мене, то зрозуміє в чому річ, і не забалакає. До того-ж візьмемо ложу».

Ще одна причина схилила його до згоди. При цій

нагоді дуже легко було дістати для пані де-Марель ложу задурно, і таким способом трохи віддячити їй.

Спочатку він покинув Клотільду в кареті й по квітка пішов сам, щоб вона не знала, як його одержано, потім забрав її, і вони ввійшли повз контролерів, що їм уклонились.

У фое було повнісін'ко. Вони насили пройшли крізь натовп чоловіків та жінок. Нарешті добились до ложі й сіли в ній між нерухомим партером та галасливою галереєю.

Але пані де-Марель і не дивилась на сцену, їй пильно спостерігала повій, що похожали за її спиною; і раз-у-раз на них озиралися з бажанням доторкнутись до них, помацати їм корсаж, щоки та волосся, щоб дізнатись, як-же ці істоти створені.

Зненацька промовила:

«Он там повна чорнявка весь час на нас поглядає. Зараз мені здалося, що вона з нами заговорить. Бачив її?»

Він відповів:

«Ні, ти, певно, помилилась».

Але теж давно вже її примітив. Це Рахеля блукала коло них з гнівом у очах та обуреними словами на язиці.

Дюруа зіткнувся був з нею в натовпі, і вона тихенько сказала йому: «Добриден» та підморгнула—розумію, мовляв. Але він на цю ввічливість не відповів, боючись, щоб не побачила коханка, і пройшов холодно, піднісши чоло й зневажливо стиснувши губи. Повія, вже дратуючись від несвідомих ревнощів, пішла слідком, знову зіткнулась із ним і промовила голосніше: «Добриден, Жорже».

Він знову нічого не відповів. Тоді вона завзялася, щоб він конче пізнав її і привітався, і похожала весь час за ложею, чекаючи сприятливої хвилини.

Побачивши, що пані де-Марель дивиться на неї, вона торкнулась Дюруа пальцем до плеча.

«Добриден. Як ся маєш?»

Але він не обернувся.

Вона провадила:

«Ну, чи не оглохнув ти після четверга?»

Він нічого не відповів, прибравши зневажливого вигляду, щоб не скомпрометувати себе навіть розмовою з повією.

Вона засміялась, гнівно засміялась, і сказала:

«Так ти й німий? Чи не пані оця тобі язика одкусила?»

Він гнівно обернувся й обурено промовив:

«Яке ви маєте право розмовляти? Ідіть собі, а то заарештую вас».

Тоді очі її спахнули, груди заколихались, і вона крикнула:

«А, он воно що! Ах ти-ж пика! Коли спиш з жінкою, так хоч вітайся-ж. Це не причина, що ти з другою, так уже й не пізнаєш мене сьогодні. Коли-б тільки кивнув мені, як я тоді проходила, то дала-б тобі спокій. А ти пишного строїш, почекай-же! Я тобі пиху зіб'ю! Ти мені й добриденъ не сказав, коли побачив...»

Кричала вона довго, але пані де-Марель розчинила з ложі двері й метнулась у натовп, безтямно шукаючи дверей.

Рахеля, коли побачила, що вони тікають, переможно гукнула:

«Держіть її! Держіть! Вона коханця в мене вкрала!»

Публіка сміялась. Два добродії ради жарту спіймали втікачку за плечі й потягли, силкуючись поцілувати. Але наспів Дюруа, вирвав її силоміць і вивів на вулицю.

Вона кинулась на візника, що стояв коло ганку. Він теж скочив за нею, і коли візник спитав: «Де їхати, пане?»—відповів: «Де знаєте».

Карета поволі рушила, хитаючись на брукові. Клотільда затулила обличчя руками й захлиналась від хвилювання, а Дюруа не тямив, ні що робити, ні що казати. А коли почув, що вона плаче, забубонів:

«Слухай, Кло, моя маленька Кло, дозволь з'ясувати тобі! Це не моя вина... Я знав ту жінку колись... коли тільки приїхав»...

Вона відразу розтулила лице і з гнівом закоханої, зрадженої жінки, з шаленим гнівом, що вернув їй мову, зашепотіла швидко й уривчасто:

«Ох, ...Мерзотник... Мерзотник... який-же ти подляк!.. Чи можливо-ж?.. який сором... Ох, боже мій... який сором!..»

Потім, розпалюючись де-далі більше в міру яснішали їй думки та напливали слова, казала йому:

«Це ти моїми грішми їй платив! А я йому гроші давала... на повію... Ой, мерзотник!..».

Якусь хвилину вона шукала, здавалось, іншого, міцнішого слова, що не давалось їй, потім зненацька прохрипіла, немов плюнути маючи:

«О! свиня... свиня... свиня... Ти їй моїми грішми платив... свиня... Свиня!»...

Іншого вигадати не могла й приказувала:

«Свиня... свиня...»

Раптом вихилилась надвір і смикнула візника за руку: «Стій!»—розчинила дверці й вискочила на вулицю.

Жорж теж хотів злізти, та вона крикнула: «Не сходь!»—так голосно, що круг ней стовпились перехожі; і Дюруа не зворухнувся, боючись скандалу.

Тоді витягла з кешені гаманця, пошукала грошей коло лихтарика, взяла два франка п'ятдесят і поклала візникові в руку, сказавши третячим голосом:

«Ось... за вашу працю... Я сама плачу... І одvezіть цього розпутника на вулицю Бурсо, в Батіньоль».

Гурт наїкруг ней весело заворушився. Хтось сказав: «Браво, мала!», а молодий обідранець, що спинився коло коліс, просунув голову в непричинені дверці й веселіво крикнув:

«Добри-вечір, Бібі!»

І карета рушила під загальний регіт.

VI.

Сумний прокинувся Жорж Дюруа вранці.

Він поволі одягся, сів коло вікна й замислився. У всьому тілі почував болісну втому, немов учора його палицями побито.

Нарешті, потреба дістати грошей погнала його до Форестьє.

Приятель прийняв його в кабінеті, де сидів коло каміна, гріючи ноги.

«Чого це ти так рано?»

«У мене дуже важлива справа. Маю борг чести».

«Програв?»

Він завагався, але потвердив:

«Програв».

«Багато?»

«П'ятсот франків!»

Винен він був тільки двісті вісімдесят.

Форестьє скептично спитав:

«Кому винен?»

«Ta... ta... одному добродієві, Корльвілеві».

«Ага! I де він живе?»

«На вулиці... вулиці...»

Форестьє засміявся.

«На вулиці «шукай вітра в полі», правда? Знаю цього добродія, мій любий. Хочеш двадцять франків, то можу ще тобі дати, тільки не більше».

Дюруа взяв золотого.

Потім обійшов усіх знайомих і на п'яту годину назбирал вісімдесят франків.

Бракувало ще двохсот, і він побачив безнадійність своїх заходів, але зібрані гроші лишив собі, промовивши: «Що-ж мені перериватись ради тієї шльондри? Віддам, коли матиму».

Два тижні він жив ощадно, правильно й чеснотно, пройнявшись найкращими намірами. Потім його охопило жагуче бажання любови. Йому здавалось, що вже не один рік минув, відколи обіймав жінку, і тремтів відожної спідниці, як матрос, знову побачивши жадану землю.

Отож подався якось увечері до Фолі-Бержер, сподіваючись здібати Рахелю. I справді, побачив її, тільки ввійшов, бо вона постійно в цьому закладові пробувала.

Він підійшов до неї, посміхаючись, і подав руку. Та вона зміряла його поглядом з голови до п'ят:

«Що це ви хочете від мене?»

Він спробував засміятись:

«Ну, не клей дурня».

Але вона відвернулась, сказавши:

«Я не знаюся з шмаркачами»:

Вона добрала найгрубішої лайки. Обличчя його спахнуло, і він вийшов геть.

У редакції працювати йому було сутужно, бо Форестє був хворий, виснажений, весь час кашляв і ніби на-вмисно вигадував для нього всяких клопітних завданнів. Одного разу навіть, у хвилину нервового роздрату-вання, після довгого нападу кашля, коли Дюруа не при-ніс йому потрібних відомостів, пробурмотів:

«А, чорт, ти дурніший, ніж я гадав».

Той трохи не ляпнув його в обличчя, але стримався й вийшов, пробурмотівши: «Я тобі пригадаю». Раптом у нього виникла думка, й він додав: «От я тобі роги на-ставлю, другяко!» І пішов, потираючи руки, вдоволений своїм планом:

Він хотів зразу-ж взятись виконувати його, й другого дня зробив пані Форестє розвідкову візиту.

Вона лежала на канапі, читаючи книжку.

Подала йому руку, не зворухнувшись, тільки голову повернула, й промовила:

«Добрий день, Любий Друже».

Він ніби ляпаса дістав:

«Чого ви називаєте мене так?»

Вона відповіла, посміхаючись:

«Бачила пані де-Марель на тому тижні й знаю, як вас там охрестили».

Приязність молодої жінки заспокоїла його. Та й чо-му-б йому, зрештою, боятись?

Вона казала:

«Ви її пестите. А до мене заходите тридцять шостого числа, або щось коло того».

Він сів поруч і дивився на неї з новою цікавістю, з цікавістю аматора, що побачив коштовність. Вона була чарівна, білява, ніжна й гаряча, мов для пестощів ство-ренна, і він подумав: «Вона краща за ту, безперечно».

Успіху був цілком певен—тільки руку, здавалось, має простягти, щоб дістати його, як стиглий овоч.

Він рішуче сказав:

«Не приходив до вас, бо так краще».

Вона спітала, не зрозумівши:

«Як? Чому?»

«Чому? Ви не догадуєтесь?»

«Аж ніяк».

«Бо закохався у вас... о, трошки, тільки трошки... і не хочу зовсім закохатись».

Вона, здавалось, не здивувалась, не образилась і не зраділа; вона й далі байдуже посміхалась і спокійно відповіла:

«О, приходьте все-таки. В мене надовго не закохуються»:

Її тон вразив його більш, ніж самі слова, й він спітав:

«Чому?»

«Бо це марна річ, і я зразу-ж даю це зрозуміти. Коли-б ви раніш розповіли мені за свої побоювання, то я заспокоїла-б вас, і, навпаки, просила-б заходити як-найчастіше».

Він патетично скрикнув:

«Чуттям наказувати не можна!»

Вона повернулась до нього:

«Друже, для мене закоханий чоловік викresлюється із числа живих. Він стає ідіотом, та не тільки ідіотом, а й небезпечним. З людьми, що люблять мене або вдають любов, я уриваю всякі близькі зносини, бо передусім вони нудні мені, а потім ще й непевні, як скажений собака, в якого може бути напад. Отже, я беру їх у моральний карантин, аж поки не минеться недуга. Не забувайте цього. Я знаю добре, що любов для вас—це щось ніби апетит, а для мене, навпаки, це якесь... якесь еднання душ, що в розрахунки чоловіків не входить. Ви розумієте в ній букву, а я— дух. Але... гляньте-но мені в-вічі...»

Вона вже не посміхалась. Обличчя її було спокійне і холодне, коли казала, підкреслюючи кожне слово:

«Я ніколи, ніколи не буду вашою коханкою, розумієте? Отже, цілком даремно, навіть шкідливо для вас

затинатись на цьому бажанні... А тепер, коли... операцію зроблено... Якщо хочете, будемо друзями, добрими друзьями, але справжніми, без задньої думки».

Він зрозумів, що всяка спроба буде марна після такої безнадійної лекції. Він зразу-ж, широко скорився, радіючи, що матиме в житті таку спільницю, й простяг їй руки:

«Я до ваших послуг, пані, коли і як схочете».

Вона відчула сердечність думки в його голосі й дала свої руки.

Він поцілував їх одну по одній, а коли підвів голову, сказав широко:

«Боже мій, коли-б я знайшов таку жінку, як ви; то з яким щастям одружився-б із нею!»

Цей раз вона зворушилась, замилувалась його словами, як буває з жінками від компліментів, що проходять їм у серце, й кинула на нього той хуткий, вдячний погляд, що обертає нас у рабів.

Що він не міг добрati переходу до дальшої розмови, вона ніжно промовила, торкнувшись пальцем його руки:

«Я зразу-ж почну виконувати свої дружні обов'язки. Ви недогадливий, мій любий...»

Повагавшись, вона спитала:

«З вами можна вільно говорити?»

«Так».

«Цілком?»

«Цілком».

«Ну, так навідайте пані Вальтер, вона дуже вами цікавиться, і постараитесь сподобатись їй. Отам ваші компліменти будуть доречні, хоч вона чесна, затямте це, цілком чесна. О, й там жодної надії на... на крадіжку немає! Але ви там кращого знайдете, коли зумієте. Я знаю, що в газеті ви ще й досі маєте незначне становище. Але не бійтесь, вони всіх співробітників приймають дуже приязно. Сходіть, повірте мені.

Він сказав посміхаючись:

«Дякую, ви—янгол, янгол-охранець».

Потім розмовляли про всячину.

Він сидів довго, бажаючи довести, що йому пріємно коло неї бути; а прощаючись, ще раз спитав:
«Отже, ми—друзі?»
«Розуміється».

Відчувши тоді вражіння своїх слів, він додав, щоб підсилити їх:

«А якщо будете колись вдовою, то я на черзі!»

Й швиденько вийшов, щоб не дати їй часу розгніватись.

Візита до пані Вальтер трохи турбувала Дюруа, бо він не мав жодного приводу з'явитись до неї, а допускатись незручности не хотів. Директор ставився до нього прихильно, відзначив його послуги, доручив йому переважно перед іншими складні справи: чом-же йому не скористуватись із цієї ласки, щоб досступитись до директорського дому?

Одного дня, вставши раненько, він пішов на базар і купив за кільканадцять франків два десятки чудових груш. Старанно запакувавши їх у кошика, так ніби їх здалеку прислано, він одніс їх швайцарові патронеси з своєю карткою, де написав:

Жорж Дюруа

ласково просить пані Вальтер прийняти
ці овочі, що він одержав уранці з Нормандії.

Другого дня знайшов у своїй скринці на листи в редакції конверта з відповіддю пані Вальтер, «що дуже дякувала панові Жоржу Дюруа й бувала вдома що-суботи».

Наступної суботи він з'явився.

Пан Вальтер жив на вулиці Мальзерб у великому власному будинкові, якого частину наймав ради ощадності. Між двома банками стояв один швайцар, що охороняв підступи й до господаря, і до пожильця, а його показна постать, грубі літки в білих панчохах і пишна ліврея з золотими гудзиками та червоно-гарячими закотами на кожного справляла вражіння, що тут дім багатий і виборний.

Прийомні кімнати були на другому поверсі за передпокоєм з шпалерами на стінах і порт'єрами на дверях. На стільцях дрімало два лакеї. Один з них взяв пальто Дюруа, другий забрав його ціпка, розчинив двері, провів трохи одвідувача й зник, крикнувши його ім'я в порожнечу помешкання.

Молодик ніяково озирався навколо, аж ось побачив у дзеркалі людей, що сиділи, здавалось, даже далеко. Спочатку він помилився в напрямі через свічадо, потім пройшов іще дві залі й опинився в чомусь ніби маленький будуар, оббитому блакитним шовком з золотими цятками, де четверо паній тихо розмовляли між себе коло круглого столу з чайним посудом.

Дарма що набув певності в паризькому житті, зокрема в репортерському ділі, раз-у-раз маючи стосунки із особами значними, Дюруа трохи збентежився від поводження лакеїв та блукання по порожніх залах.

Він пробурмотів: «Пані, я дозволив собі...» шукаючи очима господиню помешкання.

Вона подала йому руку, яку він узяв, уклонившись, сказала: «Ви дуже ласкавий, пане, що навідали мене», й показала йому на крісло, де, сідаючи, він трохи не впав, бо воно здалося йому багато вищим.

Всі замовкли. Потім одна з жінок знову почала розмову. Говорили про холод, що лютішав де-далі, але не міг ще спинити пошесть тифоїдної пропасниці, ні на ковзанях не дозволяв бігати. І кожна висловила свій погляд на паризький мороз і свою думку про сезон, який їй подобається найбільше, наводячи затерті докази, що водяться в головах, як пиль у помешканнях.

Рипнули тихенько двері, Дюруа обернувся й побачив крізь прозорі дверні шишки, що йшла пані. Коли вона з'явилася у будуарі, одна з одвідувачок підвела. попрощалась і вийшла; Дюруа провів поглядом через порожні залі її чорну спину, де блищаючи штучні камінці.

Коли хвилювання від зміни осіб затихло, розмова зненацька, без жодного зв'язку, пішла про Мароцьке питання, війну на сході та про труднощі Англії в південній Африці.

Панії обговорювали ці важливі справи так, ніби грали добре вивчену світську, цілком пристойну комедію.

Прийшла ще маленька кучерява білявка, а за нею висока худа жінка середнього віку.

Заговорили про те, чи потрапить Ліне до академії. Пані, що допіру прийшла, переконано доводила, що його переможе Кабанон-Леба, автор чудової віршової переробки «Дон-Кіхота» для сцени.

«Знаєте, її ставлять в «Одеоні» цю зиму!»

«От що! Неодмінно піду подивитись цю дуже цінну літературну роботу».

Пані Вальтер відповідала ласково, спокійно та байдуже, висловлювалась, не вагаючись, бо думка її завжди була готова наперед.

Коли побачила, що сутеніє, сказала засвітити лямпи, але весь час слухала балачку, що котилася, як солодкий струмок, та згадувала, що забула до друкаря сходити по запрошені картки на майбутній обід.

Вона була трохи грубенька, вродлива ще, в тих небезпечних літах, коли занепад уже близький. Підтримувала себе доглядом, дбайливістю, гігіеною та косметикою. Здавалась обережною у всьому, поміркованою та розважливою, належала до тих жінок, що душу мають підстрижену, як французький сад. Ходиш там без несподіванок, але почуваєш своєрідний чар. Мала гострий, спокійний, певний розум, що заступав їй фантазію, була добра, віддана та незмінно зичлива до всіх і до всього.

Вона посторегла, що Дюруа мовчить, що ніхто з ним не розмовляє і почуває він себе, здається, трохи ніяково; а що панії ті ніяк не могли покінчiti з Академією,—ця цікава тема завжди надовго спиняла їхню увагу,—то вона спитала:

«Ви, пане Дюруа, певно краще за всіх обізнані в цій справі—кому-ж ви даєте перевагу?»

Він відповів, не вагаючись:

«В цьому питанні, пані, я цікавився-б не заслугою кандидатів, про яку завжди можна сперечатись, а їхнім

віком та здоров'ям. Питав-би не за титули їхні, а за недуги. Не дошкуувався-б, чи зробили вони віршованого перекладу з Лопе де-Вега, але довідався-б про стан їхньої печінки, серця, нирок та спинного мозку. Про мене добра гіпертрофія, добра недуга нирок, а ще краще початок атаксії, важили-б сто разів більше, ніж сорок томів довільних міркуваннів про ідею батьківщини в дикунській поезії».

Всі здивовано мовчали.

Пані Вальтер спітала, посміхаючись:

«Чому-ж це?»

Він відповів:

«Бо в усьому я шукаю тільки втіхи для жінок. Справді-ж, пані, Академія цікавить вас тільки тоді, коли помре якийсь академік. Що більше їх помиратиме, тим буде для вас приємніше. А щоб вони швидче помирали, треба вибирати старих та недужих».

Але всі були ще трохи здивовані, і він ддав:

«Та й я не кращий за вас, і мені теж дуже приємно прочитати про смерть академика в паризькій хроніці. Я зразу-ж думаю: «А хто його заступить?» І перебираю кандидатів. Це гра, дуже мила гра, в яку грають по всіх паризьких салонах після кожного скончання безсмертного: гра в смерть та сорок дідів»⁸.

Панії ті, трохи ще збентежені, починали вже посміхатись, бо зауваження його було дуже правдиве.

Він підвівся й закінчив:

«Ви-ж їх, панії, призначаєте, і призначаєте тільки за тим, щоб вони вмирали. Отже, вибирайте старих, старезних, як-найстаріших, і ні на що більше не зважайте».

Потім дуже граційно вийшов.

Коли він зник, одна пані заявила:

«Цікавий хлопець. Хто це?»

Пані Вальтер відповіла:

«Співробітник наш. Тим часом він провадить у газеті дрібну роботу, але я певна, що швидко висунеться».

Дюруа весело, швидко, пританцюючи йшов униз бульваром Мальзерб, задоволений своєю спритністю, і бурмотів: «Добре-ж я вийшов!»

Того вечора помирився з Рахелею.

Наступного тижня йому трапились дві події. Його призначено на завідувача хроники й запрошено на обід до пані Вальтер. Він зразу ж добачив звязок між обома новинами.

«Французьке Життя» було передусім газетою для грошей, бо патрон був грошовик, якому преса й депутатство правили тільки за знаряддя. Прикидаючись добрягою, він завжди орудував під щирою личиною, але до всякої роботи брав тільки людей, яких добре дізнав та випробував, здібних на хитрощі, нахабство й крутість. Дюруа, призначений на завідувача хроніки, здавався йому хлопцем цінним.

Обов'язки ці досі виконував секретар редакції Буаренар, старий журналіст, точний, ретельний і несміливий, як урядовець. Тридцять років секретарював він по редакціях одинадцяти різних газет, але не змінився аж ніяк ні в праці своїй, ні в думках. Переходив з редакції до редакції, мов ресторан міняв, майже не помічаючи, що страви мають трохи інший смак. Політичні й релігійні погляди зовсім не цікавили його. Був відданій газеті незалежно від її напрямку, тямущий у роботі й цінний своїм досвідом. Працював, як сліпий, що нічого не бачить, як глухий, що не чує, як німий, що ніколи не розмовляє. Проте, з професійного боку був дуже чесний, і ніколи не йшов на справу, що йому з ділового погляду незаконною або непристойною здавалася.

Пан Вальтер цінив його, але не раз уже збирався передати хроніку комусь іншому, бо це, казав, мозок газети. Як-раз хронікою пускаєш новини, збуджуєш шелест і впливаєш на публіку та ренту. Між двома дописами про світські вечірки треба вміть притулити, ніби ненароком, якусь важливу звістку, більше натякаючи на неї, ніж висловлюючи. Треба, щоб з натяків догадувались, у чим річ, треба спростовувати таким чином, щоб підтвердити здогади, й потверджувати таким способом, щоб жодна душа написаному не повірила. Треба подавати в хроніці що-дня хоч один цікавий для будь-кого рядок, щоб усі її читали. Треба думати, за все й за всіх,

за всі класи й професії, за Париж і за провінцію, за армію і за малярів, за духовенство й за універистет, за магістрати й за куртизанок.

Людина, що керує нею й командує загоном репортерів, мусить завжди матись на бачності, бути обережною, завбачливою, спритною та викрутною, бути всіма способами лукавою й мати непомильний нюх пізнавати брехливі новини з першого погляду, розуміти, що добре сказати, а що замовчати, тямити, що саме читачів зацікавить, ще й подати його так, щоб вражіння збільшили яко-мога.

Буаренарові, хоч і мав він велику практику, бракувало певности й близку, а найбільше бракувало йому природжених хитрощів, щоб передчувати раз-у-раз таємні патронові думки.

Дюруа мав повести справу досконало й був чудовим надбанням для редакції газети, «що плавала на хвилях державних паперів над мілизнами політики», як казав Норбер де-Варен.

Надхненниками й справжніми редакторами «Французького Життя» були з півдесятка депутатів, зацікавлених у всіх спекуляціях, що розпочинав або підтримував директор. В парламенті їх звали «Вальтеровою бандою» і заздрили їм, бо вони, певно, гроші заробляли з ним і через нього.

Політичний редактор, Форестьє, був підставною особою для тих дільців, виконавцем планів, що вони задумували. Вони накреслювали йому програмові статті, які він конче вдома мусів писати, в спокійних обставинах, казав він.

А щоб надати газеті літературного й паризького вигляду, завербовано двох відомих письменників різних жанрів—Жака Ріваля, злободенного фельєтоніста, та Норбера де-Варена, поета й фельєтоніста на вільні теми, чи, певніш, оповідача, прихильника нової школи.

Крім того, з численної зграї письменників на всі руки задешево поєднано художніх критиків,—малярського, музичного й театрального, завідувача на судовий відділ і на спортивний. Дві світські жінки, «Рожеве Доміно»

й «Біла Лапка» постачали світські новини, трактували справи моди, елегантного життя, етикету й доброго тону та обговорювали сплітки про великих паній.

І «Французьке Життя» «плавало на хвилях над мілизнами» під орудою цих різноманітних рук.

Дюруа ще не стямився з радощів від призначення на завідувача хроники, коли дістав картку, де прочитав: «Пан і пані Вальтер ласково просять пана Жоржа Дюруа завітати до них на обід у четвер 20 січня».

Нова ласка, що впала на нього слідком за першою, так його обрадувала, що він поцілував запрошення, ніби то був любовний лист. Потім пішов до касира обговорити важливу грошову справу.

Завідувач хроники має звичайно власний бюджет, з якого оплачує своїх репортерів та відомості, гарні й посередні, що вони приносять, як садівники ягоди до овочевої крамниці.

На початок Дюруа приділено тисячу двісті франків, що з них він сподівався урвати собі добру частину.

Після всяких його настирливих доводів, касир видав йому, кінець-кінцем, чотириста франків авансом. Першу хвилину йому з'явився намір, — цілком формальний, правда, — відслати пані де-Марель двісті вісімдесят франків, що був винен, але хутко він зміркував; що на руках у нього лишиться тільки сто двадцять франків — суна зовсім недостатня, щоб відповідно повести нове діло, — і відклав боргу надалі.

Два дні він улаштовувався на новому місці, бо дістав у спадок окремого стола й шухляди з дописами у великий, спільній для всіх співробітників, редакційній кімнаті. Він посів куток у кімнаті, а в другому сидів, завжди схилившись над паперами, Буаренар, якого волосся й на старість лишилось чорне, як смола.

Довгий стіл посередині призначався для мандрівних співробітників. Звичайно він правив за лаву, де сідали чи то звісивши ноги, чи просто підібгавши їх по-турецьки. Часом збиралось душ з півдесятка, та й гуляли зосереджено в більбоке, присівши на тому столі в позі хінських бовванців.

Дюруа теж прилюбився, кінець-кінцем, до цієї розваги й швидко опанував її під проводом і завдяки порадам Сен-Потена.

Форестьє, нездужаючи що-дня більше, віддав йому чудове більбоке з тропічного дерева, те, що останнє купив, заважке, казав він, для нього, і Дюруа підкидав міцною рукою велику чорну кулю на мотузці й тихенько лічила: «Один-два-три-чотири-п'ять-шість».

На перший раз він викинув двадцять очок підряд, саме того дня, як мав обідати в пані Вальтер. «Чудовий день», подумав він, «у всьому мені щастить». Бо вправність у більбоке була в якійсь пошані в редакції «Французького Життя».

З редакції він пішов раненько, щоб встигнути одягнутись, і на Лондонській вулиці побачив перед себе маленьку жінку, що постаттю нагадувала пані де-Марель. Обличчя йому зашарілось і серце застукотіло. Перейшов на другий бік вулиці, щоб побачити профіль. Вона спинилась і теж почала переходити. Помилка. Він зідхнув.

Він часто думав, як йому поводитись, коли здибається з нею. Привітатись чи прикинутись, що не бачить?

«Не побачив-би», подумав він.

Було холодно, калюжі замерзли. Пішоходи були сірі й ясні від газового світла.

Прийшовши додому, він подумав: «Треба помешкання перемінити. Тепер мені жити тут не годиться». Почував себе збудженим та веселим, ладен був бігати по дахах, і приказував уголос, похожаючи від ліжка до вікна: «Доля прийшла? Доля! Треба татові написати».

Вряди-годи він писав батькові, і його лист завжди приносив ясну радість у маленький нормандський шинок, що стояв при дорозі на високому горбі над Руаном та широкою долиною Сени.

Так само вряди-годи одержував синього конверта, де адресу надряпано невправною тримтячою рукою, і незмінно читав ті самі рядки на початку батьківського листа:

«Любий сину, пишу тобі, що я й мати твоя здорові. Новин ніяких у нас немає. Однаке, повідомляю тебе...»

І в серці його збереглась цікавість до сільських подій, до новин у сусідів та до врожаю.

Він приказував, пов'язуючи білу краватку перед дзеркальцем: «Треба завтра-ж татові написати. Коли-б побачив мене сьогодні ввечері, в тому домі, де я йду, то здивувався-б старий! Сто чортів, та я зараз так обідатиму, що йому й не снилось». І зненацька побачив їхню чорну кухню за порожньою крамницею, кастрюлі, що блищали жовтим світлом по стінах, кота коло груби, що сидів головою до вогню, як Хімера навкарачках, дерев'яного стола, масного від часу й розлитої рідини, супницю, що на ньому парувала, та запалену свічу між двома тарілками. Побачив і людей, батьків своїх, повільних селян, що їли суп маленькими ковтками. Знав найдрібніші зморшки на їхніх обиччях, найдрібніші рухи їхніх рук та голови. Знав навіть, що вони кажуть щовечора, коли вдвох вечеряють.

Знову подумав: «Треба таки навідати їх якось». Але кінчивши вбиратись, погасив світло й вийшов.

На крайньому бульварі його обпали повії. Він відповідав їм, вириваючи руки: «Дайте спокій мені!»—так зневажливо й гнівно, мов його ображено. За кого вони мають його? Ці шлюхи зовсім у людях не розбираються! В чорному фракові, йдучи обідати до багатих, відомих і важливих людей, він почував себе новою особою, немов зразу став іншою, світською, великопанською людиною.

Він певно ввійшов до передпокою, освітленого високими бронзовими ставниками й незмушено віддав свого ціпка та пальто двом лакеям, що до нього підійшли.

Всі залі були освітлені. Пані Вальтер приймала у другій, найбільшій. Вона зустріла його з чарівною посмішкою й познайомила з двома чоловіками, що прийшли перед ним, депутатами Фірменом та Лярошем-Матьє, неписаними редакторами «Французького Життя». Зокрема Лярош-Матьє мав силу над газетою завдяки

великому впливові в Парламенті. Ніхто не сумнівався, що він вийде колись у міністри.

Потім прийшло подружжя Форестье, вона в рожевому, чарівна. Дюруа здивувався, що вона так близько знається з народніми представниками. З Лярошем-Матьє вона хвилин з п'ять тихенько розмовляла коло каміна. Шарль зовсім, здавалось, піду пав. Дуже схуд за місяць, кашляв раз-ураз та приказував:

«Конче муши кінець зими пожити на півдні».

Норбер де-Варен та Жак Ріваль прийшли вкупі. Потім розчинились двері з кімнат і ввійшов пан Вальтер з двома дорослими дочками віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років—з них одна бридка, друга гарненька.

Дюруа знов, що в патрона є діти, але щиро здивувався. Він ніколи не думав про директорових дочок, як не думають про далекі краї, яких ніколи не побачиш. До того-ж уявляв їх малими, а побачив жінками. Навіть схвилювався трохи, мов перед очима його сталася раптова зміна.

Вони одна по одній подали йому руки, коли їх знайомлено, й сіли коло столику, певно для них і призначеннего, та й почали перебирати коточки шовку в кошикові.

Чекали ще когось, і всі мовчали від тієї ніякості, що буває перед обідом між людьми, які сходяться після різної праці в різному настрої.

Дюруа знічев'я глянув на стіну, а пан Вальтер мовив йому здалеку, видимо бажаючи похвалитись своїм добром:

«Ви мої картини дивитесь?»—На «мої» він натиснув.—«Ось зараз покажу вам».

Він взяв лямпу, щоб можна було краще роздивитись.

«Тут краєвиди», сказав він.

Серед стіни висіло велике полотно Гільме⁹—нормандський беріг під грозовим небом. Під ним—ліс Арпіннії та алжирська рівнина Гійоме з верблюдом на обрії, великим верблюдом на високих ногах, що нагадував чудернацького пам'ятника.

Пан Вальтер перейшов до сусідньої стіни й промовив поважним тоном церемоніймайстера:

«Визначне малярство».

Тут було четверо полотен: «Одвідини шпиталю» Жервекса, «Жниця» Бастьєна-Лепажа, «Вдова» Бутеро та «Страта» Жана-Поля Лоранса. На ній змальовано вандейського священика, що його під церквою розстрілював загін Синіх¹⁰.

Посмішка пройшла по поважному обличчі патрона, коли він показував дальшу стіну:

«Тут фантасти».

Найперше впадала в очі невеличка картина Жана Бера, що звалась «Угорі й унизу». Гарненька парижанка сходить драбинкою на трамвай під час руху. Голова її вже з'явилась над рівнем імперіялу, і добродії, що сидять у ньому на лавах, з жадібним задоволенням бачать молоде обличчя своєї майбутньої сусідки, а чоловіки, що внизу на платформі стоять, споглядають на її ноги з різноманітним виразом прикрости й жадання.

Пан Вальтер підніс лямпу й приказував, масно посміхаючись:

«Га? Втішно? Правда втішно?»

Потім показав «Рятування» Лямбера.

На прибраному по обіді столі сидить кошеня й здивовано та вражено дивиться, як муха топиться в шклянці з водою. І лапку піднесло, ось-ось комашинку раптом підхопить. Та ще не зважилось. Вагається. Що-ж зробить?

Потім патрон показав «Лекцію» Детайлля, де салдат у касарні вчить пуделя бити в барабан, і заявив:

«Оце дотепно!»

Дюруа похвально й захоплено сміявся:

«Чудово, чудово, чуд...»

І враз спинився, бо почув позаду голос пані де-Марель, що допіру ввійшла.

Патрон далі освітлював та з'ясовував картини.

Тепер він показував акварелю Моріса Лелуара «Перешкода». Критим ношам прохід на вулиці заступила

бійка двох простолюдів, двох легенів, що боролись, як геркулеси. А з вікна ношів висунулося чарівне обличчя жінки, що дивилась... що дивилась... без нетерплячки, без страху, з певним захопленням навіть на змагання цього бидла.

Пан Вальтер приказував:

«Ще маю картини в дальших кімнатах, тільки не таких відомих та визнаних молярів. Тут у мене тільки обрані. Тепер я купую молодих, зовсім молодих, та й вішаю їх тим часом у запас десь у кімнаті, поки їхні автори слави не заживуть». І тихо промовив: «Тепер як-раз час купувати картини. Художники з голоду дохнуть. У кешені в них свистить, свистить...»

Та Дюруа нічого не бачив і слухав, не тямлячи. Пані де-Марель була тут, позад нього. Що йому робити? Якщо він привітается, то чи не одвернеться вона, або скаже щось образливе? А коли не підійти до неї, то що подумають?

Вирішив: «Почекаю ще». Він так схвилювався, що на мить йому в голову спало раптової хворости вдати та й зовсім звідци піти.

Оглядати стіни кінчено. Патрон поставив лямпу й привітався з новою гостею, а Дюруа знову почав на картини роздивлятись, мов-би не навтішався ще ними досить.

В голові йому морочилось. Що робити? Він чув голоси, розмову. Пані Форестє покликала його: «А йдіть-но, пане Дюруа!» Він підбіг до неї. Вона позна-йомила його з приятелькою, що бенкет улаштовувала й хотіла, щоб це відзначено в хроніці «Французького Життя».

«Безперечно, пані, безперечно...» бурмотів він.

Тепер пані де-Марель була вже зовсім близько. Він не зважувався відійти.

Зненацька йому здалося, що він збожеволів; вона голосно сказала йому:

«Добридень, Любий Друже. Чи ви не пізнаєте вже мене?»

Він хутко обернувся. Вона стояла коло чього, посмі-

хаючись, дивилась на нього весело й привітно. І подала йому руку.

Він взяв її, тремтячи, бо ще боявся якоєсь хитrosti й віроломства. Вона приязно додала:

«Що це вам сталося? Ніде вас не видко».

Він бубонів, не здолаючи ще опанувати себе:

«Сила роботи, пані, сила роботи. Пан Вальтер доручив мені нову посаду, і клопоту від неї багацько».

Вона дивилась весь час йому в-вічі, і в її погляді він нічого, крім прихильності, не бачив. І відповіла:

«Знаю. Тільки це не причина, щоб забувати друзів».

Далі розмовляти їм перешкодила поява гладкої декольтованої пані з червоними руками й щоками, претенційно вдягненої та зачісаної, яка ступала так важко, що за кожним кроком почувалась вага й грубизна її стеген.

Ставились до неї всі, здавалось, з великою пошаною, то-ж Дюруа спітав у пані Форестьє:

«Що це за особа?»

«Віконтеса де-Персемюр, та, що підписується «Біла Лапка».

Він здивувався й трохи не засміявся:

«Біла Лапка! Біла Лапка! Я-ж думав, що це молода жінка, як ви! Так це Біла Лапка? Ну та й гарна вона, ну й гарна!»

На дверях з'явився лакей і оповістив:

«Накрито, пані».

Обід був банальний і веселий, той обід, де про все розмовляють і нічого не кажуть. Дюруа сидів між старшою доночкою патроновою, бридкою, панною Розою, та панією де-Марель. Оце сусідство трохи ніяковило його, дарма що вона почувала себе, здавалось, дуже вигідно й балакала, як завжди, дотепно. Спочатку він хвилювався, вагаючись, як той музика, що з тону збився. А втім, певність потрохи до нього верталась, і скидаючись раз-у-раз очима, вони запитували одне одне, поєднували свої погляди якось інтимно, майже чуттєво, як було колись.

Раптом йому здалося, ніби щось торкнулось під сто-

лом його ноги. Він тихо посунув ногу й натрапив на сусідчину, що від цього дотику не поступилася. У цю мить вони не розмовляли, обернувшись до інших сусідів.

Серце Дюруа кинулось, і він посунув трохи далі своє коліно. Легенький притиск відповів йому. Тоді він зrozумів, що кохання їхнє поновлюється.

Про що-ж вони потім розмовляли? Про дріб'язок; але уста їхні тремтіли за кожного погляду.

Тим часом молодик, бажаючи бути ввічливим з дочкою патрона, звертався до неї коли-не-коли з реченням. Вона відповідала, як і матій,—ніколи не вагаючись над своїми словами.

Віконтеса де-Персемюр сиділа по праву руч пана Вальтера й строїла з себе принцесу. Дюруа це смішило раз-у-раз, і він тихенько спитав пані де-Марель:

«А ви знаєте ту, що підписується «Рожеве Доміно?»
«Звичайно—баронесу де-Лівар?»

«Вона теж такого гатунку?»

«Ні. Але теж цікава. Висока, худоща, шістдесят років, кучері фальшиві, зуби штучні, погляди часів реставрації й убрання тієї самої доби».

«Звідки-ж видрали таких письменниць?»

«Безпритульну шляхту завжди пригриває якийсь височень-буржуа».

«Оце й уся причина?»

«Всенька».

Потім між патроном, обома депутатами, Норбером де-Вареном та Жаком Рівалем розпачалася політична дискусія й тривала аж до десерту.

Коли перейшли до вітальні, Дюруа знову підійшов до пані де-Марель і спитав, дивлячись їй у-вічі:

«Дозволите провести вас сьогодні?»

«Ні».

«Чому?»

«Бо Лярош-Март'є, сусід мій, завжди завозить мене додому, коли тут обідаємо».

«Коли-ж я вас побачу?»

«Приходьте завтра снідати».

І розійшлися, нічого вже не сказавши.

Дюруа хутко пішов, бо вечірка здавалась йому нудною. На сходах догнав Норбера де-Варена, що теж вийшов допіру. Старий поет узяв його під руку. Він не боявся вже суперництва в газеті, бо праця їхня надто різна була, й ставився тепер до молодика з прихильністю старшого родича.

«Проведете мене трохи по дорозі?» спитав він.

«Залюбки, дорогий учителю», відповів Дюруа.

І вони помалу пішли вниз бульваром Мальзерб.

Париж був майже пустинний цієї ночі, холодної ночі, тієї ночі, що здається неосяжнішою, ніж звичайно, коли зорі горять ніби вище, а льодові подихи вітру немов несуть щось із надзоряної далечіни.

В першу хвилю чоловіки не розмовляли. Потім Дюруа сказав, аби не мовчати:

«А Лярош-Матьє здається дуже розумним і знаючим».

Старий поет буркнув:

«Вам здається?»

Молодик здивовано завагався:

«Авже-ж; та й у парламенті, кажуть, він один з найздібніших».

«Може бути. В сліпому царстві й одноокий цар. Чи бачите, всі вони посередності, бо душа їхня загрузла між двома мурами—грошима та політикою. Це педанти, мій любий, з якими не можна ні про що; ні про що дороге нам розмовляти. Розум їхній замулений, заболочений, як Сена в Анньєрі. Ох, як-же важко здібати людину, що-б мала простір у думках, що-б коло неї чути було ті велики подихи широчіни, якими дихаєш на березі моря. Знав я кілька таких, та померли».

Норбер де-Варен говорив виразним, але стриманим голосом, що залунав-би серед вночішньої тиші, якби він дав йому волю. Сам здавався збудженим і сумним—від того смутку, що обпадає раптом душі й робить їх дзвінкими, як замерзла земля. Він додав:

«А втім, байдуже, чи трохи більше, чи трохи менше в людини розуму, коли для всього кінець один!»

І замовк. Дюруа, почуваючи себе весело сьогодні, сказав, посміхаючись:

«Не в гуморі ви сьогодні, дорогий учителю».

«Ніколи в юному не буваю, дитино моя, та ви не будете через кілька років. Життя—це гора. Поки вгору йдеш, дивишся на верховину й буваєш щасливий; а коли зайдеш, побачиш зненацька схил і кінець, тоб-то смерть. Нагору сходити поволі, а згори швидко. У ваших літах радієш. Надієшся на багато-що, тільки не здійснюється воно ніколи. А в моїх ючого вже не чекаєш... саму смерть».

Дюруа засміявся.

«Чорт, від ваших слів холод бере».

Норбер де-Варен відповів:

«Ні, просто не розумієте мене зараз, але пригадаєте колись усе, що я казав. Чи бачите, настає день, і для багатьох дуже швидко, коли годі вже сміяєшся, мовляв, бо позад усього, що бачиш, постерігаєш смерть. О, та ви навіть слова цього—смерть—не розумієте! У ваші літа це порожній звук! А в мої воно страшне. Так, кожен зрозуміє це відразу, не знати, чому та з якої нагоди, і тоді все на світі змінює свій вигляд. Я вже п'ятнадцять років почуваю, що вона точить мене, так ніби в середині в мене сидить який гризун. Почував поволі, місяць-у-місяць, година-в-годину, як розхитувала вона мене, мов будинок, що ось-ось завалиться. Вона так глибоко мене змінила, що я сам себе не пізнаю. Нічого вже не лишилось у мені від того, який я радісний, свіжий та міцний був у тридцять років. Я бачив, як вона фарбувала в сивину мое чорне волосся, та ще з якою жорстокою, вправною повільністю! Забрала в мене тугу шкіру, м'язи, зуби, все мое колишнє тіло, а мені лишила саму розплачливу душу, та й ту відніме незабаром. Так, знівечила мене, проклята, нишком, зрадницьки, хвилина по хвилині зруйнувала мою істоту. І тепер я почуваю її у всьому, що роблю. Кожен крок наближує мене до неї, кожен рух, кожен подих сприяє її гідкій роботі. Дихати, спати, пити, їсти, працювати, мріяти, все те, що ми робимо, це значить уми-

рати. Та, зрештою, жити, значить умирати! О, і ви це дізнаєте! Поміркуйте тільки чверть години, й побачите її. Чого ви сподіваетесь? Кохання? Ще кілька поцілунків, і ви виснажитеся. Ще чого? Грошей? Навіщо? Щоб жінкам платити? Добре щастя! Щоб жерти, салом обrosti та кричати цілі ночі від нападів падагри? А ще чого? Слави? Навіщо вона, коли кохання вже не верне? А ще чого? Завжди смерть, як неминучий кінець. Тепер я так зблизька бачу її, що хочеться іноді руку простягти, щоб її відіпхнути. Вона вкриває землю й виповнює простір. Скрізь її знаходжу. Звірятка, розчавлені на шляху, опалий лист, сива волосина в приятелевій бороді гнітять мені серце й гукають: «Ось вона!» Вона псує мені все, що я роблю, що бачу, ім, п'ю, все, що люблю—місячне сяйво, світанки, широке море, прекрасні береги й повітря літніх вечорів, яким так легко дихати!»

Він ішов тихо, трохи задихавшись, і мріяв у-голос, майже забуваючи, що його слухають. Він казав :

«І ніхто ніколи не вернеться, ніколи... Є форми для статуй, є зліпки, що завжди дають ті самі відбитки; але моє тіло, обличчя, мої думки та бажання не з'являться вже ніколи. А проте народиться мільйони, мільярди істот, що на кількох квадратових сантиметрах матимуть носа, очі й чоло, як і в мене, тільки чогось навіть подібного на мене не виникне ніколи в безлічі різних створінь, невимовно різних, хоч-би й однакових приблизно. За що ж ухопитись? До кого звернути розpacливі зойки? І в що можемо ми вірити? Всі релігії безглазді з своєю дитячою мораллю, егоїстичними обіцянками, дивовижно дурні. Тільки смерть певна».

Він спинився, взяв Дюруа обома руками за закоти пальто й поволі промовив:

«Думайте про це, юначе, думайте дні, місяці, роки, і ви побачите зовсім інше існування. Спробуйте вирватись з усього, що вас оплутує, зробіть надлюдське зусилля, щоб живим відкинутись свого тіла, своїх інтересів, думок, цілої людськості та щось інше спізнати,

і зрозумієте тоді, як мало важить змагання романтиків із натуралістами та дискусія про бюджет».

Він хутко пішов далі.

«Але відчуєте й страшний розпач. Безтако, захлинувшись, пручатиметься у безнадії. Кричатимете скрізь «рятуйте», і ніхто вам не відповість. Простягатимете руки, благатимете про допомогу, любов, розраду, підтримку, і ніхто не прийде. Чому-ж ми так мучимось? Бо народжені ми, мабуть, більше для матеріального, ніж для духовного життя; але через мислення створилася розбіжність між станом нашого надмірно розвиненого розуму та непохитними умовами нашого існування. Гляньте на пересічних людей — аби тільки наглого нещастя над ними не сталося, от ім і добре, і загальне лихо ім не болить. А тварини їй зовсім його не почують».

Він знову спинився, поміркував хвилинку й промовив стомлено та покірно:

«Я людина пропаща. Немає в мене ні батька, ні матери, ні брата, ні сестри, ні дружини, ні дітей, ні бога».

Помовчавши, додав:

«Тільки рима є».

Потім, підвівши голову до неба, де блищало бліде лице повного місяця, продекламував:

Et je cherche le mot de cet obscur problème
Dans le ciel noir et vide où flotte un astre blême.

[І я шукаю розгадки на цю таємну проблему в чорному й порожньому небі, де плаває бліде світило].

Вони дійшли до мосту Згоди, мовчки перейшли його й пустились вздовж Палаца Бурбонів. Норбер де-Варен знову заговорив:

«Одружіться, друже, ви не знаєте, що значить самому жити в мої літа. Самотність нагонить тепер на мене гнітючу тугу, вечірня самотність у помешканні коло каміна. Мені здається тоді, що я сам на землі; жахливо сам, оточений невиразними небезпеками, чимсь невідомим і страшним, і стіна, що стоїть між мною та сусідою моїм, якого не знаю, віддалює мене

від нього не менше, ніж той простір до зір, що дивляться у вікно. Якась гарячка охоплює мене, гарячка туги та страху, ітиша стін мене жахає. Яка-ж вона глибока й сумна, ота тиша кімнати, де живеш сам! Це не тільки тиша круг тіла, але й тиша круг душі, і коли десь рипнутъ меблі, стинаєшся до серця, бо всякий шелест несподіваний у цьому похмурому мешканні».

Знову замовк, потім додав:

«Добре, все-таки, на старості мати дітей!»

Вони дійшли до половини Бургонської вулиці. Поет спинився коло високого будинку, подзвонив, потиснув руку Дюруа й сказав:

«Забудьте цю старечу балаканину, юначе, та живіть так, як ваші літа вимагають. Прощайте».

І зник у чорному коридорі.

Дюруа пішов далі, згнітивши серце. Йому ніби показали зараз яму, повну кісток, неминучу яму, де він мусітиме колись упасти. Він прошепотів: «Чорт, невесело, мабуть, йому живеться. Не хотів-би я крісла в балконі під час вистави його думок, хай йому грець!»

Та коли спинився, даючи пройти напахченій жінці, що зійшла з карети коло ганку, глибоким, жадібним подихом вдихнув запах вербени та іріса, що від неї полинув. Груди й серце відразу затремтіли йому з надії та радости, і спогад про пані де-Марель, яку мав побачити завтра, пройняв його з голови до п'ят.

Все посміхалось йому, життя приймало його привітно. Яка-ж гарна річ—здійснення надій!

Заснув він, мов сп'янілий, і рано встав, щоб погуляти пішки в Булонському Лісові перед тим, як іти на побачення.

Вітер змінився, за ніч розгодинилось, було тепло, сонце гріло, як у квітні. Всі завсідники Лісу з'явилися цього ранку на поклик ясного, тихого неба.

Дюруа йшов поволі, п'ючи легке, солодке, як весняні ласощі, повітря. Пройшовши тріумфальну арку Зорі, він пустився по великій алеї навпроти вершників. Дивився на чоловіків та жінок, світських багатіїв, що їхали в-клус і в-чвал, тільки мало-що на них тепер

заздрив. Знав їх майже всіх на ім'я, знав розміри багатства й таємну історію їхнього життя, бо службові обов'язки зробили з нього якусь збірку паризьких знаменитостів та скандалів.

Проїздили стрункі, немов виточені у вузькому вбранині амазонки, з тим гордовитим, неприступним виглядом, властивим багатьом жінкам на коні, і Дюруа для розваги розповідав півголосно, як часи в церкві читають, імена, титули та якості їхніх справжніх чи гаданих коханців; а часом навіть, замість казати: «Барон де-Танкеле, князь де-ля-Тур-Ангеран»—шепотів: «З лесбійського боку: Луїза Мішо, з Водевіля, Роза Маркетен, з Опери».

Така гра дуже його розважала, немов він викривав під суворою зовнішністю вічне й глибоке людське нечестя, і це його тішило, бадьорило й розважало.

Потім промовив голосно: «Зграя лицемірів» і почав шукати очима вершників, про яких розповідали найгнебніші історії.

Побачив багатьох, подозрюваних до шулерства, що для них клуби, в усякому разі, були великим джерелом, єдиним джерелом, джерелом непевним, але вірним.

Інші, дуже славетні, жили виключно на жінчині кошти, це всі знали; про інших казали, що на коханчині. Багацько-хто платив свої борги (благородний вчинок), тільки дорозумітись ніхто не міг, звідки в них гроші беруться (непевна таємниця). Бачив фінансистів, яких незмірне багатство з крадіжки повстало, але їх скрізь, у найшляхетніших домах приймали; бачив людей таких шановних, що дрібна буржуазія шапки перед ними знімала, хоч їхні нахабні спекуляції у великих державних підприємствах не були таємницею ні для кого, хто знає виворіт світу.

У всіх був пишний вигляд, гордовита посмішка, недбалий погляд—і в тих, що з бурцями, і в тих, що з вусами.

Дюруа весь час сміявся, приказуючи: «А й правда, що зграя мерзотників та наволочи!»

Аж ось промчала в-клус відкрита коляса, низька й

чудова, запряжена парою тонких білих коней, що маяли гривами та хвостами, якою правила маленька білява жінка, відома куртизанка з двома грумами по заду. Дюруа спинився, і йому схотілось уклонитись, привітати оплесками цю спекулянтку від кохання, що зухвало пишалась на гульбищі святенників-аристократів безумною, в ліжкові заробленою розкошшю. Може невиразно відчув, що між ними є щось спільне, якийсь природній зв'язок, що мають вони один корінь і душу, і що своїх успіхів він теж дійде таким самим зухвальством.

Назад ішов тихше з теплим задоволенням у серці й до своєї колишньої коханки з'явився трохи перед часом.

Вона зустріла його поцілунком, ніби жодного розриву між ними й не було, ба навіть забула на кілька хвилин ту мудру обережність, що проти пестощів у себе вдома виявляла. Потім сказала, цілуючи йому закрученні кінці вусів:

«Ти не знаєш, яке лихо мені сталося, любий? Я надіялася на смачний медовий місяць, аж це чоловік на мою голову приїздить на півтора місяці, відпустку взяв. Але я не хочу півтора місяці без тебе лишатись, особливо після нашої сварочки, і ось якої ради я добрала. Ти прийдеш обідати в понеділок, я вже йому про тебе казала. Познайомлю вас».

Дюруа трохи ніяково вагався, бо ніколи ще не доводилось йому так близько знайомитись з чоловіком, якого жінкою він володів. Боявся, щоб щось не зрадило його—непевність, погляд або якась дрібниця. Він пробурмотів:

«Ні, мабуть, краще мені з твоїм чоловіком не знайомитись».

Вона стояла перед ним, наївно розплющивши очі, й дуже здивовано домагалась свого:

«Ta чому-ж? Що-ж тут дивного? Таке що-дня трапляється! Не думала, що ти такий дурень, їй-богу».

Він образився:

«Ну, гаразд, прийду обідати в понеділок».

Вона додала:

«А щоб усе було, як слід, покличу Форестьє. Це не дуже приємно мені, бо не люблю вдома приймати».

До понеділка Дюруа зовсім не думав про це побачення; але на сходах у пані де-Марель страшенно схвильовався—не те, щоб йому відразно було потиснути тому чоловікові руку, чи пити його вино та їсти хліб, але страшно було чогось, не знати чого саме.

Його проведено до вітальні, де він почекав, як завжди. Потім з кімнат розчинились двері, і він побачив високого чоловіка з сивою бородою, з орденом у петлиці, поважного і членного, що привітався до нього надзвичайно ввічливо.

«Дружина часто казала мені про вас, пане, і мені дуже приємно з вами познайомитись».

Дюруа підвівся, силкоючись надати своєму обличчю виразу глибокої щирості, і трохи надміру потиснув господареві руку.

Пан де-Марель підкинув дровину в камін і спитав:

«Давно вже ви працюєте в газеті?»

«Лише кілька місяців», відповів Дюруа.

«А, то ви швидко посуваєтесь».

«Так, досить швидко».

І почали розмовляти навмання, мало думаючи про те, що казали, рясно використовуючи загальні місця, що звичайно між малознайомими людьми вживаються. Він заспокоювався тепер, і становище починало здаватись йому вельми втішним. Дивився на поважне і шановне обличчя пана де-Мареля, ледве стримуючи сміх, і думав: «Я-ж роги тобі ставлю, старий, роги ставлю!» І глибоке, порочне задоволення проймало його, радість злодія, що чисто працює, облудна, чарівна радість. Йому зненацька схотілось стати приятелем цього чоловіка, здобути його довіру і дізнатись про найтаємніше в його житті.

Раптом увійшла пані де-Марель, глянула на них сміючим, непроникливим оком і підійшла до Дюруа, що при чоловікові не зважився поцілувати її руку, як робив завжди.

Вона була спокійна й весела, як людина, що до всього звикла й через своє природжене й щире лукавство уважає цю зустріч за природню й просту. Ввійшла й Лоріна, але стриманіш, ніж звичайно, підставила Дюруа чоло, зніяковівши при батькові. Мати сказала їй:

«Ти вже не звеш його Любим Другом сьогодні?»

І дівчина почервоніла, немов тут велику необачність зроблено, сказано те, чого не можна казати, викрито інтимну й трохи злочинну таємницю її серця.

Коли прибули Форестьє, всі вжахнулись на Шарлів вигляд. За тиждень він страшенно схуд та зблід і кашляв безперестань. Проте, він заявив, що в той четвер вони їдуть до Кана з пильної вимоги лікаря.

Пішли вони рано, і Дюруа сказав, хитаючи головою: «Здається, на тонку вже він пряде. Не довго потягне».

Пані де-Марель спокійно півтордила:

«О, він пропаший! От кому пощастило жінку знайти!»

Дюруа спитав:

«Вона дуже йому допомагає?»

«Ta вона все робить. Вона в курсі всього, всіх знає, хоч ніби й не бачить нікого; дістає все, що хоче, як хоче й коли хоче. О, це хитра, спритна інтриганка! Справжній скарб для того, хто хоче висунутись».

Жорж провадив:

«Вона, мабуть, швидко й удруге заміж вийде?»

Пані де-Марель відповила:

«Звичайно. Я не здивуюся, якщо вона вже когось має на оці... одного депутата... аби тільки... він схотів... бо... бо... можуть трапитись великі перешкоди... моральні... Та що там, нічого я не знаю».

Пан де-Марель нетерпляче, хоч і поволі, пробурчав:

«Ти завжди думаєш на інших те, що мені не подобається. Ніколи не варт втрутатись у чужі справи. Кожен хай своїм розумом живе. Добре було-б, якби всі так робили».

Дюруа пішов з хвилюванням у серці й невиразними сподіванками в думках.

Другого дня він навідав Форестьє, а ті вже кінчали складатись. Шарль лежав на канапі, дихав прибільшено важко та приказував: «Уже місяць тому мусів я виїхати»—і дав Дюруа цілу низку розпоряджень по газеті, хоч все вже погоджено й умовлено з паном Вальтером.

Прощаючись, Жорж енергійно потиснув товаришеві руку:

«Ну, другяко, до побачення!»

Але пані Форестьє, що провела його до дверей, він палко сказав:

«Ви не забули нашої угоди? Ми—друзі й спільніки, правда-ж? Так коли я буду потрібний, будь у якій справі,—не вагайтесь. Телеграма чи лист—і я до ваших послуг».

Вона прошепотіла:

«Дякую, не забуду».

А очі її теж сказали: «Дякую» тільки глибше й ніжніше.

На сходах Дюруа перестрів пана де-Водрека, якого бачив уже раз у неї. Граф ішов поволі й ніби засмученого—чи не через цей від'їзд?

Бажаючи виказати себе людиною світською, журналіст сильно вклонився.

Той відповів члено, але трохи згорда.

Подружжя Форестьє виїхало в четвер увечері

VII.

Через відсутність Шарля, Дюруа набув більшої ваги в редакції «Французького Життя». Він підписав кілька передових статтів, підписував так само й хроніку, бо патрон хотів, щоб кожен відповідав за свої дописи. Провадив він кілька полемік, які щасливо закінчив, а постійні заносини з державними діячами помалу готували і його до ролі політичного редактора, вправного та завбачливого.

Одну тільки хмарку бачив він на своєму обрії. Пояснила вона від противницької газети, що постійно на

нього нападала, чи певніш нападала в його особі на завідувача хроніки «Французького Життя», хроніки «на втіху панові Вальтеру», як казав анонімний співробітник тієї газетки, що звалась «Перо». Щодня були підступи, колючки та всякі інсінуації.

Жак Ріваль сказав якось Дюруа:

«Ви дуже терплячий».

Той пробурчав:

«Що-ж поробиш, прямого нападу немає».

Аж ось одного дня, коли він зайшов до редакційної залі, Буаренар подав йому число «Пера».

«Гляньте, ось тут знову неприємна для вас замітка».

«А! З якого приводу?»

«Дурниця, з приводу якоїсь дами, яку заарештував агент моральної поліції».

Жорж узяв газету й прочитав під заголовком: «Дюруа бавиться»:

«Знакомитий репортер «Французького Життя» повідомляє нас сьогодні, ніби пані Обер, що її, як ми писали, заарештував агент гідкої моральної поліції, існує тільки в нашій уяві. Але згадана пані живе на вулиці де-ля-Екюреї, на Монмартрі. А втім, нам аж надто добре відомо, який інтерес чи інтереси примушують агентів Вальтерового банку підтримувати агентів префекта поліції, що терпить їхню комерцію. Що-ж до самого репортера, то краще було-б йому подавати нам ті прекрасні сенсаційні новини, яких секрет він знає: повідомлення про смерть, другого дня спростовувані, про бої, яких зовсім не було, про важливі слова державців, що нічого не казали,—отже всі ті повідомлення, що йдуть на «прибуток Вальтерові», або навіть пліточки про вечірки в модних жінок чи відомості про високу добротність де-яких продуктів, що правлять за велике джерело де-кому з наших товаришів».

Молодик не так обурився, як здивувався, розуміючи тільки, що в рядках тих є щось вельми для нього неприємне.

Буаренар провадив:

«Хто вам подав цю хроніку?»

Дюруа думав і не міг припам'ятати. Потім раптом згадав:

«А правда, це Сен-Потен!»

І знову прочитав замітку в «Пері» ѹ почервонів зневідповідно, обурений обвинуваченням за хабарництво. Він скрикнув:

«Та що, вони думають, що мені платять...»

Буаренар урвав його:

«А вже-ж. Це дуже прикро для вас. Патрон дуже пильний до таких справ. У хроніці це може часто траплятись...»

Як-раз зайшов Сен-Потен. Дюруа підбіг до нього.

«Читали замітку в «Пері»?

«Так, я зараз від тієї пані Обер. Вона справді існує, але ніхто ії не арештовував. Поголоска ця не має жодної підстави».

Тоді Дюруа пішов мерещій до патрона, що зустрів його трохи холодно ѹ непевно. Вислухавши справу, пан Вальтер сказав:

«Сходіть самі до тієї жінки ѹ дайте гостре спростовання, щоб такого про вас не писали. Я маю на увазі наслідки. Це дуже прикро для газети, для мене ѹ для вас. Ще більше, як цезарева жінка, журналіст не повинен бути в підозрі».

Дюруа сів на візника, взявши Сен-Потена в провідники, ѹ крикнув: «Вулиця де-л'Екюрей, на Монмартрі!»

Мусіли зійти на шостий поверх величезного будинку. Відчинила їм стара жінка у вовняній кофті ѹ спітала, побачивши Сен-Потена:

«Що вам ще від мене треба?»

Той відповів:

«Я привів до вас ось інспектора поліції, що хоче обіznатись з вашою справою».

Тоді вона впустила їх, приказуючи:

«Тут іще двоє після вас приходило з газети, не знаю, з якої». Потім звернулась до Дюруа: «Так це ви хочете довідатись?»

«Так. Чи правда, що вас заарештував агент моральної поліції?»

Вона аж руки підняла:

«Та ніколи в світі, добродію, ніколи в світі! Ось-як було. Є в мене різник, і м'ясо гарне в нього, тільки обважує. Я вже не раз примічала, тільки мовчу, а коли ото запитала собі два фунти на котлети—дочки, бач, із зятем сподівалася,—аж дивлюсь, важить мені маслаки з покидьків, правда, з котлет, тільки-ж не з моїх. Можна було-б, правда, рагу з нього зробити, та коли я питую на котлети, так мені требіжа не давай. Я брати не хочу, він на мене тоді—пацюка стара, а я на його—злодюка, і от, знаєте, потроху, та як вчепились ми, так народу коло крамниці з'юрмилось більш, як сотня, та в регіт, та в регіт! Аж поки поліцай не прийшов та до комісара нас миритись не повів. Побули ми, та й випущено нас. А я вже після в другому місці купую—і близько туди не підхожу, щоб сварки, знаєте, не було».

Вона замовкла. Дюруа спитав:

«Оце й усе?»

«Оце й уся правдонька, добродію», відповіла стара, хотіла ще наливкою його почастувати, але він одмовився, і попросила згадати в протоколі, що різник людей обважує.

Вернувшись до редакції, Дюруа написав відповідь:

«Якийсь анонімний писака з «Пера», озброївшись своїм пером, чіпляється до мене за стару, яку ніби-то заарештував агент моральної поліції, що я заперечую. Я сам бачив пані Обер, якій років шістдесят найменше, і вона докладно розповіла мені про свою сварку з різником за недоважені котлети, що кінчилася порозумінням у поліційного комісара.

«От і вся справа.

«Що-ж до інших натяків співробітника «Пера», то я зневажаю їх. До того-ж, на такі речі не відповідають, коли їх писано під машкарою. Жорж Дюруа».

Пан Вальтер та Жак де-Ріваль, що як-раз надійшов, ухвалили цю замітку, і вирішено пустити її того самого дня в кінці хроніки.

Дюруа рано прийшов додому, трохи схвильований і стурбований. Що-ж той відповість? Хто він? За віщо

такий ганебний напад? Звичаї газетярські були тверді, і ця дурниця могла далеко, дуже далеко сягнути. Він кепсько спав.

Коли другого дня перечитав свою замітку в газеті, вона видалась йому в друкові гострішою, ніж у рукопису. Йому здавалось, що деякі вислови можна було б пом'якшити.

Цілий день він хвилювався, а вночі знову кепсько спав. Устав удосвіта, щоб купити число «Пера», де мала бути йому відповідь.

На дворі знову похолодало, стояв великий мороз. Струмки позамерзали на бігу й оповивали пішоходи льодовими стрічками.

Газет іще не продавали, і Дюруа згадав той день, коли з'явилася його перша стаття—«Спогади африканського стрільця». Руки та ноги йому мерзли, починали щеміти, особливо пучки; і він пустився ходити підбігцем круг заскленого кіоска, де крізь віконце в продавниці, що присіла коло грільні, видко було тільки ніс та червоні щоки з-під відлоги.

Нарешті газетник просунув у віконце сподіваний пакунок, і ласкава жінка подала Дюруа «Перо» вже розгорнутим.

Він шукав поглядом своє ім'я і не знайшов спочатку. Уже зідхнув полекшено, аж ось побачив відповідь між двома рисками:

«Пан Дюруа з «Французького Життя» подає нам спростовання, і, спростовуючи нас, бреше. Проте, він визнає, що пані Обер таки існує і що агент водив її до поліції. Отже, лишається тільки додати слово «моральної» перед «поліції», і справа буде ясна.

«Але сумління деяких журналістів дорівнюється їхньому хистові.

«І я підписуюсь: Луї Лангренон».

Тоді серце Жоржеве застукотіло, що він пішов додому, щоб одягтись, не темлячи добре, що робить. Отже, його ображено, та ще й так, що вагатись далі не можна. За що? За абищцию. За стару бабу, що посперечалася з різником.

Він швиденько одягся й пішов до пана Вальтера, хоч була ще тільки восьма вранці.

Пан Вальтер уже встав і читав «Перо».

«Ну», промовив він поважно, побачивши Дюруа, «відступати не можна!»

Молодик нічого не відповів. Директор провадив:

«Ідіть зразу-ж до Ріваля, він подбає за ваші інтереси».

Дюруа пробубонів щось невиразно й подався до фейлетоніста, що ще спав. На дзвінок він схопився з ліжка й сказав, прочитавши замітку:

«Чорт, треба йти туди. Кого ви хочете за другого свідка?»

«Не уявляю»,

«Буаренара! Як на вашу думку?»

«Гаразд, Буаренара».

«На шпагах ви вправні?»

«Аж ніяк».

«Ох, чорт! А на пистолях?»

«Трохи стріляю».

«Добре. Будете вправлятись, поки я за все клопотатимусь. Почекайте мене хвилинку».

Він пішов до вбиральні й незабаром з'явився вмитий, поголений, прибраний.

«Ходімо зі мною», сказав він.

Він жив на першому поверху маленького будинку й повів Дюруа в льох, величезний льох, обернутий у фехтувальну залю та тир, де всі отвори на вулицю були затушковані.

Запаливши цілу низку газових ріжків, що тяглись аж до западини, де стояла залізна постать, пофарбована в червоне та синє, він поклав на стола пару пистолів нової системи, що набивались із culasse, і почав уривчасто командувати, немов вони були вже на бойовиську:

«Готові? Паль! Раз, два, три!»

Спантелічений Дюруа слухався, підносив руки, ціляв, стріляв, а що часто влучав манекена просто в живіт, бо змолоду чимало птиці перебив у дворі з старого

батьківського пистоля, то Жак Ріваль задоволено скривував: «Добре, дуже добре, дуже добре, так, так».

Потім покинув його.

«Стріляти отак до полуудня. Ось набої, не шкодуйте їх. Я вернусь, тоді підемо снідати, й новини вам розкажу».

І пішов.

Лишившись сам, Дюруа ще кілька разів стрільнув, потім сів і замислився.

Яке-ж це, все таки, безглуздя! До чого воно? Хіба шахрай меншим шахраєм стане після дуелі? Яка користь порядній людині після образі ставати під кулю негідника? І в чорному смуткові, що його душу оповив, він пригадав усе те, що Норбер де-Варен казав про розумове убозство людей, про нікчемність їхніх ідей і прагнень та глупоту їхньої моралі!

І він голосно промовив: «А його-ж правда, сто чортів!»

Потім йому схотілось пити, і, почувши позад себе дзюркіт крапель, побачив прилад до душу та й напився з-під крана. Потім знову замислився. Сумно було в льохові, сумно, як у домовині. Глухий стукіт візників на вулиці здавався далеким гуркотом грози. Котра може бути година? Години минали там, як у в'язниці, де ніщо їх не значить і ніщо мітить, хіба що тюремник страву принесе. Він чекав довго-довго.

Потім почув зненацька кроки та голоси, і з'явився Жак Ріваль разом з Буаренаром. Він крикнув, побачивши Дюруа.

«Полагоджено!»

Той подумав, що справа кінчилася якимсь вибачним листом, серце йому кинулось, і він пробурмотів:

«А... дякую».

Фейлетоніст провадив:

«Лангренон цей дуже чемний, погодився на всі наші умови. Двадцять п'ять кроків, стріляти після команди, піднімаючи пистоля. Так багато певніше стріляти, ніж коли спускати його. Ось я зараз вам, Буаренар, покажу».

І, взявши зброю, почав стріляти, щоб довести, що

ціляти далеко краще, коли піднімаєш руку. Потім сказав:

«Тепер ходімо снідати, уже за дванадцяту».

І пішли до ресторану поблизу. Дюруа мовчав. Їв, щоб не подумали, що йому страшно, потім пішов з Буаренаром до редакції і неуважно, машинально зробив свою роботу. Всім він здавався молодцем.

Жак Ріваль попрощався з ним наприкінці дня й передив, що забере його екіпажем завтра вранці о сьомій годині в ліс Везіне, де й відбудеться зустріч.

Все це сталося несподівано, без жодної з його боку участі, без жодного його слова, думки, згоди чи відмови, і так швидко, що він був приголомшений, наляканий та й не зовсім тямив, що робилося.

Додому вернувся о дев'ятій, пообідавши з Буаренаром, що від щирості не покидав його цілий день.

На самоті він кілька хвилин ходив по кімнаті величими, неспокійними кроками. Був надто схильований, щоб про щось міркувати. Єдина думка сповнювала його розум: «завтра дуель», але не збуджувала в ньому нічого, крім невиразного, могутнього хвилювання. Він був солдатом, стріляв у арабів, тільки без великої для себе небезпеки, так ніби в кабанів на полюванні.

Зрештою, він зробив те, що мусів. Показав себе таким, як треба. Про це говоритимуть, хвалитимуть його, вітатимуть. Потім сказав голосно, як буває під час великого напруження думки: «Ну й тварюка-ж той!»

Він сів і замислився. На столі він поклав картку свого супротивника, яку Жак Ріваль передав, щоб мати його адресу. Тепер прочитав її, хоч уже разів з двадцять перечитував за день: «Луї Лангремон, вулиця Монмартр, 176». Та й усе.

Він дивився на ці рядки, що здавались йому таємничими, повними тривожного змісту. «Луї Лангремон»— що воно за один? Якого віку? Який на зрист? З обличчя? Хіба-ж не дико, що якийсь чужак, невідомий, отак раптом збурив ваше життя, без причини, ради сущої вибаганки, через стару бабу, що з різником своїм посварилася.

Знову промовив голосно: «Яка тварюка!»

І сидів недухомо, задумано, втупивши в карту очі. Гнів прокидається в ньому на цей папірець, ненависний інів разом з чудним почуттям непевности. Та й безглаза-ж ця історія! Він взяв маленькі ножиці, що валялись на столі, й проштрикнув ними надруковане ім'я, так ніби заколов когось.

Так він битиметься на пистолях? І чому він шпаги не обрав? Тоді відбувся-б самим штихом у руку чи в плече, а з пистолями всякі наслідки можливі.

Він сказав: «Треба хоробро триматись».

Від звуку свого затремтів і озирнувся навколо. Починав дуже нервуватись. Випив шклянку води й ліг.

Укрившись, він погасив світло й заплющив очі.

Ковдра його дуже гріла, хоч у кімнаті було дуже холодно, але заснути йому не щастило. Весь час він ворочався, п'ять хвилин лежав на спині, потім на лівий бік мостиився, потім перекидається на правий.

Знову йому схотілось пити. Він підвівся, напився, і його охопила тривога: «Чи не боюсь я?»

Чому серце його починало скажено тіпатись від кожного знайомого шелесту в кімнаті? Коли годинник мав дзвонити, він кидався від тихенького шарудіння пружини й мусів розкрити рота та дихати хвилинку, такий-бо був пригнічений.

Він почав по-філософськи міркувати про те, чи справді він боїться.

Безперечно він аж ніяк не боїться, бо вирішив іти до кінця, бо твердо постановив битись і не лякатись. Але почував у собі таке глибоке хвилювання, що спитав сам себе: «Чи можна боятися мимоволі?»

І сумнів обійняв його, тривога, жах! Коли якась сила, могутніша за його волю, зверхня, невідпорна, опанує його, то що-ж із ним буде? Так, що-ж із ним буде?

Річ певна, на бойовисько він піде, бо хотів іти. А як злякається? А як знепритомніє? Він подумав про своє становище, репутацію, майбутнє.

І непоборна потреба раптом охопила його—встати

й подивитись на себе в дзеркало. Запалив свічку. Побачивши своє обличчя на гладенькому склі, він насилиу себе пізнав, і йому здалося, що ніколи себе не бачив. Очі видались йому величезними; він був блідий; безпременно, був блідий, дуже блідий.

Зненацька його кулєю пройняла думка: «Завтра в цю годину я вже буду, може, мертвий». І серце його знову шалено затіпалось.

Він обернувся до ліжка й виразно побачив, що лежить на спині в тій самій ковдрі, що зараз покинув. Обличчя його запало, як у мерців, і руки вкрилися смертельною білістю.

Тоді ліжко стало йому страшне, і щоб не бачити його, він розчинив вікно та глянув надвір.

Льодовий холод пронизав йому тіло від голови до п'ят і він відійшов, задихаючись.

Йому спало на думку розпалити камін. Зробив це поволі, не обертаючись. Руки його трохи трепетали нервовим дрожем, коли брав щось. В голові морочилось; уривчасті, вихристі думки ставали незрозумілими, болісними; душу захоплювала якась сп'янілість, немов він упився.

І раз-у-раз питав себе: «Що маю робити? Що зі мною буде?»

Знову почав ходити, безперестань, машинально приказуючи: «Треба бути енергійним, дуже енергійним».

Потім подумав: «Треба батькам написати про всякий випадок».

Він знову сів, взяв папір до листів, написав: «Любий тато й люба мамо...»

Але ці слова видались йому надто звичайними в таких трагічних обставинах. Він подер аркушик і написав знову: «Любий тато й люба мамо! Завтра вдосвіта я битимусь на дуелі, і може статися, що...»

Далі писати не зважився й раптом схопився.

Тепер його душила думка: «Він має битися на дуелі. Уникнути цього не можна. Що-ж діється в ньому? Він хотів битися; цей намір та рішення його непохитні, а

йому здавалось, по-при всі зусилля волі, що йому не стане навіть сили доїхати до місця зустрічі».

Вряди-годи зуби його тихенько й сухо цокотіли, і він гадав: «Чи бився вже мій супротивник? Чи вправний він у стрільбі? Чи відомий? Значний?» Його імени він ніколи не чув. А проте, коли-б не був визначним стрільцем із пистоля, то не згодився-б отак без вагання й суперечки на таку небезпечну зброю.

Тоді Дюруа почав уявляти їхню зустріч, свою поставу й супротивникову. Сушив собі думки найдрібнішими подробицями бою й зненацька побачив проти себе маленький отвір чорного й глибокого дула, звідки вирветься куля.

Страшний розпач раптом охопив його. Все тіло його затрусилось, засмикалось. Він стискував зуби, щоб не крикнути, божеволів від бажання впасти на землю, дерти щось, кусати. Але побачив шклянку на каміні й згадав, що в шафі в нього стоїть майже повний літр горілки, бо він не кинувся військової звички що-ранку «вбивати черв'яка».

Він схопив пляшку й пив нахильці, великими ковтками, жадібно. Поставив її тільки тоді, як духу не стало. Вона спорожніла на третину.

Теплінь, як те полум'я, зайнялась йому в шлункові, розлилася по тілу, заспокоїла душу, приголомшивши її.

Подумав: «Добрає способу». Шкіра його тепер пала, і він знову розчинив вікно.

Був тихий, льодовий світанок. Вгорі зорі мов умирали на посвітлілому небі, а по глибокій колії залізниці блідли зелені, червоні й білі лихтарі.

Перші паротяги виходили з депо й бігли, свистячи, до ранкових потягів. Інші здалеку покликали гостро й настирливо, як ті півні на селі.

Дюруа гадав: «Може я цього вже й не побачу». Але відчувши новий доплив жалю до себе, шалено затамував його: «Не треба ні про що думати аж до самої зустрічі, інакше сміливим не будеш».

І почав прибиратись. Коли голився, знову на мить зомлів від думки, що може це в-останнє своє обличчя бачить.

Ще раз хильнув горілки й кінчив одягатись.

Остання година була найважча. Він ходив по кімнаті, силкоючись втихомирити свою душу. Коли почув стукіт у двері, трохи не впав навзнаки, так захвилювався. Це свідки. Уже!

Вони були в шубах. Ріваль заявив, потискуючи юому руку:

«Сибірський холод надворі». Потім спитав: «Все гаразд?»

«Так, дуже добре».

«Спокійний?»

«Цілком».

«То й добре. Пили, іли щось?»

«Так, дякую».

Буаренар ради такої нагоди почепив чужоземного жовто-зеленого ордена, якого Дюруа на юому ніколи не бачив.

Вийшли. Якийсь добродій чекав їх у кареті. Ріваль познайомив: «Доктор Ле-Брюмон». Дюруа потиснув юому руку й пробубонів: «Дякую», потім хотів приститись на передній лавочці, але сів на щось тверде й підскочив, як на пружині. Це була скринька з пистолями.

Ріваль приказував:

«Ні! Дуеліст із доктором на задній, на задній!»

Дюруа зрозумів кінець-кінцем і присів коло доктора.

Свідки теж сіли, і візник рушив. Він знов, де їхати.

Але скринька з пистолями всім заважала, найбільше Дюруа, що волів її і зовсім не бачити. Спробували пристити її за спиною—вона муляла в поясницю; тоді поставили її між Рівалем та Буаренаром—вона падала раз-у-раз. Зрештою засунули її під ноги.

Розмова точилася мляво, хоч лікар розповідав анекdoti. Тільки Ріваль і відповідав. Дюруа й хотів-би показати бадьорість, та боявся заплутатись у думках і виявити душевну тривогу; юому до болю страшно було, щоб часом не затремтіти.

Незабаром карета виїхала в поле. Було коло дев'ятої години. Був морозний зимовий ранок, коли вся при-

рода блискуча, крихка й тверда, як кришталь. Дерева стоять у наморозі, немов у льодовому поті; земля дзвенить під ногами; сухе повітря доносить здалеку найменший шелест; синє небо блищить, як свічадо, і сонце пливе в просторі ясне й теж холодне, ллючи на змерзлий світ бездушне проміння.

Ріваль казав Дюруа:

«Пистолі я взяв у Гастіна-Ренета. Він сам набивав їх. Скринька запечатана. А втім, кинемо жеребок між нашими й супротивниками».

Дюруа машинально відповів:

«Дякую».

Тоді Ріваль почав напучувати його до дрібниць, бо хотів, щоб його дуеліст не зробив аж жаднісінької помилки. Кожен пакт він підкреслював кілька разів: «Коли спитають—готові, панове?—ви голосно скажете—так. Коли скомандують—паль!—ви мерщій піdnімайте руку й стріляйте раніш, як скажуть три».

І Дюруа повторював думкою: «Коли скомандують паль, я піdnіму куру, коли скомандують паль, я піdnіму руку, коли скомандують паль, я піdnіму руку».

Він учив це, як діти лекції вчать, длубаючи їх, щоб утovкмати в голову. «Коли скомандують паль, я піdnіму руку».

Карета в'їхала в ліс, звернула праворуч на алею, потім знову праворуч. Ріваль зненацька розчинив дверці й крикнув візникові: «Туди, оцію доріжкою». І карета пустилась по вибоїстому шляху між чагарями, на яких тримтів мертвий лист з льодовими окрайками.

Дюруа весь час бубонів: «Коли скомандують паль, я піdnіму руку». І подумав, що якесь нещастя з каретою могло-б усе полагодити. О, коли-б вона перекинулась, яке щастя! Коли-б він ногу зломив!..

Але побачив на моріжкові другу карету й чотирьох добродіїв, що тупцювали на місці, щоб зігріти ноги; і мусів рота розкрити—так важко стало йому дихати.

Спочатку злізли свідки, потім лікар і дуеліст. Ріваль узяв скриньку з пистолями й пішов з Буаренаром до двох незнайомих, що виступили їм навпроти. Дюруа

побачив, що вони церемонно привітались, потім пішли вкупі по моріжкові, поглядаючи то на землю, то на дерева, так ніби шукали чогось, що може впасти або полетіти. Потім відміряли кроки й через силу встремили два ціпки в замерзлий ґрунт. Знову зійшлися купкою й почали немов у чіт та лишку гуляти, як діти на розвазі.

Доктор Ле-Брюмон спитав Дюруа:

«Ви добре себе почуваєте? Вам нічого не треба?»

«Ні, нічого, спасибі».

Йому здалось, що він божевільний, що він спить, снить, що сталося щось надприродне й захопило його.

Чи боявся він? Може. Але не знат. Все круг нього змінилось.

Підійшов Жак Ріваль і тихенько, задоволено сповістив його:

«Все готово. З пистолями нам пощастило».

Оце вже зовсім для Дюруа було байдуже.

З нього зняли пальто. Він дозволив. Помагали кешені в сурдуті, чи не підкладено там паперу або гаманця для захисту.

Він приказував сам собі, як молитву: «Коли скомандують паль, я піdnіму руку».

Потім підвели його до одного з ціпків, застромлених у землю й дали йому пистоля. Тоді він побачив проти себе, близенько, опецькуватого чоловічка в окулярах. Це був його супротивник.

Побачив його дуже виразно, але думав тільки про одне: «Коли скомандують паль, я піdnіму руку й стрельну». Серед цілковитої тиші пролунав, ніби здалеку звідкісь, голос:

«Готові, панове?»

Жорж крикнув: «Так!»

Тоді голос наказав: «Паль!»

Він нічого вже не слухав, нічого не бачив, нічого не тямив, почував тільки, що підіймає руку та що-сили натискує на язичка.

І нічого не почув.

Але зразу ж побачив димок із свого пистоля; чоловік навпроти теж стояв у тій самій поставі, то-ж він

побачив і другу білу хмаринку, що знялась над головою супротивника.

Обидва вони стрельнули. Кінець.

Свідки та лікар оглядали його, мацали, розстібнули йому одягу й тривожно запитували:

«Вас не поранено?»

Він неуважно відповів:

«Ні, здається».

А втім, Лангренон теж був цілий, як і його ворог, і Жак Ріваль невдоволено пробурчав: «З клятими пистолями завжди так—або схибиш, або вб'еш. Що за гідка зброя!»

Дюруа не ворушився, заклякнувши від здивування та радощів: «Всьому кінець!» Зброю в нього відібрали, бо він ще стискував її в руці. Тепер йому здавалось, що він бився проти цілого всесвіту. Кінець. Яке щастя! Він раптом відчув у собі непереможну сміливість.

Свідки розмовляли кілька хвилин, призначаючи вдень побачення, щоб скласти протокола, потім сіли в карету, і візник, що сміявся на передку, рушив, цвъохуючи батогом.

Снідали вчотирьох на бульварі й обговорювали подію. Дюруа розповідав свої вражіння:

«Я був спокійний, цілком спокійний. Ви-ж, певно, бачили?»

Ріваль відповів:

«Так, ви добре тримались».

Коли протокола складено, передали його Дюруа, щоб умістити в хроніці. Той здивувався, прочитавши, що перекинувся з Луї Лангреноном двома кулями, і трохи стурбовано спитав Рівала:

«Та ми-ж випустили по одній кулі».

Жак Ріваль посміхнувся:

«Так, по кулі... кожен по кулі... це буде дві».

І Дюруа, задовольнившись цим поясненням, не спречався. Вальтер поцілував його:

«Браво, браво, ви оборонили прapor «Французького Життя», браво!»

Увечері Жорж з'явився в редакціях в найголовніших

газет та в найбільших кафе на бульварі. Двічі здибався із своїм супротивником, що теж пишався.

Вони не привітались. Коли-б один з них був зранений, тоді-б потиснули одне одному руку. Але кожен упевнено присягався, що чув, як проз нього продзичала противникоva куля.

Другого дня вранці коло одинадцятої години Дюруа одержав синього папірця: «Боже мій, як я злякалась! Приходь зразу-ж на Константинопольську вулицю, хоч поцілує тебе, мій коханий. Який ти відважний, божеставлю тебе. Кло».

Він з'явився на побачення, і вона кинулась йому в обійми, обціловуючи його:

«Ох, любий, коли-б ти знав, як я хвилювалася, читаючи вранці газети! О, розкажи мені. Кажи все. Я хочу знати».

Він мусів розповісти їй як-найдокладніше. Вона казала:

«Як-же тобі спалось, мабуть, кепсько перед дуелею!»

«Та ні. Добре спав».

«Я-б і очей не сплющила. А сама-ж дуель розкажи, як відбулася?»

Він склав драматичне оповідання.

«Коли ми стали навпроти, на двадцять кроків, тільки вчетверо далі, як оця кімната завдовжки, Жак спитав нас, чи ми готові, та скомандував: «Паль!» Я зразу-ж підняв руку, дуже міцно, тільки помилився, що в голову хотів поцілити. Пистоль у мене був дуже тугий, а я звик до слабких; отож, коли язичка натискував, трохи й сприснуло. Дарма, не дуже й схибив. Він, мерзота, теж добре стріляє. Куля повз самісіньку скроню пролетіла. Аж задзичало».

Вона сіла йому на коліна й оповила його руками, ніби й сама участь у небезпеці брала. І шепотіла:

«О, мій бідненький, бідненький...»

Потім, коли він кінчив, вона сказала:

«Знаєш, не можу без тебе жити. Мушу бачитись із тобою, а коли чоловік у Парижі, це незручно. Часто маю годинку вранці вільну, коли ти ще й не вставав,

і могла-б до тебе прийти та поцілувати, але не хочу ходити в твій жахливий будинок. Що робити?»

Його зненацька мов сяяло і він спітав:

«Скільки ти тут платиш?»

«Сто франків місячно».

«Ну, то я беру помешкання на свій рахунок і зразу-ж перебираюсь. Мое вже не годиться для нового становища».

Вона трохи поміркувала, потім відповіла:

«Ні. Не хочу».

«Чому?»

«Бо...»

«Це не причина. Помешкання мені дуже підходить. Я тут. І тут лишаюсь».

Він засміявся:

«До того-ж, найнято його на мое ім'я».

Але вона відмагалась:

«Ні, ні, не хочу...»

«Та чому-ж?»

Тоді вона тихесенько прошепотіла:

«Бо ти жінок сюди водитимеш, а я не хочу».

Він обурився:

«Ніколи в світі! Обіцяю тобі».

«Ні, все-таки водитимеш».

«Присягаюсь тобі».

«Справді?»

«Справді. Слово чести. Це наша хата, тільки наша».

Вона обняла його в пориві кохання.

«Тоді я згодна, любенький. Тільки знай—якщо обдуриш мене хоч раз, однісінький раз, тоді кінчено між нами назавжди».

Він ще раз, протестуючи, заприсягнувся, і вирішено, що він перебирається сьогодні-ж, щоб вона могла бачитись із ним що-разу, як проходитиме поуз.

Потім сказала йому:

«У всякому разі, приходь обідати в неділю. Мого чоловіка ти зачарував».

Він був полещений:

«А справді?..»

«Так, цілковита перемога. Потім слухай, ти-ж казав мені, що виховувався в замкові на селі?»

«Так, а що?»

«То ти мусиш трохи знатися на хліборобстві?»

«Так».

«То побалакай з ним про садівництво та жнива, він дуже це любить».

«Гаразд. Не забуду».

Вона пішла, безліч разів його поцілувавши, бо після дуелі її кохання запалало ще більше.

А Дюруа думав, ідучи до редакції: «Що за чудне створіння! Яка легковажність! Хто знає, чого вона хоче та що вона любить? А подружжя яке чудернацьке! Хто-б міг таке вигадати, щоб поєднати того дідуся з такою вітрянкою? З якої причини той інспектор побрався з цією студенткою? Загадка! Хто знає? Може й з кохання?»

Наприкінці подумав: «Зрештою, з неї дуже мила коханка. Йолоп-би я був, коли-б випустив її».

VIII.

Після дуелі Дюруа став одним із головних співробітників «Французького Життя», але думки давались йому надзвичайно тяжко, і він обрав собі за спеціальність балаканину про занепад моралі, сквоління характерів, послаблення патріотизму та анемію французької чести. (Він сам добрав слово «анемія» і пишався ним).

А коли пані де-Морель, жінка того насмішкуватого, скептичного та спритного духу, що зветься паризьким, глузувала з його тирад, розбиваючи їх одним дотепом, він, сміючись, відповідав:

«Чи-ба, здається надалі».

Тепер він жив на Константинопольській вулиці, де переніс свою скриню, щітку, бритву та мило—оце й усе було його переселення. Двічі-тричі на тиждень приходила молода жінка, поки він ще не встав, роздягалась в одну мить і мостилась у ліжко, тримячи від надвірного холоду.

Дюруа й собі що-четверга обідав у них та лицявся до чоловіка, розмовляючи з ним про хліборобство; а що й сам кохався в ньому, то часто так захоплювались удвох розмовою, аж зовсім забували про свою жінку, що дрімала на канапі.

Лоріна теж засинала—часом у батька на колінах, часом у Любого Друга.

А коли журналіст відходив, пан де-Марель раз-у-раз заявляв тим повчальним тоном, що завжди його мові був властивий:

«Хлопець цей справді дуже приємний. І розумний, розвинений».

Кінчався лютий. Вранці на вулицях пахло фіялками, коли проїздили підводи з цвіточним крамом.

Життя Дюруа пливло безхмарно.

Якось уночі, прийшовши додому, він знайшов під дверима листа. На штампі стояло: «Кан». Розлішивши, прочитав:

«*Кан, вілла Жолі.*

«Любий пане та друже, ви-ж казали мені, що в усьому можу на вас рахувати? Ну, так прошу у вас величезної послуги, а саме—приїхати сюди й не покидати мене останніми хвилинами само з мручим Шарлем. Він, може, й тижня не проживе, хоч ще йходить—але лікар мене попередив.

«Не стає мені ні сили, ні духу дивитись день і ніч на його конання. І з жахом гадаю про останні хвилини, яких чекати недовго. Можу попросити про це тільки вас, бо в дружини родичів уже немає. Ви були його товаришем, він улаштував вас у газеті. Приїздіть, благаю вас. Мені нема кого більше покликати.

«*Ваш відданий друг, Мадлен Форестьє.*

Дивне почуття, як свіжий подих, схвилювало серце Дюруа, почуття визволення, простору, що перед ним стелівся, і він прошепотів: «Звичайно, поїду. Бідолаха Шарль! Та й усім нам одна дорога!»

Патрон, якому він показав молодої жінки листа, зголовився, пробурчавши. Він приказував:

«Тільки швидче вертайтесь, ви нам конче потрібні».

Жорж Дюруа виїхав до Кана другого дня швидким потягом о сьомій годині, попередивши подружжя де-Морель телеграмою.

Приїхав наступного дня коло четвертої ввечері.

Комісіонер провів його до вілли Жолі, що стояла на крутобережжі серед ялинкового лісу, заквітчаного білимі будинками, що тягнуться від Кана до Жуанської затоки.

Будинок був маленький, в італійському стилі, й стояв при дорозі, що гадючиться вгору між деревами, на кожному звороті розкривачи чудові краєвиди.

Лакей відчинив двері та скрикнув:

«О, пане, пані вас дуже нетерпляче чекає».

Дюруа спитав:

«А пан ваш як?»

«О, негаразд, пане. Надовго не стане».

Вітальня, де молодик зайшов, була обита рожевим перкалем із синім малюнком. Широке й високе вікно виходило на місто й на море.

Дюруа прошепотів: «Нівроку, шиковна-ж це дача. Де вони грошей у чорта беруть?»

На шелест сукні він обернувся.

Пані Форестьє простягла йому руки:

«Як-же мило, як мило, що ви приїхали!»

І раптом поцілуvala його. Потім глянули одне на одне. Вона трохи зблідла, трохи схудла, але була свіжа, може ще й краща, потоншавши. Вона шепнула:

«Він неможливий. Розуміє своє становище й мучить мене безжально. Я попередила його, що ви тут. А де-ж ваші речі?»

Дюруа відповів:

«Я покинув їх на вокзалі, бо не знав, де в готелі ви порадите мені спинитись, щоб поблизу».

«Спинитесь тут, у віллі. Та й кімнату вам уже приготовано. Він може вмерти з хвилини на хвилину, а

коли це вночі станеться, то я була-б сама. За вашими речами я пошлю».

Він уклонився:

«Як знаєте».

«Тепер ходімо», сказала вона.

Він пішов за нею. Вона відчинила двері на першому поверсі, і Дюруа побачив, що з крісла коло вікна на нього дивиться щось ніби мрець, закутаний у ковдри й посинілий від червоного проміння західнього сонця. Він насику його пізнав, певніш догадався, що це його приятель.

В кімнаті дхнуло недугою, ліками, етером, мастями, тим складним і важким повітрям, що стоїть у помешканні сухотного.

Форестьє через силу, поволі махнув йому рукою.

«Це ти», сказав він, «подивитись приїхав, як я вмираю. Спасибі».

Дюруа силувано засміявся:

«Як ти вмираєш! Невеселе було-б видовисько, та й до Каня я ради цього не приїхав-би. Просто побачити тебе хочу та трохи спочити».

Той шепнув: «Сідай», і похилив голову, мов поринаючи в розпачливі думи.

Він дихав часто, уривчасто й часом ніби стогнав, немов іншим хотів нагадати про свої муки.

Побачивши, що вони не розмовляють, жінка підійшла до вікна й промовила, кивнувши головою на обрій:

«Гляньте! Яка краса!»

Усипане віллами взбіччя схилялось перед ними аж до міста, що лежало півколом уздовж берега—головами праворуч до греблі, що над нею височився старий город із давезною баштою, ногами ліворуч до шпиля Круазет, що навпроти Леренських островів. Вони, острови ці, здавалися двома зеленими плямами серед ясно-синьої води. Вони ніби плавали, як два величезні листи—такими пласкими згори виглядали.

А вдалечені, замикаючи обрій по той бік затоки, над греблею й баштою, на променистому небі вимальовувалась чудернацька й чарівна лінія круглих, ламаних

та шпиллястих верховин синястого гірського пасма, що кінчалось великою пірамідальною горою, якої від ноги сягали далеко в море.

Пані Форестьє пояснила:

«Це Естерель».

Просторінь за темними високостями була червона, криваво й золотисто червоного кольору, що сліпив очі.

Дюруа мимоволі захопився величчю заходу. Він прошепотів, не добравши образнішого слова, щоб свій захват виявити:

«О, так, разюче».

Форестьє підвів до дружини голову й сказав:

«Дай мені повітрям подихати».

Вона відповіла:

«Бережись, уже пізно, сонце сідає, ти ще й застудишся, а знаєш, як це з твоїм здоров'ям».

Він гарячково й кволо махнув правою рукою—це мав бути удар кулаком,—і прошепотів, скрививши обличчя в гнівну гримасу, що в ній ще дужче позначилась всохлість його губ, запалість щік та гостризна кісток.

«Кажу-ж тобі, що задихаюсь. Хіба тобі не байдуже, раніш чи пізніш на день я помру, коли однаково вже кінець мені».

Вона розчинила вікно навстіж.

На всіх трьох пахнув пестливий вітрець. Це був ніжний, теплий і тихий бриз, весняний бриз, напоєний уже пахощами зела й дурманних квіток, що ростуть тут на березі. Чути було міцний дух живиці та гостру запашність евкаліптів.

Форестьє вбирав його короткими, гарячковими подихами. Він стиснув нігтями ручку на кріслі й промовив глухо, свистячим, гнівним голосом:

«Зачини вікно. Мені це шкодить. Краще в льохові подожнути».

Дружина його поволі зачинила вікно, потім притиснулась чолом до шибки й задивилася у далечінь.

Дюруа, кепсько себе почуваючи, хотів побалакати з недужим, заспокоїти його.

Але нічого розрадного не вигадав. Пробурмотів:

«Так тобі тут не покращало?»

Той знизав плечима погноблено й нетерпляче.

«Сам бачиш». І знову похилив голову.

Дюруа провадив:

«Ta й гарно-ж тут, проти Парижу, ій-богу. Там ще зима стоять. Сніг падає, гряд, дощ, о третій уже лямпи світять, так темно».

Форестьє спитав:

«Що в редакції нового?»

«Нічого нового. Взяли на твоє місце малого Лякрена з «Вольтера», та він ще зелений. Час уже тобі вертатись».

Хворий пробурчав:

«Мені? Ось незабаром уже під землею писатиму».

Настирлива ідея зринала, як удари дзвону, при кожній нагоді, раз-у-раз позначаючи кожну думку й кожне речення.

Настала довга мовчанка, болісна й глибока. Палахи-котіння на заході потроху погасло, і гори чорнішли на червоному потьмарнілому небі. Кольориста тінь, початок ночі, що зберігав ще блиск мручого огнища, проходив у кімнату й ніби стелився по меблях, стінах, шпалерах та кутках сумішшю чорнила і пурпura. Дзеркало над каміном, відсвічуючи обрій, здавалось кривавою плямою.

Пані Форестьє не ворушилась, стояла весь час спиною до них, припавши чолом до скла.

І Форестьє заговорив уривчастим, здушеним, разючим голосом:

«Скільки разів ще побачу я захід сонця?.. Вісім, десять, п'ятнадцять... чи двадцять, може тридцять, не більше... Для вас ще буде час... а для мене кінець... І без мене все буде, як ніби я ще є...»

Він замовк на хвилину, потім провадив:

«Все, що бачу, нагадує мені, що не бачитиму вже його через кілька день... Це жахливо... не бачитиму вже нічого... нічого в світі... найдрібніших річей... шклянок... тарілок... ложок, де так вигідно спочивати...

карет. Як-же гарно проїхатись каретою ввечері... Як я це любив».

Він нервово й нечутно ворушив пальцями, ніби на піяно грав на ручках крісла. І кожна мовчанка його була важча, ніж навіть слова,—так почувалось, що думає він про страхіття.

І Дюруа зненацька пригадав, що казав йому Норбер де-Варен кілька тижнів тому: «Тепер я так зблизька бачу її, аж хочеться иноді руку простягти, щоб її відіпхнути... скрізь її знахожу. Звірятка, розчавлені на шляху, опалий лист, сива волосина в приятелевій бороді гнітять мені серце й гукають: «Ось вона!»

Тоді він не розумів, а тепер починав розуміти, дивлячись на Форестьє. Невідома, страшна нудьга опанувала його, немов він відчув ось близько, на фотелі, де задихався товариш, гидку смерть на відстані кроку. Йому схотілось устати, вийти, втекти, негайно вернутись до Парижу! О, коли-б він знов, то не приїхав-би!

Ніч уже вкрила кімнату, завчасною жалобою впавши на мруче тіло. Тільки вікно ще виднілось, відтінюючи своїм світлішим чотирьохкутником нерухомий жіночий силует.

Форестьє дратівливо спитав:

«А лямпу-ж сьогодні принесуть? Отак ви хворого доглядаєте!»

Тінь постати, що чорніла на шибках, зникла, і в лункуму будинкові задзвонив електричний дзвоник.

Незабаром увійшов лакей і поставив лямпу на камін. Пані Форестьє спитала дружину:

«Ти спати ляжеш чи підеш обідати?»

«Піду», прошепотів він.

Чекаючи обіду, вони знову з годину сиділи втрьох, нерухомо сиділи, часом обзываючись якимсь словом, будь-яким словом, даремним, банальним, немов лякались небезпеки, таємничої небезпеки від довгої мовчанки й німого ловітря в кімнаті, тій кімнаті, де блукала смерть.

Нарешті обід подано. Дюруа він видався довгим, нескінченним. Вони не розмовляли, іли тихо, потім

мовчки кришили пучками хліб. Лакей подавав, сновивав, виходив і входив нечутно, бо стукіт черевиків дратував Шарля, і прислужник носив пантофлі. Тільки різкий цокіт дерев'яного годинника турбував тишу помешкання своїм механічним, поправним рухом.

Зразу-ж по обіді Дюруа, відмовившись притомою, пішов до своєї кімнати й дивився, схилившись на підвіконня, як повний місяць серед неба, мов кулясте скло величезної лямпи, ллє на білі мури вілли сухе, туманне світло й сипле на море рухливу й ніжну блискучу луску. І добирав причини, щоб швидче виїхати, вигадував хитрощі, телеграми, що ніби одержав від пана Вальтера.

Але вранці проокинувшись, зміркував, що втекти звідци не легко. Пані Форестьє йому підманути не пощастиТЬ, а через полохливість він утратить усі вигоди від свого відданого приїзду. Він подумав: «Чи-ба, дурниця це; дарма, в житті трапляються неприємності, та може й кінчиться воно швидко».

День світився блакиттю, тією південною блакиттю, що сповнює радощами серце, і Дюруа пішов аж до моря, бо бачитись із Форестьє, на його думку, було ще раненько.

Коли вернувся снідати, лакей сказав йому:

«Пан уже кілька разів про вас питав. Підіть до його, пане, будь ласка».

Він пішов. Форестьє, здавалось, спав у кріслі. Дружина його лежала на канапі й читала.

Хворий підвів голову. Дюруа спитав:

«Ну, як ся маєш? Виглядаєш ти вранці веселіше».

Той прошепотів:

«Так, краще мені, подужчав. Снідай швидче з Мадленою та покатаємось трохи каретою».

Молода жінка, коли лишились вони на самоті, сказала Дюруа:

«Чи бачите! Сьогодні йому здається, що видужав. Це з ранку плани складає. Зараз ми поїдемо до Жуанської затоки купувати фаянс для нашого паризького помешкання. Він притильном хоче їхати, але я страшенно боюся нещастя. Не можна йому труситись по шляху».

Коли екіпаж подано, Форестьє поволі зійшов сходами за допомогою лакея. Але побачивши екіпажа, він зажадав, щоб будку спустили.

Жінка не згоджувалась:

«Ти застудишся. Це божевілля».

Він упирався:

«Ні, мені дуже покращало. Добре це почуваю».

Спочатку їхали серед садів тінявими дорогами, що надають Кану подібності з англійським парком, потім пустилися Антібським шляхом по вз бережжі.

Форестьє давав пояснення що-до місцевости. Спочатку показав віллу графа Паризького¹². Показав і інші. Був веселий, але веселість та була силувана, немічна, як у засудженого. Він піднімав пальця, не маючи сили простягнути руку.

«Глянь, ось острів Сент-Маргеріт і замок, звідки втік Базен. Була-ж нам морока з тією справою!»

Потім він розповів кілька полкових спогадів і назвав офіцерів, яких імена нагадали йому про колишні пригоди. Аж ось шлях круто звернув, і вся Жуанська затока розгорнулась перед ними з білим селом у глибині та мисом Антіб по той бік.

І Форестьє, по-дитячому зненацька зрадівши, пробубонів:

«Ах, ескадра! Зараз ескадру побачиш!»

Серед широкої бухти справді стояло з півдесятка великих кораблів, що нагадували гіллясті скелі. Вони були чудернацькі, незgrabні, величезні, в якихсь нарощеннях та баштах, з водорізами, що пірнали в море, немов кореня на дні пускали.

Невтімки було, що вони можуть рухати, пливти,— такими важкими й прип'ятими до дна здавалися. Плавуча, кругла й висока батарея в формі обсерваторії нагадувала маяки, побудовані на рифах.

Повз них пролинув великий трьохщогловик, керуючи в чисте море, розгорнувши всі свої білі, ґадісні вітрила. Він був граційний та гарний поруч військових страхіть, залізних страхіть, гидких страхіть, що попри сідали над водою.

Форестьє силкувався розпізнати їх. Він називав: «Кольбер», «Сюфрен», «Адмірал Дюперв», «Грізний», «Спustoшення», потім додавав: «Ні, помилувся, оце «Спustoшення».

Вони підїхали до великого павільйону з вивіскою: «Мистецький фаянс Жуанської затоки», і карета, обернувшись круг клумб, спинилась коло ґанку.

Форестьє хотів купити дві вази для своєї бібліотеки. Зійти з екіпажа він не міг, і йому виносили одне по одному зразки. Він довго вибирав, радячись із дружиною та Дюруа.

«Знаєш, поставлю їх у глибині кабінету, щоб весь час були перед очима, як коло столу сидітиму. Мені хочеться щось у старовинному, грецькому стилі».

Він роздивлявся зразки, казав принести інших, завертав перші. Нарешті вибрав, заплатив і зажадав, щоб їх принесли негайно. «Через кілька день я вертаюсь до Парижу», казав він.

Поїхали назад, але коло затоки на них зненацька війнуло десь із долини холодним вітром, і хворий закашлявся.

Спочатку це був зовсім невеличкий напад, але він більшав, ставав невгавучим кашлем, далі якимсь гиканням, хріпом.

Форестьє задихався, і що-раз, як дихнути хотів, кашель рвав йому горло, вириваючись із глибини грудей. Ніщо не могло заспокоїти його, ніщо не могло втишити. З екіпажа його переносили до кімнати і Дюруа, що тримав його за ноги, почував судорожні рухи їх за кожного стиснення легенів.

Але й у теплому ліжкові напад не спинився, тривав до півночи, і тільки наркотики втишили, нарешті, смертельні спазми кашлю. Але хворий до світу сидів у ліжкові, розплющивши очі.

Передусім він сказав покликати голяра, бо акуратно що-ранку голився. Для цієї справи підвівся, але мусів зразу-ж знову лягати й почав так уривчасто, важко й болісно дихати, що пані Форестьє, злякавшись, сказала:

розвідати Дюруа, що допіру ліг спати, щоб той сходив по лікаря.

Він хутко привів доктора Гаво, що приписав ліки й дав кілька порад, але, коли журналіст, проводячи його, спитав його думку, сказав:

«Це агонія. Завтра вранці він помре. Попередіть нещасну молоду жінку й пошліть по священика. Мені нема чого вже робити. Проте, я до ваших послуг».

Дюруа сказав покликати пані Форестьє..

«Він помирає. Доктор радить покликати священика. Як по вашому?»

Вона довго вагалась; потім, усе зваживши, поволі відповіла:

«Гаразд, так краще... з багатьох поглядів... Я підготую його, скажу, що кюре хоче з ним побачитись... Щось вигадаю. Будь ласка сходіть ви сами по кюре та виберіть котрогось. Кличте такого, щоб не дуже маніжився. По-змозі, щоб задовольнився самою сповідлю та й кінець».

Молодик привів добродушного священика, що розумів становище. Коли він зайшов до мручого, пані Форестьє вийшла й сіла разом з Дюруа в сусідній кімнаті.

«Це його вразило», сказала вона. «Коли я заговорила про священика, на його обличчі з'явився жахливий вираз... так ніби він відчув... відчув... подих... ви розумієте... Зрозумів, що вже кінець, нарешті, що це вже справа кількох годин...»

Вона була дуже бліда. Казала:

«Ніколи не забуду виразу його обличчя. Безперечно, він побачив смерть у ту мить. Побачив її...»

Вони почули слова священика, що говорив голосно, бо трохи недочував.

«Ta ні, ні, не в такому ви вже стані. Ви хворий, але небезпеки немає. Доказ тому, що я прийшов по-приятельськи, по-сусідськи».

Того, що Форестьє відповів, вони не розчули. Старий знову сказав:

«Ні, причащати я вас не буду. Побалакаємо про це,

коли ви добре себе почуватимете. Коли ви хочете скористуватись із моїх одвідин, щоб посповідатись, наприклад, то я кращого й не бажаю. Я пастир і при всякій нагоді радий напучувати свої вівці».

Настало довга мовчанка. Певно, Форестьє щось казав здущеним, безбарвним голосом.

Потім священик промовив іншим тоном, тоном відправника коло олтаря:

«Милосердя боже безкінечне, прочитайте Confiteor, сину мій. Ви може забули його, я вам допоможу. Кажіть за мною:

Confiteor Deo omni potenti...

Beatae Mariae semper virginis...

Вряди-годи він спинявся, щоб хворий устигав за ним. Потім сказав:

«Тепер сповідайтесь...»

Молода жінка й Дюруа не ворушились, охоплені чудною турботою, схильовані тоскним чеканням.

Хворий щось прошепотів: Священик проказав:

«Ви мали гріховні нахили... які саме, сину мій?»

Молода жінка підвелася й щиро сказала:

«Ходімо в сад. Не можна слухати таємниць».

Вони сіли на лаві проти ганку під квітучим трояндовим кущем за клумбою гвоздик, що сповняли повітря міцними, ніжними пахощами.

Помовчавши трохи, Дюруа спитав:

«Ви не дуже тут баритиметьесь?»

Вона відповіла:

«О, ні. Тільки все скінчиться, я й прийду?»

«Тижня через півтора?»

«Так, найбільше».

Він провадив:

«Родичів у нього немає?»

«Жадних, крім двоюродних. Батьки померли, коли він ще зовсім був молодий».

Обоє вони дивились на метелика, що брав собі пожиток із гвоздики, швидко пурхаючи на тріпотливих крильцях; що й тоді поволі колихались, як він сидів на квітці. І довго мовчали.

Лакей оповістив їх, що «пан кюре кінчив». І вони вдвох пішли в кімнати.

Форестьє з учоращеного дня, здавалось, ще більше схуднув. Священик держав його за руку.

«До побачення, сину мій, завтра вранці ще зайду».

І пішов.

Коли він вийшов, хворий, захлинаючись, спробував підвести руки до дружини й забелькотів:

«Рятуй... рятуй мене... люба... я не хочу вмирати... не хочу вмирати... Ох, рятуйте мене!.. Скажіть, що робити, пошліть по лікаря... Вип'ю все, що треба... Не хочу... Не хочу...»

Він плакав. Великі слози котились із його очей на всохлі щоки, і худі куточки рота кривились, як у малої, скривджені дитини.

Руки його знову впали на ліжко й почали невпинно, поволі й одноманітно ворушитись, немов збиралі щось на ковдрі.

Дружина його, теж заплаکавши, пробурмотіла:

«Та ні, заспокойся. Це криза, завтра тобі покращає, ти стомився вчора через прогулянку».

Дихав Форестьє хапливіше, ніж захеканий від бігу собака, так швидко, що годі полічити, і так кволо, що ледве було чутно.

Він усе приказував: «Не хочу вмирати!.. Ох, боже мій... боже мій... боже мій... що-ж зі мною буде? Не побачу вже нічого, нічого ніколи... Ох, боже мій!»

Він дивився перед себе на щось невидиме іншим і гідке, якого жах відсвічували його нерухомі очі. Обидві руки його провадили свій страшний, невпинний рух.

Зненацька все тіло його пересмикнулось, і він прошепотів:

«Кладовище... я... боже мій!»

І замовк. Лежав нерухомо, похмуро, задихаючись.

Минав час; в сусідньому монастирі продзвонило дванадцять. Дюруа пішов трохи перекусити. Через годину вернувся. Пані Форестьє їсти відмовилася. Хворий не

ворушився. Він безперестань совав худими пальцями по ковдрі, мов хотів потягти її до обличчя.

Молода жінка сіла на крісло в ногах ліжка. Дюруа теж сів коло неї, і вони мовчки чекали.

Від лікаря прийшла догляdal'ničia; вона дрімала коло вікна.

Дюруа теж починав засинати, аж раптом відчув, що сталося щось. Він розплющив очі як-раз тоді, коли очі Форестьє заплющились, як погаслі вогни. В горлі мрудчого тихо заклекотіло, і дві криваві цівки з'явилися у кутках його рота, потім потекли на сорочку. Спинилося жахливе ворушення його пальців. Він перестав дихати.

Дружина його зрозуміла, скрикнула, впала навколо лішки й заридала, припавши до ковдри. Жорж машинально перехрестився від здивування та страху. Догляdal'ničia, прокинувшись, підійшла до ліжка: «Помер», мовила вона. І Дюруа, опановуючи себе, прошепотів, полекшено зідхнувши: «Це швидче сталося, ніж я гадав».

Коли минувся перший подив, коли пролито перші слізки, взялися до всіх тих турбот і до всіх заходів, що вимагає смерть. Дюруа бігав аж до ночі.

Вернувшись дуже голодний. Пані Форестьє теж трохи попоїла; потім вони посідали в жалібній кімнаті, щоб пильнувати тіло.

На нічному столику горіло дві свічки поруч тарілки з водою, де лежала гілка мімози, замість традиційного букшпону¹³, якого не знайшли.

Вони були самі коло того, хто вже не існував. Не розмовляли, думали й дивились на нього.

Жорж, що неспокійно почував себе в темряві коло трупа, не зводив з нього очей. Схудле обличчя мерця, що в хисткому свіtlі здавалось ще запалішим, ввібрало, приворожило й міцно спинило на собі його погляди та думки. Це був його приятель, Шарль Форестьє, який ще вчора розмовляв! Дивний-же й страшний цілковитий кінець істоти! О, тепер він пригадував слова Норбера де-Варена, якому страх смерти був добре відомий:

«Жодна істота ніколи не вертається». Їх народиться мільйони й мільярди, приблизно подібних, з очима, носом, ротом, черепом і думкою в ньому, але ніколи не з'явиться вдруге той, що лежить ось у ліжкові.

Він жив кілька років, їв, сміявся, любив, надіявся, як і всі. І от кінець усьому для нього, кінець назавжди. Життя! Кілька день і потім ніщо! Родяться, ростуть, бувають щасливі, сподіваються, потім помирають. Прощай, чоловіче чи жінко, на землю ти не вернешся ніколи! А кожен-же має в собі гарячковий й нездійсенний порив до вічності, кожен є ніби всесвіт у всесвіті і кожен хутко зникає цілком у гноєві під нове насіння. Рослини, звірі, люди, зірки, світи—все оживає, потім мре й перетворюється. І ніколи не вертається істота—будь то комаха, людина чи планета!

Невиразний, безмежний, давучий жах тяжив над душою Дюруа, жах перед неосяжним, невідкличним небуттям, що без кінця нищить скороминущі, нікчемні існування. Його чоло вже хилилось перед загрозою. Він думав про мух, що живуть кілька годин, про тварин, що живуть кілька день, про людей, що живуть кілька років, та про землі, що живуть кілька століть. Яка-ж різниця між ними? На кілька світанків більше, та й усе.

Він одвів очі, щоб не дивитись на мерця.

Пані Форестье похилала голову й теж, здавалось, міркувала про скорботне. Її біляве волосся було таке гарне на сумному обличчі, що в серці юнакові пройшло якесь ніжне почування, мов дотик надії. Навіщо розпач, коли ще стільки перед ним років!

І він почав дивитись на неї. А вона-ж не бачила його за думками. Він думав: «Ось що тільки гарного є в житті—любов! Держати в обіймах кохану жінку! Оце й межа людського щастя».

Як-же пощастило колись цьому мерцеві здібати таку розумну й чудову подругу? Як вони познайомились? Як погодилася вона віддатись за нього, звичайногого й бідного хлопця? І як зробила таки з нього людину?

Тоді почав думати про таємниці, в людському житті заховані. Згадав, що шушотіли про графа де-Водрека, який, мовляв, посагом її обдарував і заміж віддав.

Що вона тепер робитем? З ким побереться? З депутатом, як пані де-Марель гадала, чи з якимсь кар'єристом, здібнішим за Форестье? Чи є в неї проєкти, плани, певні наміри? Як-же хотілось йому це знати? Та чому-ж клопіт йому від того, що вона робитиме? Він подумав це й постеріг, що турбується від тієї несвідомої, потайної думки, яку сам від себе ховаєш і знаходиш тільки переривши свою душу до дна.

Так, чому-б йому самому цієї перемоги не спробувати? Який міцний і грізний був-би з нею! Як швидко, далеко й певно з нею пішов-би!

А чому-б йому й не пощастило? Він добре почував, що подобається їй, що вона має до нього не тільки прихильність, а й ту приязнь, що зароджується між двома подібними натурами й походить як від обопільного замилування, так і від якогось мовчазного змовництва. Вона знала його за розумного, рішучого, упертого й могла на нього звіритись.

Чи не вона-ж покликала його в таких важливих обставинах? І чому покликала? Чи не слід йому вбачати тут якогось вибору, признання, натяку? Якщо вона думала про нього саме тоді, як овдовіти мала, то може й думала, як про майбутнього свого компаньйона, спільника?

І йому нетерпляче схотілось довідатись, розпитати її, дізнатись її намірів. Він мусів позавтра їхати, бо не міг далі вдвох із молодою жінкою жити в домі. Отже, треба поспішати, треба ще тут зручно й обережно вивідати її плани, не дати їй вернутись, погодитись, може бути, на заходи когось іншого та й поєднатись із ним без вороття.

А в кімнаті стоялатиша, чути тільки було, як маятник годинника дзвінко й поправно цокотів на каміні.

Він прошепотів:

«Ви, мабуть, дуже стомились?»

Вона відповіла:

«Так, а ще більше змучилася».

Звук власних голосів здивував їх,—так чудно про-
лунали вони в лиховісній кімнаті. І зненацька глянули
на обличчя мерця, немов чекали, що він заворушиться,
заговорить, як і кілька годин тому.

Дюруа вів:

«О, це величезний удар для вас, цілковита зміна у
вашому житті, справжній переворот у серці й усьому
існуванні».

Вона глибоко й мовчки зідхнула. Він провадив:

«Як-же сумно молодій жінці лишитись самотною, як
оде вам».

Потім змовк. Вона нічого не сказала. Він пробур-
мотів:

«У всякому разі, ви знаєте нашу угоду. Можете
порядкувати мною, як хочете. Я вам належу».

Вона простягла йому руку й кинула на нього той
сумовитий та ніжний погляд, що проймає нас до са-
мого шпіку.

«Дякую, ви добрий, гарний. Якщо я зважусь і зможу
щось для вас зробити, то теж скажу: «Покладайтесь на
мене».

Він узяв її руку, затримав і потиснув, палаючи
бажанням поцілувати. Нарешті зважився, поволі піdnіс
її до уст і припав до тонкої, теплуватої, тремтячої, на-
пахченої шкіри довгим поцілунком.

Потім відчув, що ці дружні пестощі стають задовгі
й випустив ту ручку, що мляво лягла молодиці на
коліна. Вона поважно промовила:

«Так, лишаюсь сама, але спробую бути хороброю».

Він не зінав, як дати їй на розум, що був-би щасливий
дуже щасливий і собі її за дружину мати. Певна річ,
тепер, тут, коло мерця не міг їй цього сказати, але міг,
здавалось йому, добрati якогось двозначного, при-
стойного й заплутаного речення, що має прихований
зміст і висловлює як-раз те, що розуміється в навмис-
них перепусках.

Але труп заважав йому, заклятий труп, що лежав
перед ним і якого він між собою та нею почував. До

того-ж якийсь час йому ніби вчувся в застояному повітрі кімнати непевний пах, сморід, що знімався з гнильних грудей, перший подих падла, що віє з бідних мерців на родичів, які коло ліжка пильнують, жахливий подих, що швидко виповнює порожняву труни.

Дюруа спитав:

«Може вікно відчинити? Повітря, здається, зіпсоване».

Вона відповіла:

«Атож. Я теж зараз примітила».

Він підійшов до вікна й розчинив. Напахчена вночішня свіжість полинула в кімнату, хвилюючи полум'я свічок, що горіли при ліжкові. Від місяця, як і той вечір, лилось буйне, тихе світло на білі мури вілл та величезну, блискучу скатертину моря. Дюруа, дихаючи на повні груди, відчув зненацька доплив надій, немов розбурканий трепетним наближенням щастя. Він обернувся.

«Ідіть подихайте трохи свіжим повітрям», мовив він, «розкіш на дворі».

Вона спокійно підійшла й схилилась коло нього на підвіконня. Тоді він тихо прошепотів:

«Послухайте мене й зрозумійте, що я хочу сказати. Зокрема, не ображайтесь, що розмовляю з вами про це в таку хвилину, бо позавтра покину вас, а коли ви до Парижу вернетесь, тоді може вже й пізно буде. От... Ви знаєте, що я ланець, бідак, який ще мусить вибортись. Але маю волю, трохи розуму, здається мені, і вже я на путі, на добрій путі. Коли людина вже мети дійшла, тоді знаєш, що береш, а коли ще тільки починає, то невідомо, куди дійде. Тим гірше або краще. Та я вже казав вам колись, у вашому домі, що найдорогша моя мрія—це одружитися з такою жінкою, як ви. Зараз ще раз вам це кажу. Не відповідайте мені. Дозвольте мені висловитись. Не питати я вас хочу. Гидко було-робити це в такому місці й такої хвилини. Хочу тільки, щоб ви знали, що можете одним словом ущастилити мене, що можете мати мене чи то за приятеля-брата, чи навіть за дружину, по вашій волі, що я належу вам

усім серцем і всією істотою. Я не хочу, щоб ви відповіли мені зараз; не хочу більш про це говорити тут. Коли побачимось у Парижі, тоді дасте мені на розум своє рішення. А тим часом—ні слова, правда-ж?»

Він сказав це, не дивлячись на неї, мов пускав слова в ніч перед себе. Вона, здавалось, нічого не чула,—так нерухомо стояла й теж дивилась перед себе пильно й невиразно на широкий блідий краєвид, освітлений місяцем.

Вони довго стояли поруч, лікоть-у-лікоть, мовчки, задумані.

Потім вона шепнула: «Трохи холодно» й вернулась до ліжка. Він теж за нею пішов.

Підійшовши, побачив, що Форестьє справді починав дхнути, і відсунув далі крісло, бо не міг довго терпіти цього смороду. Сказав:

«Його треба вранці в труну покласти».

Вона відповіла:

«Так, так, розуміється; о восьмій прийде тесляр».

Дюруа зідхнув: «Бідолаха», то й вона глибоко зідхнула з гнітуючої покори.

Тепер вони не так часто на нього поглядали, бо звикнули вже до цієї смерти, починали згоджуватись у думках на це зникнення, яке допіру ще обурювало й ображало їх, що теж смертними були.

Далі вони не розмовляли й пильнували, як годиться, не засинаючи. Але коло півночи Дюруа перший задрімав. Коли прокинувся, побачив, що пані Форестьє теж дрімає; тоді вмостиився зручніше й знову очі сплющив, пробурчавши: «чорт бери, під ковдрою все таки краще!»

Підхопився він від раптового стуку. Ввійшла доглядальниця. Надворі був день. Молода жінка, що сиділа навпроти в кріслі, виглядала так само здивовано, як і він. Була трохи бліда, але незмінно гарна, свіжа, мила, хоч і просиділа цілу ніч на стільці.

Дюруа, глянувши на мерця, здрігнувся й скрикнув: «А борода його!» Ця борода виросла за кілька годин на гнильному тілі, як виростала за кілька день на обличчі живого. І вони стояли, налякані життям, що

трявало ще в мерцеві, мов перед дивом страшним, перед надприродньою загрозою воскресіння, перед однією з тих ненормальностів, що збурюють і гнітять розум.

До одинадцятої години обое спочивали. Потім поклали Шарля в труну й зразу ж відчули полехкість та заспокоєння. За сніданком сиділи одне проти одного, і в обох прокинулось бажання казати щось розрадливе, веселіше, вернувшись до життя, бо з смертю вони вже кінчили.

У широко відчинене вікно котилася ніжна весняна теплінь, а з нею й запашність гвоздик, що коло ґанку цвіли.

Пані Форестье запропонувала Дюруа трохи погуляти в саді, і вони почали поволі похожати круг маленького газона, насолодно дихаючи теплим повітрям, повитим запашністю ялинок та евкаліптів.

І зненацька вона сказала, не повертаючи до нього голови, як і він з нею вночі був розмовляв. Слова вимовляла помалу, тихо й поважно:

«Слухайте, друже, я добре обміркувала... уже... все те, що ви мені пропонували, і не хочу відпускати вас без відповіді. Проте, не скажу вам ні так, ні ні. Почекаємо, побачемо, обзайомимось краще. Та й ви добре розважте. Не піддавайтесь раптовому потягові. Якщо я кажу вам про це зараз, коли бідного Шарля ще й у домовину не поклали, то тільки тому, щоб ви, маючи певні наміри, гаразд знали, яка я, та не тішили себе думками, що мені висловили, коли через вдачу свою не можете зрозуміти й терпіти мене. Зрозумійте-ж мене гаразд. Шлюб для мене не пuto, а спілка. Розумію під цим, щоб мені вільно, цілком вільно було робити, поводитись та з дому ходити по своїй уподобі. Не терпітиму ні догляду, ні ревнощів, ні суперечок про своє поводження. Зобов'язуюсь, розуміється, ніколи не компрометувати ім'я чоловіка, з яким поберуся, не наводити на нього ні ганьби, ні глуму. Але й чоловік той мусить мати мене за рівню, за спільника, а не підлеглу, а ні за слухняну та покірну дружину. Думки мої, знаю, не такі, як у всіх, але змінити їх не буду. От що. Скажу

ще: не відповідайте, даремно це й недоречно. Побачимось, тоді ще поговоримо про це, згодом. Тепер погуляйте самі. Я до нього піду. До вечора».

Він поволі поцілував їй руку й мовчки пішов.

Ввечері вони побачились тільки за обідом. Потім розійшлися по своїх кімнатах, бо обое знемоглись від притоми.

Шарля Форестьє поховано другого дня без жодної врочистості на Канському кладовищі. І Жорж Дюруа вирішив їхати до Парижу швидким потягом, що вирушив о першій з половиною.

Пані Форестьє провела його на вокзал. Чекаючи години від'їзду, вони спокійно похожали по пероновій розмовляли про аби-що.

Прибув куценський потяг, справжній експрес, із п'ятьма тільки вагонами.

Журналіст вибрал собі місце, потім вийшов ще побалакати з нею хвилинку, відчувши раптом смуток, тугу й пекучий жаль від розлуки з нею, ніби втрачав її ту мить назавсіди.

Кондуктор крикнув: «Марсель, Ліон, Париж, сідайте!» Дюруа зайшов у вагон і спинився на дверях, щоб ще кілька слів їй сказати. Локомотив засвистів і потяг тихо рушив.

Вихилившись з вагона, Жорж дивився на молоду жінку, що стояла на пероні й проводила його поглядом. І зненацька, коли вона з очей уже зникала, обома руками послав їй поцілунка.

Вона теж йому тим самим відповіла, тільки обережніше, непевно, ледве примітно.

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Жорж Дюруа вернувся до своїх питомих звичок.

Оселившись тепер у маленькому помешканні на Константинопольській вулиці, він жив скромно, як людина, що до нового життя готується. Навіть стосунки його з панією де-Марель набули подружнього характеру, мов він загодя вправлявся до майбутньої події, і його коханка частенько з такої поміркованості та спокою їхнього звязку дивувалась та казала, сміючись: «Ти ще більший тюхтій, як мій чоловік; і міняти не варт було».

Пані Форестьє ще не вернулась. Забарилась у Кані. Прислава йому листа, що тільки в середині квітня приїде, але жодним словом не натякала в ньому на їхню прощальну розмову. Він чекав. Тепер він вирішив усіх заходів ужити, щоб одружитися з нею, якщо вона вагатиметься. Але вірив у свою фортуну, вірив у силу природи, що в собі почував, у невиразну й невідповідну силу, що скоряла всіх жінок.

Коротка записка попередила його, що рішучий час настає:

«Я в Парижі. Зайдіть до мене. Мадлена Форестьє.»

Та й усе. Поштар приніс її о дев'ятій годині. Того самого дня о третій він до неї з'явився. Вона простягла йому руки, посміхаючись своєю гарною, привітною посмішкою, і хвилину вони дивились одне одному глибоко в-вічі. Потім вона прошепотіла:

«Який ви добрий, що приїхали в той страшний час!»

Він відповів:

«Я все зробив-би, що-б ви не наказали».

Вони сіли. Вона почала розпитувати про новини, про Вальтерів, про всіх співробітників і газету. Про неї вона часто згадувала.

«Її мені бракує», сказала вона, «дуже бракує. В душі я стала журналістом. Що-ж робити, люблю це діло».

Потім замовкла. Він ніби зрозумів, ніби відчув у її посмішці, голосі й самих словах якийсь поклик і, хоч постановив бути обережним, пробурмотів:

«Ну... а чому... чому-б вам не взятися знову... до цього діла під... під прізвищем Дюруа?»

Вона раптом стала серйозна й прошепотіла, поклавши йому руку на плече:

«Не згадуймо ще про це».

Та він догадався, що вона згоджується, упав перед нею навколошки й приказував, бубонів, пристрасно цілуючи її руки:

«Спасибі, спасибі, як я вас люблю!»

Вона підвелася. Він теж підвівся й побачив, що вона дуже зблідла. Тоді зрозумів, що подобається їй, може вже й давно, а що стояли вони лицев-лице, то обійняв її та поцілував у чоло довгим, ніжним і спокійним поцілунком.

Коли звільнилась з обіймів, мов пропливши по його грудях, вона поважно промовила:

«Слухайте, друже, я ще нічого не вирішила. А втім, мабуть, що так. Але пообіцяйте мені, що це буде в цілковитому секреті, аж поки я сама вам не скажу».

Він заприсягався й пішов, нетямлячись від радощів.

З того часу, буваючи в неї, він тримався дуже обережно й не домагався певнішого слова, бо в її манері говорити про майбутнє, у виразі, «згодом», у її планах, що торкались обох їх разом, почував раз-у-раз кращу й делікатнішу відповідь, ніж формальна згода.

Працював Дюруа тяжко, витрачав мало, силкувався хоч щось заощадити, щоб на весілля грошенят збити, і ставав такий скнара, як був раніше марнотратець.

Минуло літо, потім осінь, а нікому й на думку ні-

чого не спадало, бо бачились вони рідко й дуже звичайно.

Якось увечері Мадлена спитала, глянувши йому просто в-вічі:

«Ви ще нічого не казали пані де-Марель за наші плани?»

«Ні, друже. Я пообіцяв вам мовчати, і нікому й словом не прохопився».

«Гаразд, час уже попередити її. А я Вальтерам скажу. На цьому тижні, правда-ж?»

Він почервонів.

«Так, завтра-ж».

Вона тихо відвернула очі, мов щоб не примітити його хвилювання, і додала:

«Якщо хочете, поберемось на початку травня. Це дуже зручно».

«Радо на все погоджуєсь».

«Мені хотілося-б десятого травня, в суботу, бо це день моого народження».

«Згода, десятого травня».

«Батьки ваші коло Руана живуть? Правда-ж? Так ви казали мені».

«Так, коло Руана, в Кантле».

«Що вони роблять?»

«Вони... вони дрібні рантьє».

«А! Мені дуже хочеться познайомитись із ними».

Він завагався, чисто зніяковівші:

«Ta... та вони...»

Потім опанував себе й сказав сміливо:

«Люба моя, це селюки, шинкарі, що до кривавого поту працювали, щоб вивчити мене. Я не стидаюсь їх, але вас їхня... простота... їхня... грубість... може й засоромить».

Вона чарівно посміхалась, її обличчя світилось ніжністю й добротою.

«Ні. Я їх дуже любитиму. Поїдимо до них. Я хочу. Поговоримо ще про це. Я теж із дрібної родини... але батьки мої померли. Нікого на світі в мене немає...»— вона простягла йому руку й додала: «...крім вас».

І він зворувився, схвилувався, відчув себе переможеним, як досі від жодної жінки.

«Я думала про щось», сказала вона, «але це важко з'ясувати».

«Про що саме?» спитав він.

«Ось що, любий, я така сама жінка, як і всі, маю свої... слабости, примхи, люблю те, що блищить і дзвенить. Дуже хотіла-б мати дворянське ім'я. Чи не можете ви з нагоди нашого шлюбу трохи... вшляхетнитись?»

Вона й собі почервоніла, мов запропонувала йому щось не зовсім пристойне. Він широко відповів:

«Я й сам часто думав, тільки не легко, здається, це зробити».

«Чому-ж?»

Він засміявся:

«Бо людей боюсь насмішити».

Вона знизала плечима:

«Аж ніяк, аж ніяк. Всі це роблять, і ніхто з цього не сміється. Розбийте своє прізвище надвоє: «Дю-Руа»¹⁴. Дуже доброе».

Він зразу відповів, як знавець справи:

«Ні, недобре. Це надто простий, надто звичайний і відомий спосіб. Я думав взяти за прізвище назу своєї батьківщини, спочатку як літературний псевдонім, потім сполучати його потрохи із власним, а вже згодом розбити надвоє своє ім'я, як ви пропонуєте».

Вона спітала:

«Ваша батьківщина—Кантле?»

«Так».

Та вона вагалась.

«Ні. Закінчення не подобається. Слухайте, а чи не змінити нам трохи слово... Кантле?»

Вона взяла ручку на столі й почала черкати прізвища, вивчаючи їхній вигляд. Раптом скрикнула:

«Стривайте, ось що!»

І подала йому папірець, де він прочитав: «Пані Дюруа де-Кантель».

Він поміркував хвилину, потім поважно заявив:

«Так, дуже доброе».

Вона захоплено приказувала:
«Дюруа де-Кантель, Дюруа де-Кантель, пані Дюруа
де-Кантель. Чудово, чудово!»

І переконано додала:

«Побачите, як легко всі з цим погодяться. Але не можна часу гаяти, бо потім пізно буде. Від завтра ви підписуватиме статті Д. де-Кантель, а хронику--просто Дюруа. В пресі це річ світова, і ніхто не здивується, що ви прибрали псевдоніму. На час весілля ми ще трохи його змінимо, а друзям скажемо, що від свого «дю» ви через скромність були відмовились, хоч і маєте на нього право, або й нічого не скажемо. Як вашого батька звуть?»

«Олександер».

Вона прошепотіла кілька разів: Олександер, Олександер», дослухаючись милогучності складів, потім написала на чистому аркушеві:

«Пані та пан Олександер дю-Руа-де-Кантель мають честь запросити вас на весілля свого сина, пана Жоржа дю-Руа-де-Кантель, з панією Мадленою Форестье.

Вона подивилась на написане трохи віддалік, захопившись враженням, і сказала:

«Трохи винахідливости, і доходиш усього, що хочеш».

На вулиці він остаточно вирішив називатись віднині дю-Руа, а то й дю-Руа-де-Кантель, і відчув у собі якусь нову поважність. Ішов сміливіше, піdnісши вгору чоло й гордовитіш закрутівши вуса, як годиться ходити дворянинові. Йому хотілось радісно оповістити перехожим:

«Мене звуть дю-Руа-де-Кантель».

Але вдома стурбовано згадав про пані де-Марель, і зразу-ж попросив її листом прийти завтра на побачення.

«Важкенько буде», думав він, «матиму добру халепу».

Потім заспокоївся з властивою безтурботністю, що охороняла його від впливу життєвих неприємностей, і сів писати химерну статтю про нові податки, які треба запровадити, щоб урівноважити бюджет.

Запропанував у ній річний податок на дворянство

розміром сто франків, а на інші титули, з баронського до князівського, від п'ятсот до тисячі франків.

І підписав: Д. де-Кантель.

Другого дня коханка сповістила його синім папірцем, що прийде о першій.

Він чекав її трохи неспокійний, але вирішив не зволікатись і зразу все їй сказати, а вже потім, коли мінеться перше хвилювання, довести їй розумними міркуваннями, що лишатись без кінця парубком він не може, і коли пан де-Марель помирати не збирається, то мусів когось іншого в законні подруги собі обрати.

Проте, хвилювався. Коли почув дзвінок, серце його заколотилося.

Вона кинулась йому в обійми. «Добриденъ, Любий Друже!» Але, відчувши холодок у його привітанні, глянула на нього й спитаила:

«Що це тобі?»

«Сідай», мовив він. «Нам треба серйозно побалакати».

Вона сіла, не скидаючи капелюха, тільки вуальку підняла на чоло, і приготувалась слухати.

Він спустив очі, добирав, як почати. І поволі промовив:

«Люба моя, ти бачиш—я дуже схвильований, дуже засмучений тим, що маю тобі сказати. Я тебе глибоко кохаю, справді, всім серцем кохаю, тому страх, що тобі прикро буде, смутить мене більше, ніж навіть та новина, що я тобі зараз розповім».

Вона зблідла, затремтіла й пробубоніла:

«Що таке? Кажи швидче».

Він промовив сумно, але рішуче, з тим штучним пригніченням, якого звичайно вживають, оповіщаючи про приємні нещастия:

«Я женюся».

Вона так зідхнула, мов непритомніла, болісно зідхнула десь у глибині грудей, і почала задихатись, не здолаючи говорити,—так здушило їй віддих.

Побачивши, що вона мовчить, він провадив:

«Ти й не уявляєш, як я мучився, поки на це зважився. Але в мене немає ні становища, ні грошей. Я самотній,

чужий у Парижі. Мені треба мати когось коло себе, щоб порадила, заспокоїла, підтримала мене. Саме това-ришку, спільницю я шукав і знайшов!»

Він замовк, сподіваючись, що вона відповість щось, і готувався до гніву, криків та лайки.

Вона притиснула руку до серця, немов хотіла стримати його, і дихала весь час уривчасто й тяжко, аж груди їй хвилювались і тремтіла голова.

Він узяв її за руку, що лежала на ручці крісла, але вона вирвала її. Потім прошепотіла, мов зовсім стерялась:

«Ох, боже мій!..»

Він став перед нею навколошки, але торкнувшись до неї не зважався, і пробурмотів, хвилювшись від мовчанки більше, ніж від найлютішого обурення:

«Кло, моя маленька Кло, зрозумій-же мое становище, зрозумій і мене. О, який щасливий я був-би, коли-б міг із тобою побратися! Але ти замужем. Що-ж мені робити? Подумай, ну, подумай! Мені треба вийти в світ, а зробити цього не можу, поки не маю власного дому. Якби ти знала!.. Иноді мені хочеться вбити твого чоловіка...»

Він говорив своїм ніжним, м'яким, спокусливим голосом, тим голосом, що лине в уші музикою.

В її нерухомих очах поволі набігло дві сльозини й скотились на шоки, а край рісниць набрякло вже ще дві.

Він прошепотів:

«О, не плач, Кло, не плач, благаю тебе. Ти серце мое шматуєш».

Тоді вона через силу, через велику силу стрималась, щоб зберегти гідність та гордість, і спитала тремтячим голосом жінки, що ось-ось зарідає:

«Хто-ж вона?»

Він завагався на мить, але зрозумів, що цього не обійдеш:

«Мадлена Форестье».

Пані де-Марель здрігнулась усім тілом, потім так глибоко замислилась, що, здавалось, зовсім забула, що він стоїть перед нею навколошках.

А прозорі краплі без упину витворювались їй у очах, падали й витворювались знову.

Вона підвелася. Дюруа догадався, що вона зараз піде, не сказавши йому ні слова, не дорікаючи, але їй не простивши, і в душі почував образу та приниження. Щоб затримати її, оповив руками її сукню й стиснув під тканиною округлі ноги, що вмить напружились для опору. Він благав:

«Заклинаю тебе, не йди так!»

Тоді вона глянула на його згори, глянула вохким, розпачливим, таким чарівним та сумним поглядом, що виявляє всю скорботу жіночого серця, й пробубоніла:

«Мені... мені нема, що казати... що... що-ж... я зроблю... твоя... твоя рація... ти... ти... вибрав те, що тобі треба...»

Вона одступилася, визволилась і пішла, та він уже й не пробував її затримати.

На самоті він спантеличено підвівся, мов по голові його допіру приголомшено, потім заспокоївся й прошепотів:

«Ій-богу не знаю, чи гірше, чи краще. Хоч... без сцен. Все-таки добре». І збувшись гнітючого тягара, почувавши себе відразу вільним, незалежним, готовим до нового життя, почав голосно бити в стіну кулаками, п'яніючи від успіху та сили, мов саму долю отак побивав.

Коли пані Форестье спитала його:

«Попередили пані де-Марель?»

Він спокійно відповів:

«Звичайно».

Вона допитливо глянула на нього своїми ясними очима:

«Це не вразило її?»

«Ні, аж ніяк. Навпаки, вона ухвалила».

Про новину всі незабаром довідались. Де-хто дивувався, де-хто запевняв, що передбачали це, а інші тільки посміхались, що це їх, мовляв, не дивує.

Молодик, що підписував тепер звичайні статті «Д. де-Кантель», хронику «Дюруа», а політичні статті, що починав вряди-годи давати,—«дю-Руа», час свій зде-

більшого провадив у нареченої, що ставилась до нього з братньою приязнню, де почувалось, проте, справжнє, тільки приховане кохання й стримана, мов яка слабість, пристрасть. Вона вирішила, що поберуться вони нишком, при самих тільки свідках, і того-ж вечора пойдуть до Руану. Другого дня побачаться з батьками журналіста й побудуть у них кілька день.

Дюруа спробував відмовити її від такого плану, але не спромігся, й кінець-кінцем погодився.

Отож, десятого травня молоді, церковну церемонію визначавши за недоцільну, як нікого вони не запрошували, після короткої процедури в мерії вернулись додому спакуватись, а ввечері вирушили з Сен-Лязарського вокзалу шостигодинним потягом, що помчав їх у Нормандію.

До того часу, як лишилися самі у вагоні, вони й двома десятками слів не перекинулись. А коли рушили, глянули одне на одне й засміялись, щоб приховати певну ніяковість, якої не хотіли зраджувати.

Потяг тихо минув довгий батіньйольський вокзал і проїхав миршаву рівнину від фортифікації до Сени.

Дюруа та дружина його коли-не-коли казали аби-шлось, і знову дивились у вікно.

Коли проїхали анверський міст, аж зраділи, побачивши річку, а на ній берлини, рибалок та гребців. Сонце, могутнє травневе сонце осягало скісним промінням човни й спокійну річку, що немов спинилася, не текла й не вирувала, завмерши в передвечірньому блискові й теплі. Парусник, що розкинув серед річки два великі трикутники, щоб легесеньке дихання вітру спіймати, виглядав величезним птахом, що ось-ось полине.

Дюруа прошепотів:

«Люблю паризькі околиці, а спогади про гулянки там—найкращі в моєму житті».

Вона відповіла:

«А човни! Як гарно пливти по воді, коли сідає сонце».

Потім замовкли, немов не зважувались далі про своє минуле говорити, і сиділи тихо, може відчуваючи в ту мить ніжну поезію жалю.

Дюруа сів коло дружини, взяв її руку й поволі поцілував.

«Коли вернемось», сказав він, «то їздитимемо иноді обідати в Шату».

Вона прошепотіла—«У нас стільки буде роботи»—таким тоном, мов хотіла сказати—«Треба жертвувати приємним для корисного».

Він тримав її руку й стурбовано думав, як-же перейти йому до пестощів. Перед недосвідченою дівчиною він не хвілювався-б, але, почуваючи в Мадлені хитру й спритну жінку, потрапив у скруту. Боявся видатись їй дурнем, надто несміливим або надто брутальним, надто забарним або надто хапливим.

Він уривчасто стискував їй руку, та вона на його поклик не відповідала. Тоді сказав:

«Мені дуже чудно, що ви—моя дружина».

Вона мов здивувалась:

«Чому це?»

«Не знаю. Чудно мені. Хочеться поцілувати вас, і дивно, що маю на це право».

Вона спокійно підставила йому щоку, яку він поцілував, як сестрину. І провадив:

«Коли я вперше вас побачив—пам'ятаєте, на обіді, де запросив мене Форестьє,—то подумав: «Чорт бери, якби мені таку надибати!» І от, це сталося! Надибав».

Вона прошепотіла—«Це дуже мило», і дивилась на нього пильно, хитро своїми посміливими очима.

Він гадав: «Я надто холодний. Йолоп я. Треба швидче це робити». І спитав:

«Як ви познайомились із Форестьє?»

Вона відповіла визивно й лукаво:

«Хіба ми за тим до Руану їдемо, щоб про нього розмовляти?»

Він почервонів:

«Дурень я. Ви мене просто лякаєте».

Це їй сподобалось:

«Я? Невже? Чому-ж це?»

Він присунувся до неї близенько. Вона скрикнула.

«Ох, гляньте, олень!»

Потяг ішов Сен-жерменським лісом, і вона побачила кізку, що з переляку майнула через дорогу.

Поки вона дивилась у розчинене вікно, Дюруа нахилився й припав до її шиї довгим, жагучим поцілунком.

Хвилину вона не ворушилась, потім підвела голову.
«Мені лескотно, годі».

Та він не відступався й ніжно торкався пушистими вусами до її білої шкіри, пестив її збудно й захоплено.

Вона відхилилась.

«Годі вже».

Він оповив її, схопив рукою її голову й повернув до себе. І кинувся на її уста, як яструб на здобич.

Вона пручалась, відпихала його, силкувалась визволитись. Нарешті звільнилась і сказала:

«Та годі-ж!»

Він не слухав уже її, цілував жадібними й тремтячими устами, силкуючись повалити на канапку.

Вона через силу визволилася і схопилась на ноги:

«Ну, годі вже, Жорже! Ми-ж не діти, можемо й до Руану почекати».

Він сидів, геть червоний, охолоджений цими розважливими словами; потім весело сказав, трохи себе опанувавши:

«Гаразд, я почекаю; тільки й десятка слів сказати не здатний, поки приїдемо. Подумайте, зараз ми тільки в Пуасі».

«Я сама говоритиму», сказала вона.

Вона спокійно сіла коло нього й почала докладно з'ясовувати, що вони робитимуть, як повернуться. Треба лишити за собою помешкання, де вона з першим чоловіком жила, а Дюруа теж має перебрати собі посаду й платню Форестье у «Французькому Житті».

Нарешті, вона загодя перед шлюбом їхнім з певністю ділка упорядкувала всі грошові справи подружжя.

Вони побралися з умовою роздільнosti майна, і всі можливі випадки були передбачені: смерть, розлука, народження одного чи кількох дітей. Дюруа, як казав, мав чотири тисячі франків, але з них півтори тисячі

було позичених. Решту він зібрав за рік, передбачаючи подію. Молода жінка мала сорок тисяч франків, що їх, як казала вона, залишив їй Форестьє.

Згадавши про нього, похвалила його:

«Це був дуже ощадливий, дуже акуратний та працьовитий хлопець. Він швидко забагатів-би».

Дюруа вже не слухав, зовсім інші думки його турбували.

Часом вона спинялась, поринаючи в інтимні свої міркування, потім провадила:

«Через три-чотири роки ви вільно зможете заробляти від тридцяти до сорока тисяч франків річно. Так як Шарль заробляв-би, коли-був живий».

Жорж, якому лекція ця починала задовгою здавалась, відповів:

«Ми-ж не за тим, здається, до Руану їдемо, щоб про нього розмовляти».

Вона, сміючись, ударила його злегка по щоці:

«Це правда, моя вина».

Він підкреслено тримав руки на колінах, як вихованний хлопчик.

«У вас дурнуватий вигляд», сказала вона.

Він відповів:

«Така моя роля, яку ви сами-ж і накинули мені допіру, і з неї я не вийду».

Вона спитала:

«Чому?»

«Бо ви берете на себе керування домом і навіть моєю особою. Та й справді вам, як удові, це личить».

Вона здивувалась:

«Що ви хочете цим сказати?»

«Що ви маєте досвід, яким мусите розвіяти мою несвідомість, та шлюбну практику, що повинна просвітити мою парубоцьку безневинність, от що!»

Вона скрикнула:

«Це занадто!»

Він відповів:

«Так воно є. Я не знаю жінок, а ви чоловіків знаєте,

бо ви—вдова, отже ви маєте мене виховувати... Сьогодні ввечері, або й зараз можете почати, коли хочете».

Вона весело скрикнула:

«О, якщо ви в цьому покладаєтесь на мене!..»

Він промовив голосом школяра, що бурмоче лекцію:

«А звісно, покладаюсь. Сподіваюсь навіть, що ви поважну науку мені дасте... на двадцять лекцій... десять початкових... читання та граматика... десять підвищеного курсу й риторики... Я-ж нічогісінько не тямлю».

Це дуже її потішило.

«Дурень ти!» скрикнула вона.

Він провадив:

«Як ти починаєш мене на «ти» називати, то й я за цим прикладом піду, і скажу тобі, любов моя, що кохаю тебе де-далі й що-мить більше, і Руан здається мені дуже далеким!»

Він говорив тепер з акторськими інтонаціями та гримасами, і це тішило молоду жінку, звичну до поводження й жартів літературної богеми.

Вона дивилась на нього збоку й справді на нього любувалась, вагаючись між тим бажанням, що пориває руку до овочу на дереві, та розважливою думкою, що радить обіда почекати й той овоч скуштувати своєчасно.

І сказала, трохи почервонівши від думок, що її змагали:

«Учню мій маленький, повірте моєму досвідові, моєму великому досвідові. Поцілунки у вагоні нічого не варти. Від них нудить».

Потім, ще більше почервонівши, прошепотіла:

«Ніколи не слід жати хліба зеленим».

Він глузливо сміявся, збуджений натяками, що спливали з її гарних уст, перехрестився й губами поворувшив, мов молитву шепотівши, та й заявив:

«Віддаєш під руку святого Антонія, патрона спокуси. Тепер я вже кам'яний».

Ніч тихо падала, обгортуючи прозорою тінню, мов легким покривалом, велике поле, що тяглося праворуч. Потяг біг уздовж Сени, і молоді задивились на річку,

що розгорнулась біля колії широкою стрічкою полірованого металу, на червоні відблиски, на плями, що відбивалися з неба, яке горіло пурпуром та вогнем у промінні західного сонця. Бліск цей гаснув помалу, темнішав, сумно никнув у мороку. І поле потопало в темряві з лиховісним тремтінням, тим смертельним тремтінням, що раз-у-раз проходить по землі перед ніччю.

Ця вечірня туга крізь відчинене вікно проходила і в душі—такі веселі ще допіру,—молодих, що зненацька замовкли.

Вони притиснулись одно до одного й споглядали на конання дня, чудового, ясного травневого дня.

В Манті запалили олійного ліхтарика, що кидав на сіре сукно канап жовте, миготюче світло.

Дюруа обійняв дружину за стан і притиснув її до себе. Його гостра жага оберталась у ніжність, у млюсну ніжність, у тихе бажання заспокійливих пестощів, тих пестощів, якими присипляють дитину.

Він тихо шепнув:

«Я тебе дуже любитиму, моя маленька Мад».

Ніжність його голосу зворушила молоду жінку, озвалась у її тілі коротким дрожем, і вона простягла йому уста, нахилившись над ним, бо він притиснувся щокою до її теплих грудей.

Це був довгий, мовчазний та глибокий поцілунок, потім раптовий рух, грубе й нестямне оповиття, коротка, задихана боротьба, шалене й незgrabне злиття. Потім вони зосталися в обіймах, трохи розчаровані обое, стомлені й мляві, аж поки паротяг не засвистів перед зупинком.

Вона сказала, пригладжуючи пальцями розпатлане на скронях волосся:

«По дурному це. Дітваки ми».

Але він ціluвав її руки, перебираючи одну по одній з гарячковою хапливістю, і відповів:

«Я божествлю тебе, маленька Мад».

До Руану вони майже не ворушилися, притиснувшись щокою до щоки, вступивши очі в ніч за вікном, де часом пропливало світло по будинках, і марили, задо-

волені своєю близкістю й де-далі пристрасніш чекаючи інтимніших та вільніших обіймів.

Спинились вони в готелі, що вікнами виходив на пристань, і трохи, трошечки повечерявши, вклалися в ліжко. Другого дня покоївка розбудила їх о восьмій.

Коли вони випили по чашці чаю, їм на нічний столик поставленого, Дюруа глянув на дружину й зне-нацька, в щасливому пориві людині, що скарб допіру знайшов, схопив її обіймами та бубонів:

«Моя маленька Мад, я почиваю, що люблю тебе дуже... дуже...»

Вона посміхалась своєю довірливою та задоволеною посмішкою й прошепотіла, і собі його цілуючи:

«І я теж... мабуть».

Але візита до батьків непокоїла його. Не раз уже він свою дружину попереджав, підготував її, намовляв. Та все ѹому здавалось замало.

«Ти-ж знаєш», почав він знову, «що це селяни, справжні селяни, а не театральні».

Вона сміялась:

«Та знаю, ти вже досить мені про це казав. Ну, вставай і мені дай устати».

Він скочив з ліжка, і взуваючись, провадив:

«Там нам незручно буде, дуже незручно. В моїй кімнаті є тільки старе ліжко з сінником. У Кантле перини не водяться».

Вона мов зраділа:

«Тим краще. Так гарно кепсько спати... коло... коло тебе... і прокинутись від півнячого співу».

Вона наділа свій пенюар, великий пенюар з білої фланелі, і Дюруа його зразу-ж пізнав. Йому стало прикро. Чому? Він зінав, що дружина його має цілий десяток такого ранкового вбрання. Та хіба-ж не могла вона свого хустя знищити й купити одне нове! О дарма, йому хотілося-б, щоб її хатня одежда, щоб нічна білизна, любовна білизна не була та сама, що й з іншим. Йому здавалось, що м'яка й тепла тканина зберегла щось від обіймів Форестье.

Він підійшов до вікна й закурив.

Вигляд порту, широкої річки, вкритої легкими щогловими суднами та кремезними пароплавами, що їх з грюкотом розвантажували по набережжі верткі машини, схвилював його, хоч і не вперше він це побачив. І він скрикнув:

«Чорт, як-же гарно!»

Мадлена підбігла, поклала руки чоловікові на плече, і віддано схилившись до нього, стояла захоплена й зворушена. Приказувала:

«Ох, як гарно, як гарно! Я й не знала, що так багато кораблів буває».

Через годину вони виїхали, бо мали снідати в батьків, яких тому кілька день попередили. Ржавий, відкритий екіпаж, що їх віз, брязкотів, як купа мідного посуду. Вони проїхали довгий миршавенський бульвар, потім луки, де текла річка, потім почали виїздити на горба.

Стомлена Мадлена задрімала під гарячими пестощами сонця, що ніжно гріло її в кутку старого екіпажа, мов лежала вона в теплій купелі світла та степового повітря.

Чоловік розбудив її:

«Подивись», сказав він:

Виїхавши на дві третини схилу, вони спинились у місцевості, де всіх мандрівців возили, бо вона славилась своїм краєвидом.

Внизу лежала безмежна, довга й широка долина, де з краю в край бігла ясна, струмиста ріка. В далені вона помережена була безліччю островців, потім гнулась коліном і перетинала Руан. На правому березі стояло місто, оповите прозорим ранковим туманом, з близкучими від сонця дахами, з тисяччю легеньких дзвіниць, шпильастих чи стятих, крихких та різблених, як велетенське безділля; чотирьохкутніми й круглими вежами, увінчаними геральдичними коронами, з баштами, дзвіничками та безліччю готичних бань, що над ними височила гостра стріла собору, дивовижна бронзована голка, бридка, чудернацька й потворна, найвища в усьому світі.

А навпроти, по другий бік річки стояли тонкі, круглій стовщені на вершечку коміни заводів у великому передмісті Сен-Север.

Численіші за свої сестри-дзвіниці, вони аж у далечіні полів ішли стрункими, цегельними колонами й дихали в синє небо чорним вугільним димом.

Найбільший з усіх, як Хеопсова піраміда заввишки, друга з високостів, створених людською працею, майже рівний із гордою кумою своєю—стрілою собору, величезний паровий смок «Бліскавки» виглядав королем серед роботящого й димучого заводського племені, як і сусідка його—королевою гостроверхої юрби священних пам'ятників.

Ген за робітничим селищем стояв ялинковий ліс, і Сена, пройшовши між двома містами, бігла далі вздовж горbastого берега, що поріс лісом угорі й показував де-не-де біле каміння свого кістяка, потім зникала на обрії, ще раз накресливши довгу, округлу дугу. Туди й сюди по ріці пливли берлини на причалі в пароплавів, що пихкали густим димом, сами з муху завбільшки здаючись. Острівці тяглися по-над водою одне за одним або розсувались далеко, як неріvnі зерна зелених чоток.

Візник чекав, поки подорожники налюбуються вдосталь. З досвіду він зінав, скільки триває захоплення в кожного гатунку мандрівців.

Та коли рушили далі, Дюруа раптом постеріг за кілька сот метрів двох старих, що навпроти йшли, і скочив з екіпажа, крикнувши:

«Це вони! Пізнаю їх».

Це було двоє селян, чоловік та жінка, що йшли нерівно, хитались і штовхались иноді плечима. Чоловік був присадкуватий, кремезний, червоновидий, трохи череватий, але бадьорий, не зважаючи на свій вік; жінка висока, суха, зігнута, сумовита, справжня жінка-хліборобка, що працювала з дитинства й ніколи не сміялась, тимчасом як чоловік розважався собі, випиваючи з одвідувачами.

Мадлена теж з екіпажа зійшла й дивилася на цих

бідолах, згнітивши серце, із смутком, якого зовсім не сподівалась. Вони не пізнали свого сина, оцього красного пана, й ніколи не догадалися-б, що ця вродлива пані в світлій сукні—їхня невістка.

Вони мовчки й швидко йшли назустріч сподіваній дитині, не дивлячись на горожан, що за ними їхав екіпаж.

Ось порівнялись. Жорж крикнув, сміючись:
«Добриденъ, татусю Дюруа!»

Вони обое раптом спинились, спочатку спантеличені, потім розгублені з великого дива. Стара перша стямылась і пробубоніла, не сходячи з місця:

«Це ти, синочку?»

Молодик відповів:

«Авже-ж що я, матусю Дюруа!»—і підійшовши, поцілував її в щоки довгим синовським поцілунком. Потім потерся об скроні батька, що зняв свого кашкета, зробленого за руанською модою—з чорного шовку, дуже високий, як у різників.

Потім Жорж заявив:

«Оце моя жінка».

І селяки глянули на Мадлену. Глянули на неї, як на диво, з турботним страхом, поєднаним у батька з ухвальним задоволенням, а в матері—з ревнивою ворожістю.

Чоловік, що з природи був жвавий і наскрізь просякнутий веселощами ніжного сидра та спирту, осмілів і спітав, лукаво підморгнувши куточком ока:

«І поцілувати все-таки можна?»

Син відповів:

«А що-ж?»

І Мадлена ніяково підставила щоки під гучні поцілунки селянина, що після витер губи долонею.

Стара й собі поцілувала невістку стримано й вороже. Ні, не така це невістка, як вона мріяла—повна та свіжа фермерка, як яблуко червона й дебела, як племенна лошиця. А пані ця шарпаною виглядала з своїми брижами та запахом мускуса. Бо всі паході про неї мускусом дхнули.

І всі рушили за екіпажем, що віз речі молодого подружжя.

Старий узяв сина за руку й, затримавши його, цікаво спитав:

«Ну, а діла-ж як?»

«Дуже добре».

«То й гаразд! А скажи, жінка твоя з посагом?»

Жорж відповів:

«Сорок тисяч франків».

Батько тихенько й захоплено свиснув та тільки й зміг пробурмотіти: «Трясця твоїй матері!»—так схвилювала його ця цифра. Потім додав поважно: й перевірено:

«Сто чортів, це гарна жінка».

Бо і йому вона здавалась до смаку. А він колись за пізнавця славився.

Мадлена з матір'ю йшли мовчки. Чоловіки наздогнали їх.

Прийшли в село, маленьке село, вздовж шляху вишикуване, де з обох боків було по десятку хат—міщенських домків та селянських мазанок, перші цегляні, другі глиняні, ті під соломою, ті під черепицею. Шинок дядька Дюруа «На доброму місці», лихенький домок з мезоніном, стояв край села, ліворуч. Над дверима за старовинним звичаєм висіла соснова гілка на знак того, що спраглі можуть заходити.

Сніданок накрито в шинковій залі на двох зсунутих столах, застелених двома серветками. Сусідка, що прийшла в поміч господині, глибоко вклонилася, побачивши таку прегарну паню, а пізнавши Жоржа, скрикнула:

«Господи Ісусе, це ти, хлоп'ятко?»

Він весело відповів:

«Авже-ж що я, тітко Брюлен!»

І зразу-ж поцілував її, як цілував і батьків. Потім звернувся до дружини:

«Ходімо до нашої кімнати», сказав він, «капелюха знімеш».

Він повів її дверима праворуч до холодної білої кімнати з кам'яною підлогою та вапнованими стінами, де

стояло його ліжко з полотняними завісами. Розп'яття на кропильниці й дві кольорові картини—Поль та Віргінія¹⁵ під синьою пальмою та Наполеон I на жовтому коні,—були єдиними оздобами в цьому чистенькому й похмурому помешканні.

На самоті він поцілував Мадлену:

«Добриден, Мад! Я дуже радий, що побачив старих. В Парижі про них не думаєш, а коли зайдешся, все-таки приємно».

Та батько кричав, стукаючи кулаком у перетинку:

«Швидче, швидче, суп прохолоне!»

Треба було сідати до столу.

Це був довгий селянський сніданок з багатьох страв, без ладу поданих—ковбаса після бааранини, яєчня після ковбаси. Батько Дюруа, звеселівши від сидра та кількох шклянок вина, відімкнув джерело своїх жартів, які про великі свята зберігав—масні й брудненькі пригоди, що його приятелям, мовляв, трапились. Дюруа знав їх усі, але сміявся, сп'янівши від рідного повітря, захоплений питомою любов'ю до батьківщини, до знайомих з дитинства місць, усіма почуттями, всіма спогадами, всім колишнім, дрібницями—покарбованими дверима, кривим стільцем, що якусь подію нагадував,—паруванням землі, пающими смоли та дерев, що з сусіднього лісу віяли, духом житла, вохкости та гною.

Стара Дюруа весь час сумно та суворо мовчала й стежила поглядом за невісткою, почиваючи ненависть у серці, ненависть старої робітниці з усохлими пальцями та понівеченим від тяжкої праці тілом до цієї міської жінки, що нагонила на неї відразу, мов щось прокляте, ганебне, мов нечиста істота, до неробства та гріха створена. Раз-у-раз вона схоплювалась з місця то страву принести, то налити в шклянки жовтого, кислого вина з кафаки, або з пляшок червонястого, пінявого, підсолодженого сидру, що висаджував затички, як шипучий цитринад.

Мадлена нічого не їла, нічого не казала, сиділа сумна із звичайною, застиглою на устах посмішкою, тільки похмурою та покірною. Вона була розчарована, при-

гнічена. Чому? Сама-ж хотіла приїхати. Знала, що іде до селян, дрібних селян. Як-же могла їх омріяти вонз, до мрій звичайно неохоча?

Хіба вона знала це? Хіба жінки не уявляють собі все кращим, ніж воно справді є? Чи здалека вони їй поетичнішими здавались? Ні, але може освіченішими, благороднішими, привітнішими.

А втім, вона-ж зовсім не сподівалась бачити їх вишуканими, як у романах. Чому-ж вони шокували її безліччю непомітних дрібниць, безліччю незначних грубостів, навіть самою своєю мушкицькою вдачею, своїми словами, рухами й веселощами?

Вона пригадала свою матір, що про неї ніколи нікому не говорила, вчительку, виховану в Сен-Дені, яку звів хтось і яка від злиднів померла, коли Мадлені було дванадцять років. Якийсь невідомий подбав, щоб дівчинку виховано. Мабуть батько? Хто він був? Його вона напевно не знала, хоч і мала невиразні здогади.

Сніданок ніяк не кінчався. Почали сходитись одвідувачі, потискували руку батькові Дюруа, скрикували, побачивши сина, та лукаво підморгували, поглядаючи на молоду жінку; це значило:

«Матері його біс, яка-ж лепська краля в Жоржа Дюруа!»

Інші, не такі знайомі, сідали коло дерев'яних столів та гукали: «Літр!—Шклянку!—Дві чарки! Келішок!» І починали гуляти в доміно, голосно брязкаючи маленькими чорно-білими костяшками.

Стара Дюруа весь час метушилася, похмуро слугувала одвідувачам, гроші від них брала й витирала столи краєм синього хвартуха.

Дим від люльок та шагових цигар застилав кімнату. Мадлені почала кашляти й спітала:

«Може вийдемо? Я вже не можу».

Але сніданок ще не скінчився. Старий Дюруа був невдоволений. Тоді вона встала й сіла коло дверей, що на вулицю, чекаючи, поки свекор та чоловік кінчать свою каву та чарки.

Незабаром Жорж підійшов до неї:

«Хочеш прогулятись до Сени?» спитав він.

Вона радісно погодилась:

«Атож! Ходімо».

Вони зійшли з гори, найняли в Круасе човна й решту дня катались коло острова під вербами, дрімаючи в ніжній весняній тепліні, заколисані легкими хвилями річки.

Вернулись вони смерком.

Вечеряти при свічці було Мадлені ще сутужніше, ніж снідати. Батько Дюруа, добре вже підпивши, сидів мовчики. Мати виглядала так само похмуро.

Бліде світло клало на сірі стіни тіні від голів з величезними носами та надмірними рухами. Часом з'являлась велетенська рука й підносила виделку, на вила подібну, до рота, що роззяявлявся, як паща в страхіття, коли хто, трохи повернувшись, підставляв профіль під жовте, тремтюче світло.

Коли повечеряли, Мадлена вивела чоловіка на вулицю, аби не лишитись у темній кімнаті, де дхнуло старими люльками та розлитим питвом.

Надворі він сказав:

«Ти вже нудишся».

Вона почала заперечувати. Він спитав її:

«Ні. Я добре бачу. Коли хочеш, то завтра поїдемо».

Вона прошепотіла:

«Так. Дуже хочу».

Вони тихенько йшли вперед. Стояла ніч, і в ніжній, глибокій темряві її вчувалось безліч тихих шелестів, рухів та зідхань. Вони ступили на вузьку алею під височеними деревами між двох морочних хащ.

Вона спитала:

«Де ми?»

Він відповів:

«У лісі».

«Він великий?»

«Дуже великий, з найбільших у Франції».

Дух землі, дерев, моху, той свіжий і старий пах густого лісу, де соковитість бруньок мішається з пліснявою мертвої трави, здавалось спав у цій алеї. Підвівши голову, Мадлена побачила зірки між верховіттям,

і хоч вітер не ворушив дерев, відчула круг себе неясне тріпотіння цього листяного океану.

Чудний дріж пройшов їй у душі й прокотився по тілі; невиразна туга згнітила їй серце. Чому? Вона не розуміла. Але здавалось їй, що вона загублена, потоплена, оточена небезпеками, від усіх покинута, сама, сама на світі під цим живим склепінням, що вгорі тремтіло.

Вона шепнула:

«Мені страшно. Ходім додому».

«Гаразд, ходімо».

«А... в Париж виїдемо завтра?»

«Так, завтра».

«Завтра вранці».

«Завтра вранці, коли хочеш».

Вони вернулись. Старі вже полягали. Вона спала кепсько, раз-у-раз прокидаючись від незвичливих сільських шелестів, криків сови, рожкання свині, замкненої поруч у хлівці, та півнячого співу, що лунав від півночи.

Вона встала й зібралась у дорогу вдосвіта.

Коли Жорж об'явив батькам, що зараз іде, їх мов уразило; потім вони зрозуміли, від кого це бажання походить.

Батько просто спитав:

«Чи скоро-ж з тобою побачимось?»

«Звичайно. Цим літом».

«Ну, то й добре».

Стара пробурчала:

«Бажаю тобі не жалкувати за тим, що зробив».

Він подарував їм двісті франків, щоб їхнє невдоволення притишити, і коли об десятій годині під'їхав екіпаж, по якого хлопця посилали, молоде подружжя розцілувалось із старими селяками та й рушило.

«Бачиш», сказав він, «я попереджав тебе. Не варт було мені знайомити тебе з паном та панією дю-Руа-де-Кантель, моїми батьками».

Вона теж засміялась і відмовила:

«Тепер я зачарована. Це славні люди, і я починаю їх дуже любити. Пришлю їм з Парижу гостинців».

Потім прошепотіла: «Дю-Руа-де-Кантель... Побачиш, ніхто не здивується з наших запроcних карток. Будемо розповідати, що прожили тиждень у маєткові твоїх батьків».

І схилившиесь, поцілувала ѹому кінчик вуса: «Добрий день, Жо!»

Він відповів: «Добрий день, Мад», обнімаючи її за стан.

Ген у глибині долини видніла велика річка, срібною стрічкою покручена під ранковим сонцем, і всі фабричні коміни, що дихали в небо вугляними хмарами, і всі шпильчасті дзвіниці над старим містом.

II.

Тому два дні подружжя Дю-Руа вернулись до Парижу, і журналіст знову свою колишню посаду обійняв, чекаючи того часу, коли покине хроніку й остаточно перейме обов'язки Форестье та цілком себе політиці присвятить.

Цього вечора він весело йшов обідати на помешкання свого попередника з палким бажанням зразу ж поцілувати дружину, що під її чар та владу він непомітно підпадав. Проходячи повз квіткарню внизу вулиці Нотр-Дам-де-Льорет, ѹому на думку спало купити Мадлені букета, і він вибрав великий пук ледве розквітих троянд, пук запашних бутонів.

На кожній площині своїх нових сходів він прихильно поглядав у те дзеркало, що раз-у-раз нагадувало ѹому про перший прихід у цей будинок.

Він подзвонив, бо забув ключа, і ѹому відчинив той самий лакей, якого він з жінчиної поради в себе залишив.

Жорж спитав:

«Пані вернулась?»

«Так, пане».

Але коли через їдальню проходив, дуже здивувався,

побачивши на столі три накриття; а піднявши портьєру до вітальні, побачив і Мадлену, що ставила у вазу на каміні пук троянд, зовсім на його букет подібний. Йому стало прикро, неприємно, немов у нього вкрали його думку, сподіванки й усю втіху, якої він чекав.

Увійшовши, він спитав:

«Ти когось запросила?»

Вона відповіла, не обертаючись, заклопотана своїми квітками:

«Так і ні. Сьогодні прийде мій давній приятель, граф де-Водрек, що звичайно обідає тут понеділками».

Жорж прошепотів:

«А, дуже добре!»

Він стояв позад неї з букетом у руці, який йому хотілось сховати, викинути. А проте сказав:

«Глянь, я троянд приніс тобі!»

Вона раптом обернулася, сяючи посмішкою, та скрикнула:

«Ах, як мило, що ти подумав про це!»

І простягла йому руки й уста так широко та радісно, що він розважився.

Вона взяла квіти, понюхала їх і жваво, мов зраділа дитина, поставила їх у порожню вазу проти першої. Потім прошепотіла, любуючись:

«Яка я рада! Тепер увесь камін у мене заквітчаний».

І переконано додала:

«Знаєш, Водрек чудовий, ти зразу заприятлюєш із ним».

Ось подзвонив і граф. Він увійшов спокійно, незмущено, мов додому. Чемно поцілувавши пальці молодої жінки, він обернувся до чоловіка й дружньо подав йому руку.

«Як ся маєте, любий Дю-Руа?»

Не було вже в нього колишнього гордого та пихуватого вигляду—поводився він приязно, немов підкрай словав, що становище змінилось. Здивований журналіст теж силкувався привітно відповісти на його запобіжливість. Через п'ять хвилин вони себе так почували, ніби знайомі були й приятелювали вже років з десять.

Тоді Мадлена, сяючи на обличчі, сказала їй:
«Покидаю вас. Мені треба до кухні навідатись».

І вийшла під пильним поглядом обох чоловіків.

Коли вернулась, вони розмовляли про театр з при-
воду нової п'єси, і думки їхні так збігались, що в очах
їм блищала вже раптова приязнь від викриття цілкови-
тої тотожності поглядів.

Обід був чудовий, дуже інтимний та сердечний, і
граф сидів увечері допізна—так добре почував себе
в домі, в товаристві цього молодого подружжя.

Коли він пішов, Мадлена сказала чоловікові:

«Правда-ж він чарівний? Від близчого знайомства
він тільки виграє. Оце гарний друг, певний, відданий,
вірний. Ax! без нього...»

Вона своєї думки не кінчила, і Жорж відповів:

«Так, він дуже приємний. Гадаю, що ми з ним близь-
ко зійдемося».

Але вона зразу сказала:

«Знаєш, мусимо попрацювати ввечері перед сном. В
мене не було часу поговорити з тобою про це перед
обідом, бо Водрек зразу прийшов. Допіру я дісталася
важливі відомості про Мароко. Дав мені їх депутат
Лярош-Матьє, майбутній міністр. Треба написати ве-
лику, сенсаційну статтю. Маю факти й цифри. Негайно
musimo братись до роботи. Стривай, лямпу візьми».

Він узяв лямпу, й вони пішли до робочого кабінету.

Ті самі книжки стояли рядками в бібліотечній шафі,
а зверху на ній красувалось три вази, що Форестє ку-
пив у Жуанській затоці напередодні смерті. Під столом
хутровий мішок небіжчиків чекав ніг Дю-Руа, що, сів-
ши, взяв ручку слонової кости, трохи погризену з кінця
зубами попередника.

Мадлена сперлася лікtem на камін, закурила цигар-
ку й розповіла свої відомості, потім виклава свої думки
та план майбутньої статті.

Він слухав її уважно, весь час роблячи нотатки, і
коли вона кінчила, виставив свої зауваження, переглянув
справу, поширив її та й собі розвинув уже не план стат-
ті, а план кампанії проти теперішнього міністерства. З

цього нападу й слід починати. Дружина його перестала курити, так зацікавилась вона, так далеко й широко бачила, ідучи за Жоржевими думками.

Часом вона шепотіла:

«Так... так... Дуже добре... Чудово... Дуже міцно...»

Коли він і собі висловився, вона сказала:

«Тепер пишімо».

Але починати йому завжди було важко, і він насилиу добирал слів. Тоді вона тихо підійшла, схилилась йому на плече й почала пошепки підказувати йому на вухо речення.

Іноді вона вагалась і питала:

«Чи це ти хочеш сказати?»

Він відповідав:

«Саме це».

Гострими, отруйними жіночими стрілами разила вона голову Ради, глузувала всуміш із його обличчя та з його політики так дотепно, що викликала сміх і разом з тим дивувала правдивістю зауважень.

Дю-Руа часом прикидав кілька рядків, що надавали нападові глибини та завзяття. Крім того, він володів мистецтвом зрадницьких натяків, до яких у хроніці руку наважив, і коли якийсь факт, що Мадлена за певний подавала, здавалося йому сумнівним, або компромітуючим, тоді він уміло натякав на нього, давав його на розум ще яскравіш, ніж коли-б просто його потвердив.

Коли статю кінчили, Жорж урочисто прочитав її вголос. Вони одностайно визнали її за чудову й посміхались зачаровано й здивовано, мов допіру виявили себе одне перед одним. Дивились одне одному в-вічі, схвильовані від захвату та зворушення, і палко поцілувалися в пориві любові, що з душі перекинулась у тіло.

Дю-Руа взяв лямпу:

«А тепер спатки», мовив він, палючи очима.

Вона відповіла:

«Ідіть уперед, пане мій, бо ви освітлюєте шлях».

Ідучи за ним до спальні, вона лескотала йому ручкою шию між коміром та волоссям, щоб він швидче ворушився, бо лескоти він боявся.

Стаття з'явилається за підписом Жоржа Дю-Руа-де-Кантель і наробила великого шелесту. В Палаті схвилювались. Ган Вальтер привітав автора й доручив йому політичну редакцію «Французького Життя». Хроніка знову перейшла до Буаренара.

Тоді в газеті почалася вправна й шалена кампанія проти міністерства, що керувало справами. Атаку, завжди спритну й фактами підперту, то іронічну, то поважну, часом глузливу, часом дошкульну,—проваджено так певно й невідступно, аж усі дивувались. Інші часописи раз-у-раз цитували «Французьке Життя», наводили з нього великих витяги, а члени уряду дошукувались, чи не можна через поліцію рота замазати цьому невідомому й запеклому ворогові.

Дюруа ставав славетний у політичних колах. По ручаннях та пильних вітаннях на вулиці він бачив, як зростає його вплив. Але дружина вражала й захоплювала його винахідливістю свого розуму, вправністю інформації та числом своїм знайомств.

Раз-у-раз здиував він у вітальні, коли додому вертався, якогось сенатора, депутата, суддю, генерала, що поводилися з Мадленою, мов з давньою приятелькою, поважно й по-товариськи. Де вона з ними познайомилася? У світі, казала вона. Але як змогла добитись їхньої довіри та приязні? Цього він не розумів.

«З неї був-би чудовий дипломат», думав він.

Часто вона спізнялася на обід, приходила задихана, червона, тримтяча й казала, ще й вуаля не скинувши: «Маю сьогодні де-що. Уяви собі, міністр юстиції оце призначив двох суддів, що брали участь у мішаних комісіях. Ми дамо йому чосу, буде він знати».

І давали міністрові чосу, завтра ще раз, після завтра втретє. Депутат Лярош-Матьє, який обідав на вулиці Фонтен що-вівторка після графа де-Водрека, що починав тиждень, міцно потискував подружжю руку, виявляючи надзвичайну радість. Раз-у-раз він приказував:

«Чорт, яка-ж кампанія! Та хіба-ж після цього ми не виграємо?»

Він справді надіявся виграти портфель міністра чужоземних справ, що на нього давно накинув оком.

Це був один з тих політичних в'юнів, що не мають ні переконань, ні великих здібностів, ні сміливости, ні серйозного знання, провінціяльний адвокат, столичний фертик, що додержував хитрої рівноваги між крайніми партіями,—щось ніби республіканський езуїт або ліберальний гриб непевної породи, яких сотні виростають на гної всенароднього голосування.

Через свій сільський макіявелізм він висунувся серед товаришів, серед різночинців та невдах, з яких виходять депутати. Він був досить вихованій, досить коректний, досить незмушений, досить приємний, щоб висунутись. Мав успіх у світі, в різномасному, мутному й мало подібному товаристві хвилинних представників влади.

Скрізь про нього казали: «Ляшор буде міністром», а сам він у це вірив ще глибше від інших.

Він був один із головних акціонерів газети пана Вальтера, його товариш і спільник у багатьох фінансових справах.

Дю-Руа підтримував його з довірою та невиразними надіями на майбутнє. А втім, він тільки провадив далі справу, що почав Форестье, якому Лярош-Матьє побіцяв хреста, коли настане день перемоги. Нагорода прикрасить груди нового чоловіка Мадлени, та й усе. Зрештою, нічого не змінилось.

Ця незмінність становища так виразно почувалась, що товариші Дю-Руа вигадали на нього дотепа, що починав його дратувати.

Охрестили його «Форестье».

Тільки-но заходив він до редакції, хтось кричав: «Слухай, Форестье!»

Він прикидався, що не чує, й шукав листи в скринці. А жартун кричав уже голосніше:

«Чуєш, Форестье!»

Де-хто стримано сміявся.

Коли Дю-Руа йшов до кабінету редактора, той, що гукав на нього, сказав:

«Ой, вибач! Це я до тебе звертався. Як прикро, що я плутаю тебе раз-у-раз із бідолашним Шарлем. Мабуть це тому, що твої його статті страшенно подібні. Всі помиляються».

Дю-Руа нічого не відповідав, але казився, і глухий гнів зароджувався в ньому на небіжчика.

Сам пан Вальтер заявив, коли хтось здивувався на подібність зворотів і духу статтів нового політичного редактора та його попередника:

«Так, це Форестьє, але міцніший, запальніший, мужніший».

Іншим разом Дю-Руа випадково розчинив шафу й побачив, що цяцьки небіжчика пов'язані жалібним крепом, а його власна, та, що він вправлявся з нею під проводом Сен-Потена,—прикрашена рожевою стрічкою. Всі вони стояли на тій самій полиці за розміром, а на картці коло них, як у музеї, написано: «Давня колекція Форесьє та Кº, Форесьє-Дю-Руа, наступника, патентовано S. G. D. G.¹⁶ Вироби міцні, до вжику придатні в усіх обставинах, навіть у подорожі».

Він спокійно зачинив шафу й промовив голосно, щоб почули:

«Скрізь є дурні та заздрісники».

Але був ущерблений на гордоцах, ущерблений на самолюбстві, на дражливому самолюбстві та гордоцах письменника, що з них походить нервова, завжди нашорошена дражливість, однаково властива й репортєрові, й геніальному поетові.

Слово «Форесьє» різало йому вухо; він боявся почути його, і червонів, коли чув.

Для нього це ім'я було дошкульним глумом, ба більше, як глумом—майже образою. Воно кричало йому: «Це твоя жінка працює за тебе, як працювала й за першого. Без неї ти—ніщо».

Він охоче припускав, що Форесьє, що був-би ніщо без неї, а що до нього, то це питання!

І вдома ці муки тривали. Тепер усе помешкання нагадувало йому про мертвого, вся обстава, все безділля, все, до чого він торкався. Перший час він зовсім про це

не думав, але дотеп товаришів завдавав його рани, яку непомітні досі дрібниці тепер ятили.

Тільки брав тепер щось, так і здавалось йому, що й Шарлева рука до того торкається. Він бачив і вживав тільки те, що колись небіжчикові служило, те, що небіжчик купив, любив і посідав. І Жоржа починала дратувати навіть думка про колишні відносини його приятеля з дружиною.

Душевне обурення його самого дивувало, він не розумів його й думав: «Що це в біса воно сталося? Не ревную-ж я Мадлену до друзів. Ніколи не турбуєсь тим, що вона робить, ходить і приходить вона, коли знає, але спогад про тварюку-Шарля бісить мене».

Він додавав у думках: «Зрештою, він йолоп був; певно це й ображає мене. Мені прикро, що Мадлена могла віддатись за такого дурня».

І раз-у-раз приказував сам-собі: «Як могла ця жінка хоч на мить захопитись таким гевалом!?”

І його злосливість більшала що-дня від безлічи незначних дрібниць, що штихали його, мов голкою, від невідступного спогаду про небіжчика, що бренів у словах лакея та покоївки.

Одного вечора Дю-Руа, що любив солодке, спитав:

«Чого в нас солодкого на обід немає? Ти ніколи його не замовляєш».

Молода ця жінка весело відповіла:

«Правда, я про це не дбаю. Бо Шарль солодкого не терпів...»

Він урвав їй мову нетерплячим рухом, якого не зміг опанувати:

«Знаєш, Шарль починає обридати мені. Завжди Шарль тут, Шарль там, Шарль любив це, Шарль любив те. Шарль подох, і дайте йому спокій».

Мадлена спантеличено дивилась на чоловіка, не розуміючи цього раптового гніву. Потім, бувши спритна, почали догадатись, що в ньому робиться, догадалась про те повільне діяння ревнощів, які більшали що-мить від усього, що нагадувало небіжчика.

Може це видалось їй дитинністю, але полестило їй, і вона нічого не відповіла.

Він сам на себе гнівався за цей спалах, якого не зміг стримати. Але того-ж вечора, коли вони на завтра статтю писали, він заплутався ногами в хутровому мішку. Поборсавшись, він відкинув його ногою й спитав сміючись:

«Мабуть у Шарля завжди лапи мерзли?»

Вона теж засміялась і відповіла:

«О, він страшенно боявся застудитись; груди в нього були слабі».

Дюруа злісно відмовив: «Він і довів це». — Потім чечено ддав:

«На щастя для мене». — І поцілував дружині руку.

Але лягаючи спати, він знову спитав, бо та думка не давала йому спокою!».

«А ковпака Шарль не надівав, щоб застерегтись від протягу?»

Вона не образилась на жарт і відповіла:

«Ні, тільки чоло хусткою пов'язував».

Жорж знизав плечами й промовив зневажливо й згорда:

«От блазень!»

З того часу Шарль став для нього постійною темою до розмови. Він говорив про нього при кожній нагоді й називав його не інакше, як «бідолаха-Шарль» з виглядом безмежного жалю.

І коли вертався з редакції, де його кілька разів ім'ям Форестьє називали, мстився глузливими кпинами над мертвим у глибині його домовини. Пригадував його хиби, смішності, чудноти, перераховував їх з утіхою, поглиблював та прибільшував їх, немов хотів перебороти в дружининому серці вплив страшного ворога. Він питав:

«Скажи, Мад, пригадуєш той день, коли той бевзь-Форестьє доводив нам, що товсті чоловіки міцніші за худих?»

Потім він схотів дізнатись про небіжчика різних інтимних і таємних подробиць, що їх молоді жінки,

ніяковіючи, відмовлялась казати. Але він обстоював, домагався.

«Ну, слухай, розкажи-ж мені про це. Він, певно, кумедний був тоді».

Вона шепотіла самими губами:

«Та дай йому, нарешті, спокій».

Він не вгамовувався:

«Ні, скажи! Певно він незgrabний був у ліжкові, мурло!».

А кінчав завжди висновком:

«Тварюка-ж він був!»

Якось увечері наприкінці червня, коли він курив коло вікна, йому спало на думку посвіжитися на повітрі від вечірньої задухи. Він спітав:

«Моя маленька Мад, хочеш поїхати до Лісу?»

«Залюбки».

Вони взяли відкритого екіпажа й поїхали на Елісейські Поля, потім до Булонського Лісу. Стояла безвітряна ніч, та задушлива ніч, коли розпечено паризьке повітря входить у груди гарячою парою. Під деревами сунула ціла валка екіпажів із закоханими. Екіпажі ці їхали одне за одним без упину.

Жорж та Мадлена тішились, роздивляючись на пригорнуті пари, що в екіпажах проїздили—жінки в світлих сукнях, чоловіки — в чорному. Це був безмежний потік коханців, що котився до Лісу під зоряним, пекучим небом. Чути було тільки глухий стукіт коліс по землі. Вони пливли й пливли попарно в кожному екіпажі, злігши на подушки, мовчазні, притиснувшись одне до одного, поринувши в марево бажання, тремтячи від сподіванки близьких обіймів. Гарячий морок, здавалось, був наsicений поцілунками. Повітря важчало, ще задушливіше ставало від кохання, що в ньому буяло, від розлитої в ньому тваринної жаги. Всі ці спаровані люди, сп'янілі від однієї думки, від одного запалу, ширіли навколо гарячку. Всі ці екіпажі, що везли любов, над якою пестощі вітали, лишали по собі якийсь чуттєвий подих, ніжний та хвильний.

Жорж та Мадлена теж піддалися цій любовній по-

шесті. Вони ніжно й мовчки побралисъ за руки, трохи пригнічені вагою повітря й хвилюванням, що їх змагало.

Коли доїхали до повороту біля фортифікацій, то поцілувались, і вона ніяково трохи пробурмотіла:

«Ми знову пустуємо, як по дорозі до Руану».

Суцільний потік екіпажів поділився при в'їзді в пущу. На дорозі Озер, якою подружжя поїхало, їх трохи порідчало, але густа темрява дерев, повітря, оживлене шелестом листу та вохкістю струмків, що під гіллям дзюрчали, свіжина широкої нічної просторіни, заквітчаної зірками, надавала тут поцілункам ще глибшого чару, оповивала їх ще таємнішим мороком.

Жорж прошепотів: «О, моя маленька Маді!» і пригорнув її до себе. Вона сказала:

«Пригадуєш, у вашому лісі—як там моторошно було. Мені здавалось, що в ньому повно страхіть і що кінця йому немає. А тут чудово. Почуваєш пестощі в повітрі й добре знаєш, що по той бік його—Севр».

Він відповів:

«О, в нашому лісі тільки олені, лисиці, кози та кабани й де-не-де—хатка форестьє¹.

Це слово, ім'я мерця, що спливло з його уст, так Жоржа вразило, немов хто крикнув його з гущавини, і він раптом змовк, знову відчувши ту дивну й настирливу прикрість, те ревниве, гризуче, непереможне дратування, що з якогось часу псувало йому життя.

Через хвилинку він спитав:

«Ти їздила сюди увечері з Шарлем?»

Вона відповіла:

«Звичайно, часто».

І зненацька його охопило бажання вернутись додому, нервове бажання, що згнітило йому серце. Але образ Форестьє вроївся йому в душу, опанував її, здушив. Він тільки про нього міг думати та розмовляти.

Він спитав із лихим притиском:

«Скажи, Мад...»

¹ Forestier—лісник.

«Що, друже?»

«Чи наставляла ти роги бідоласі-Шарлеві?»

Вона зневажливо відповіла:

«Який ти дурний робишся із своїм чіплянням».

Але він своєї думки не кидався.

«Слухай, моя маленька Мад, будь щира, признайся! Скажи, наставляла йому роги? Признайся, що наставляла?»

Вона мовчала, вражена цим словом, як і всі жінки.

Він уперто вів:

«Чорт, його голова так рогів і просила. А так, так! Мені дуже приємно було-б знати, що Форестъє роги мав. От іще одоробало!»

Він почував, що вона посміхається, може пригадуючи щось, і напосідав:

«Та скажи-ж! Чи тобі важко? Навпаки, дуже смішно, якби ти призналася мені, що дурила його, саме мені якби призналася».

Він справді тримтів від сподіванки й надії, що цей Шарль, гідкий Шарль, ненависний мрець, проклятий мрець, носив цю ганебну прикрасу. А проте... проте інше невиразне хвилювання розпалювало в ньому бажання знати це.

Він приказував:

«Мад, моя маленька Мад, прошу тебе, скажи. Його й не шкода було дурити. Ти просто обмахнулась, якщо цього не зробила. Ну, признавайся-ж, Мад».

Її, мабуть, тішило його домагання, бо вона коротко й уривчасто сміялась.

Він схилився їй до вуха:

«Ну... ну... признайся».

Вона різко відхилилась і відрубала:

«Та ти здурів. Хіба на такі питання відповідають?»

Сказала це так, що в жилах йому прокотився холодний дріж, і він спантеличено, розгублено замовк, трохи задихавшись, немов морального струсу зазнав.

Екіпаж їхав тепер круг озера, де небо, здавалось, порозсипало свої зірки. Два великі лебеді, ледве прімітні в морокові, тихо пливли по воді.

Жорж крикнув візникові: «Назад!» І екіпаж завернув, об'їзжаючи інші, що сунули ступою, блискаючи великими лихтарями, як очима, в темряві лісу.

Як-же чудно вона це сказала! Дю-Руа питав сам себе: «Чи не признання це? І ця майже певність, що вона зраджувала першого чоловіка, тепер збурювала в ньому гнів. Йому хотілось бити її, душити, рвати на ній волосся!

О, якби вона відповіла йому: «Але-ж, любий мій, коли-б я зраджувала його, то тільки з тобою!» Як-би він поцілував, пригорнув, любив її!

Він сидів нерухомо, скрестивши руки, втопивши погляд в небо, занадто схильований, щоб далі міркувати. Почував тільки, як шумує в ньому та злість і зростає той гнів, що жевріє в серцях усіх самців проти примхливого жіночого бажання. Вперше почував невиразну нудьгу! Він просто ревнував, ревнував за мерця, ревнував замість Форестье! Ревнував чудно й болісно, і в ревнощах цих раптом прокинулась ненависть до Мадлени. Коли вона іншого зраджувала, то як-же він сам може її вірити?

Потім якийсь спокій потроху огорнув його душу, і поборюючи в собі страждання, він подумав: «Всі жінки повії, треба використовувати їх і нічого їм від себе не давати».

Сердечна гіркота підступила йому до уст зневажливими й прикрими словами. Проте, він стримав їх. Приказував сам-собі: «Світ належить дужим. Треба бути дужим. Треба ні на що не зважати».

Екіпаж подався швидче. Минув фортифікації. Дю-Руа бачив перед себе на небі червонясте світло, мов відблиски величезної кузні, й чув неясний безмежний, непінний шум, поєднаний з безліччю різноманітних шелестів, глухий, близький, далекий шум, невиразне й незмірне трептіння життя, подих Парижу, що зідхав цієї літньої ночі, як знесилений від утоми велетень.

Жорж думав: «По-дурному я гнівався-б. Кожен живе для себе. Переможуть сміливі. Всім керує егоїзм. Краще бути егоїстом для слави та багатства, ніж для жінки та любови».

При в'їзді до міста з'явилась тріумфальна арка Зорі, що стояла на двох дивовижних ногах, мов якийсь велетень незграбний, що ось-ось рушить перед себе широкую вулицею.

Жорж і Мадлена знову потрапили в тиск екіпажів, що везли до помешкання, до жаданого ліжка нічну пару, мовчазну й пригорнуту. Здавалось, усе людство пливло проз них, п'яне від радощів, насолоди та щастя.

Молода жінка, догадуючись почасти, що в її чоловікові діється, спитала своїм ніжним голосом:

«Про що ти думаєш, друже? Уже з півгодини, як ти й слова не мовив».

Він відповів, посміхаючись:

«Думаю про оцих йолопів, що цілуються, й міркую собі, що в житті є важливіші речі».

Вона прошепотіла:

«Так, але часом це гарно».

«Гарно.... гарно... коли нічого кращого немає».

Жоржева думка, оголяючи життя від поетичного вбрання, завжди доводила до якогось злосливого гніву: «Дурило я буду, коли соромитимусь, відмовлятимусь від будь-чого, коли турбуватимусь, мучитимусь та душу собі сушитиму, як останнім часом роблю». Образ Форесте промайнув йому в голові, але жодного обурення не викликав. Так ніби вони помирились і знову ставали приятелями. Йому хотілось крикнути: «Добри-вечір, другяко!»

Мадлена, яку ця мовчанка гнітила, спитала:

«Може заїдемо до Тортоні морозива поїсти?»

Він глянув на неї збоку. Її тонкий білявий профіль виступив перед ним у ясному блискові газових ріжків над входом до кафе-шантану.

Він подумав: «Вона гарненька. Ех, тим краще. Гарному котові гарна й миша, друже мій. Та коли знову мене почнуть через тебе мучити, то й небу гаряче буде». Потім відповів:

«А звичайно, люба».

І щоб вона не подумала чого, поцілував її.

Молодій жінці здалось, що уста його були холодні, як лід.

Проте він посміхався своєю звичайною посмішкою, коли подав їй руку, щоб допомогти зійти коло кафе:

III.

Другого дня, з'явившись у редакції, Дю-Руа підійшов до Буаренара.

«Друже», сказав він, «маю просити в тебе послуги. З якогось часу де-кому здається дотепним називати мене Форестьє. А мені це починає здаватись йолопством. Попереди, будь ласка, товаришів, що я дам ляпаса першому, хто знову так пожартує. Хай собі поміркують, чи вартий цей жарт дуелі. Звертаюсь до тебе, бо ти людина спокійна й можеш запобігти таким прикрим наслідкам, а ще й тому, що ти був мені за свідка в моїй справі».

Буаренар за це доручення взявся.

Дю-Руа пішов у справах і через годину вернувся. Ніхто вже не називав його Форестьє.

Прийшовши додому, він почув у вітальні жіночі голоси. Він спитав:

«Хто там?»

Лакей відповів:

«Пані Вальтер та пані де-Марель».

Серце йому трохи кинулось, потім він подумав. «Ну, побачимо», і розчинив двері.

Клотільда сиділа коло каміна, освітлена промінням із вікна. Жоржеві здалось, що вона трохи зблідла, побачивши його. Спочатку він привітався з панією Вальтер та її дочками, що сиділи коло матери, як вартові, тоді обернувся до своєї колишньої коханки. Вона подала йому руку; він узяв її і підкреслено потиснув, мов казав: «Я вас і досі люблю». Вона на цей потиск відповіла. Він спитав:

«Як ся мали, відколи ми не бачились?»

Вона незмушено відповіла:

«Добре, а ви, Любий Друже?»

І звернувшись до Мадлени, додала:

«Ти дозволяєш мені називати його Любим Другом?»

«Звичайно, люба, дозволяю тобі все, що хочеш».

В цих словах почувалась якась іронія.

Пані Вальтер говорила про свято, що Жак Ріваль має в своєму парубоцькому помешканні влаштувати,— велике фехтувальне змагання, де будуть світські жінки; вона казала:

«Це буде дуже цікаво. Та, на жаль, нам нема з ким туди піти, бо чоловік мій на той час буде у від'їзді».

Дю-Руа зразу запропонував свої послуги. Вона погодилася.

«Будемо вам дуже вдячні, і дочки мої, і я».

Він дивився на молоду панну Вальтер і думав: «А не погана ця Сюзанночка, зовсім не погана». Вона виглядала крихкою білявою лялькою, була дуже маленька, але витворна, тонка в стані, в стегнах та грудях, постаттю мініятюрна, на тілі білісінька, гладенька, блискуча, рівна, без плямок та барви, з синьо-сірими емалевими очима, мов пензлем намальованими та розцвіченими рукою ретельного й вигадливого художника, з пухким, кучерявим волоссям, що нагадувало майстерний легенький кущ, чарівну хмарку й зовсім подібне було на зачіску гарних, пищних ляльок, яких побачиш на руках у дівчаток, багато менших проти своїх цяцьок.

Старша сестра, Роза, була бридка, худа, непомітна,—належала до тих дівчат, на яких не зважають, з якими не розмовляють і про яких не говорять.

Мати підвела їй сказала Жоржеві:

«Так я чекаю вас у той четвер о другій годині».

Він відповів:

«Прошу, пані».

Коли вона пішла, пані де-Марель і собі підвела.

«До побачення, Любий Друже».

Тепер вона міцно й довго тиснула йому руку, і він схвилювався від цього мовчазного признання, знову запалав раптовою жагою до цієї без журної та свавільної міщеночки, що може й справді його любила.

«Завтра піду до неї», подумав він.

Лишившись з ним на самоті, Мадлена щиро й весело засміялась та сказала, дивлячись йому в-вічі:

«Знаєш, пані Вальтер у тебе закохана!»

Він неймовірливо відповів:

«Та що ти!»

«Авже-ж, запевняю тебе, вона говорила зі мною про тебе страшенно захоплено. Як на неї, це незвичайно! Їй хочеться знайти своїм донькам таких чоловіків, як ти. На щастя, для неї це зовсім безпечно».

Він не зрозумів, що вона хоче сказати:

«Як це—безпечно?»

Вона відповіла переконано, як жінка, що своїх висновків певна:

«О! Пані Вальтер належить до тих, про кого ніколи не шепчується, знаєш, ніколи, ніколи. Вона неприступна всіма сторонами. Чоловіка її ти знаєш так само, як і я. Але вона—инша річ. Хоч вона й дуже мутилась, що віддалась за єрея, але була йому вірна. Це чесна жінка».

Дю-Руа здивувався:

«Я думав, що вона теж єврейка».

«Вона? Аж ніяк. Вона дама-патронеса всіх благодійних закладів при церкві св. Магдалини. Вона навіть вінчалась. Не знаю вже, чи вихристився патрон про око людське, чи церква на це крізь пальці подивилась».

Жорж прошепотів:

«А! Так... вона... в мене закохана?»

«Напевно й цілком. Коли-б ти вільний був, я-б порадила тобі просити руку... Сюзанни, певно-ж що не Рози?»

Він відповів, покручуючи вуса:

«Еге! Та й мати ще не підтоптана».

Але Мадлена обурилась:

«Спробуй, любенький. Але я не боюся. Не в її літа вперше грішити. Треба було їй раніш про це подумати».

Жорж гадав: «Хіба й справді я міг-би одружитись із Сюзанною?»

Потім знизав плечима: «Чи-ба!.. Це нісенітниця!.. Батько ніколи не погодився-б».

Проте, вирішив надалі уважніше стежити за ста-

вленням пані Вальтер до себе, не думаючи про те, яка йому може бути з цього користь.

Цілий вечір їого непокоїли спогади про кохання з Клотільдою, спогади ніжні й разом чуттєві. Він пригадував її жарти, вигадки, їхні походеньки. І приказував собі: «Вона таки справді дуже мила. Конче піду до неї завтра».

Другого дня, поснідавши, він дійсно подався на вулицю де-Вернейль. Та сама покоївка відчинила йому двері й спитала фамільярно, як звичайно прислуга в дрібно-буржуазних домах:

«Як ся маєте, пане?»

Він відповів:

«Гаразд, голубко».

Він зайшов до вітальні, де чиясь невправна рука грала гами на піянно. Це була Лоріна. Він гадав, що вона зараз кинеться йому на шию. Вона поважно підвелася, церемонно привітала, як доросла, й гордовито вийшла.

В її поводженні так почувалась ображена жінка, аж він здивувався. Ввійшла мати. Він поцілував її руку.

«Як часто я вас згадував», сказав він.

«Я теж», сказала вона.

Вони сіли. Посміхались, дивились одне одному в-вічі з бажанням поцілуватись на устах.

«Моя маленька, люба Кло, я люблю вас».

«І я теж».

«Так... так... ти на мене не дуже гніваєшся?»

«Так і ні... Мені було болісно, але я зрозуміла, що ти маєш рацію, і сказала сама-собі: «Чи-ба, він колись до мене вернеться».

«Я не зважувався прийти; думав—як-же мене зустрінуть? Не зважувався, але страшенно хотів. До речі, що з Лоріною? Вона зі мною ледве привітала і гнівно вийшла».

«Не знаю. Але їй не можна про тебе й нагадувати, відколи ти одружився. Мені справді здається, що вона ревнує».

«Та що ти!»

«Так, любий. Вона вже не зве тебе Любим Другом, а називає паном Форестьє».

Дю-Руа почервонів, потім схилився до молодої жінки:

«Дай твої губки».

Вона підвела їх.

«Де ми можемо побачитись?» сказав він.

«Та... на Константинопольській вулиці».

«А! Так помешкання не найнято?»

«Ні... Я зберегла його!»

«Ти зберегла?»

«Так, я думала, що ти таки вернешся».

Горді радоші зняйлись ѹому в грудях. Так вона любила його справжньою, постійною, глибокою любов'ю! Він шепнув:

«Божествлю тебе».—Потім спитав: «Як ся має твій чоловік?»

«Дуже добре. Він пробув тут місяць і позавчора поїхав».

Дю-Руа не втримався від сміху:

«Як доречно!»

Вона наївно відповіла:

«А так, дуже доречно. Та коли й тут він, то не дуже мені заважає. Ти-ж знаєш?»

«Це правда. До того-ж, він чудовий».

«А ти», спитала вона, «як почуваєш себе в новому житті?»

«Ні добре, ні зло. Дружина мені товаришка, спільниця».

«Та й усе?»

«Та й усе... Що-ж до серця...»

«Розумію. Проте, вона мила».

«Так, але не хвилює мене».

Він схилився до Клотільди й прошепотів:

«Коли ми побачимося?»

«Та... завтра, коли хочеш».

«Гаразд. Завтра о другій годині?»

«О другій годині».

Він підвівся й пробубонів трохи ніяково:

«Знаєш, я думаю на себе взяти помешкання на Константинопольській вулиці. Так я хочу. Бракувало ще, щоб ти за нього платила».

Вона в захваті поцілуvalа йому руки й прошепотіла:

«Роби, як знаєш. З мене годі й того, що я зберегла його для наших побачень».

І Дю-Руа пішов, глибоко в душі задоволений.

Коли проходив повз вітрину фотографії, портрет якоїсь ограйдної жінки з великими очима нагадав йому про пані Вальтер. «Байдуже», подумав він, «вона ще, певно, не погана. Як це я раніш на неї не зважав! Побачимо, що вона в четвер заспіває».

Він потирав, ідучи, руки з глибоких радощів, радощів від всілякого успіху, егоїстичних радощів спритного чоловіка, якому щастить, з гострих радощів полещеної пихи та задоволеної чуттювости, яку дає жіноче кохання.

В четвер він спитав Мадлену:

«Ти поїдеш на змагання до Рівала?

«О, ні! Мені це не цікаво. Поїду в Палату депутатів».

Він заїхав по пані Вальтер відкритим ландо, бо година стояла чудова.

Побачивши її, він здивувався—така видалась вона йому вродлива й молода. Вона була в світловому вбранні, де в розрізаному корсажі під білим мереживом почувалось гладке коліхання грудей. Ніколи ще вона не здавалась йому такою свіжою. Він справді за принадну її визнав. Виглядала вона спокійною, стриманою, поводилася так, як матері личить, тим-то й була непомітна для грайливих поглядів чоловіків. Та й у розмові говорила тільки про відоме, пристойне та помірковане, бо й думки мала обережні, методичні, впорядковані, від жодного надміру застережені.

Дочка її Сюзанна нагадувала в рожевому вбранні свіжо-налакований малюнок Вато¹⁷; а старша її сестра здавалась вихователькою, якій доручено супроводити цю гарненьку лялькову дівчинку.

Коло Рівалевого ґанку низкою стояли карети. Дю-Руа запропонував пані Вальтер руку, і вони ввійшли.

Змагання влаштовано на користь сиротам шостої паризької округи під проводом усіх жінок сенаторів та депутатів, що мали стосунки з «Французьким Життям».

Пані Вальтер пообіцяла прийти з дочками, відмовившись брати участь у влаштуванні, бо давала своє ім'я тільки в справах, що від духовенства походили,—не тому, що дуже святобожною була, але шлюб з іудеєм, гадала вона, покладав на неї певні релігійні обов'язки, а свято, що журналіст організував, набувало якогось республіканського характеру й могло здаватись антиклерикальним.

У газетах усіх напрямків уже три тижні писалось: «Нашому видатному колезі Жакові Рівалю спала й дотепна, і велиcodушна думка влаштувати на користь сиротам шостої паризької округи велике змагання в своїй чудовій фехтувальній залі, що належить до його парубоцького помешкання.

«Запрошувати на свято мають панії Лялуань, Ремонтель, Рісолен, дружини сенаторів, та панії Лярош-Матьє, Персероль, Фірмен, дружини відомих депутатів. У антракті буде переведений звичайний збір і кошти будуть негайно передані до рук мерові шостої округи або його представників».

Це була дивовижна реклама, що спритний журналіст вигадав собі на користь.

Жак Ріваль зустрічав гостей у передпокої, де влаштовано буфет, що видатки на нього малось покрити із збору.

Потім ласкавим жестом він показував на вузькі сходи, що провадили до льоху, де влаштовано фехтувальну залю та тир, і казав:

«Вниз, панії, униз. Змагання відбудеться в підземеллі».

Він кинувся назустріч дружині свого директора, потім, потискуючи руку Дю-Руа, сказав:

«Добриден, Любий Друже».

Той здивувався.

«Хто вам сказав, що...»

Ріваль урвав його:

«Пані Вальтер, тут присутня,—це на її думку дуже міле прізвисько».

Пані Вальтер зчервоніла:

«Так, признаюсь, що, коли-б краще вас знала, то й сама зробила-б, як Лоріна,—теж називала-б вас Любим Другом. Це вам дуже личить».

Дю-Руа сміявся.

«То прошу, пані, називайте».

Вона спустила очі.

«Ні. Ми ще не такі знайомі».

Він прошепотів:

«Дозвольте сподіватись, що ми зазнайомимось краще?»

«Ну, тоді побачимо», сказала вона.

Він посторонився коло вузьких сходів, освітлених газовим ріжком; щось сумовите було в раптовому переходові з денного світла в цей жовтий блиск. Крученими сходами підіймався підземельний дух, запах гарячої вохкости, пліснявих мурів, для нагоди витертих, разом з віянням ладану, що відправу нагадували, та жіночих пахощів—вервен, ірису й фіялки.

В цій западині чути було голосний гомін, тремтіння рухливої юрби.

Весь льох був ілюмінований газовими гірляндами та венеційськими лихтарями, прихованими в листу, що прикрашав голі кам'яні мури. Скрізь було зело. Стеля була прибрана папороттю, підлога вкрита листом та квітками.

Всім це здавалось чудовим і прегарно вигаданим. В глибині льоху стояла естрада про бійців, а з боків її—два ряди стільців про суддів.

В самому льохові стояли лавочки, по десятеро в кожному ряді праворуч і ліворуч від проходу, на яких могло сісти душ із двісті. А запрощених було чотириста.

Молодики в фехтувальних костюмах, тонкі, довготелесі, стрункі, з закрученими вусами, вже пишались перед глядачами коло естради. Їх називали на ім'я, відзначали фахівців і аматорів, усіх знаменитостів мистецтва. Круг них розмовляли старі й молоді добродії

в сурдутах, що виглядали родичами фехтувальників у бойовому вбранні. Ім теж хотілось, щоб їх побачили, пізнали й назвали; це були королі шпаги в цивільному строї, експерти....

Майже всі лавочки були заняті жінками, і в повітрі стояв шелест їхніх сукень та гомін розмови. Вони обманувались віялами, як у театрі, бо в цьому заквітчаному граті було вже гаряче, як у парні. Якийсь жартун гукав вряди-годи: «Кому оршату! Цитринаду! Пива!»

Пані Вальтер з дочками підійшла до своїх місць у першому ряді. Влаштувавши їх, Дю-Руа сказав:

«Мушу покинути вас, чоловікам невільно займати лавочки».

Але пані Вальтер несміливо відповіла:

«Мені хочеться, все-таки, щоб ви залишилися. Називатимете мені бійців. Страйвайте, якщо ви стоятимете отут коло лавочки, то нікому-ж не заважатимете».

Вона дивилась на нього великими, ніжними очима. І вмовляла:

«Ну, лишіться-ж коло нас... пане... пане Любий Друже. Ви нам потрібні».

Він відповів:

«Я корюся... залюбки, пані».

Звідусюди чути було: «В цьому льохові дуже гарно, дуже мило».

Жорж добре знав цю дужну залю! Він пам'ятав ранок, що тут перебув напередодні дуелі, на самоті з шматком білого картону, що дивився на нього з западини, як велетенське, страшне око.

Із сходів пролунав голос Жака Ріваля:

«Зараз починаємо, панії!»

І шестero добродіїв у тісному одягу,—щоб груди свої краще показати,—зійшли на естраду й посіли суддівські стільці.

Їхні імена котились по залі: генерал де-Рейнальді, голова,—низенький, з великими вусами; художник Жозефін Руде, високий, лисий, з довгою бородою; Матео де-Юкар, Сімон Рамонセル, П'єр де-Карвен—троє елегантських молодиків, та Гаспар Мерлерон, учитель.

З обох боків льоху викинуто плакати. Праворуч написано: пан Кревкер, а ліворуч—пан Плюмо.

Це були два вчителі, два добрі другорядні вчителі. Вони вийшли—обидва худі, з військовим виглядом, і трохи незgrabними рухами. Зробивши зброєю салют, як ті автомати, вони почали битись, нагадуючи в своїх білих полотняних та шкіряних костюмах комедіянтських ляльок, що б'ються для розваги глядачів.

Вряди-годи чулося: «Удар!» І шестеро суддів витягували вперед голови з виглядом знавців. Публіка нічого не бачила, крім двох живих маріонеток, що метушились і витягували руки; вона нічого не розуміла, але була задоволена. Проте, ці два добродії здавались їй мало граційними і страшенно смішними. Пригадувались дерев'яні борці, яких продають на Новий Рік по бульварах.

Першу пару фехтувальників заступили добродії Пляnton та Карапен, цивільний та військовий учителі. Пан Пляnton був малий, а пан Карапен—дуже гладкий. Так і здавалось, що перший-же удар шпагою випустить дух із цієї кулі, як і з гумового слона. Всі сміялись. Пан Пляnton плигав, як мавпа. Пан Карапен тільки рукою працював, а все тіло його було нерухоме через гладкість, але що-п'ять хвилин він робив виступ так важко й зусильно, мов здійснював як-найенергійніше рішення. Потім насилу випростувався.

Знавці визнали, що тримається він дуже міцно й обережно. І довірлива публіка погодилась.

Потім вийшли добродії Поріон та Ляпальч, учитель і аматор, що розпочали скажену гімнастику, шалено ганялися один за одним, примушували й суддів тікати, захопивши стільці, бігали туди й сюди по естраді, один нападаючи, другий відступаючи дужими й комічними стрибками. Відступали вони дрібними скоками, що смішили дам, а вперед наосліп кидалися,—що теж трохи захоплювали глядачів. Це гімнастичне змагання схарактеризував якийсь дотепник, крикнувши: «Не надсажуйтесь, нічого не зробите!» Присутні, ображені таким несмаком, шикнули. Переказували думку експертів. Бійці

виявили багато жвавости, але рухам їхнім часто бракувало доцільности.

Перша частина програму кінчилася чудовим двобоєм між Жаком Рівалем та славетним бельгійським професором Лебéгом. Ріваль дуже сподобався жінкам. Він справді був вродливий, добре збудований, гнучкий, спритний і граційніший за всіх, хто перед ним виступав. Він укладав у свої рухи якусь світську елегантність, що подобалася і контрастувала з енергійним, але звичайним поводженням його противника. «Добре вихованна людина почувається», казали.

Він мав успіх. Йому пlesкали.

Але вже кілька хвилин глядачів турбував незвичайний шум нагорі. Чути було тупіт і голосний сміх. Двісті запрошених, що не потрапили до льоху, розважались, певно, собі до вподоби. На маленьких кручених сходах збіллось душ із п'ятдесяти чоловіків. Внизу стало страшенно гаряче. Кричали: «Повітря! Пити!» Той самий жартун пронизливо вигукнув, заглушуючи гомін розмови:

«Кому оршату! Цитринаду! Пива!»

З'явився почервонілий Ріваль у фехтовальному костюмі.

«Зараз скажу, щоб холодного пива принесли», мовив він.

І побіг до сходів. Але всяке сполучення з горішнім поверхом було перерване. Легше було стелю проломити, ніж пробитись крізь людську стіну на сходах. Ріваль крикнув:

«Принесіть морозива для дам!»

Півсотні голосів гукнуло: «Морозива!» Нарешті, з'явилася таця. Але шклянки на ній були порожні, бо морозиво спожито по дорозі.

Хтось ревнув: «Тут задуха, кінчаймо швидче та ходімо!»

Інший крикнув: «Збір!» І вся публіка, задихаючись, а проте весело підхопила: «Збір!.. збір... збір...»

Тоді шестеро дам пішло по-між лавочками, і гроши тихо забрязчали, падаючи в гаманці.

Дю-Руа називав пані Вальтер знаменитостів. Це були світські, журналісти—співробітники великих газет, старих газет, що через великий досвід свій дивились на «Французьке Життя», згорда та стримано. Не раз-бобачили вони, як умирали такі політико-фінансові газети—породження непевної комбінації,—зруйновані падінням міністерства. Були там і художники та скульптори, що здебільшого кохаються в спорті, один поет-академик, якого показували, двоє музикантів і багато значних чужинців, що до їхніх імен Дю-Руа додавав частичку «шах» (це значило «шахрай»)—за прикладом, мовляв, англійців, що пишуть на своїх картках «Esg». ¹⁸

Хтось крикнув йому: «Добриден, друже!» Це був граф де-Водрек. Перепросивши дам, Дю-Руа підійшов до нього привітатись.

Вернувшись, заявив:

«Водрек—чудовий. Як у ньому порода почувається».

Пані Вальтер нічого не відповіла. Вона трохи стомилась, її груди важко здіймались за кожного подиху, і це вбирало очі Дю-Руа. Вряди-годи він ловив погляд «патронеси», турботний, несміливий погляд, що спинявся на ньому й зразу-ж тікав. І він думав: «Стривай... стривай... невже я і її розворушив?»

Збірниці кінчили обхід. В гаманцях у них повно було срібла та золота. І на естраді викинуто нового пла-ката: «Величезний сюрприз». Члени жюрі знову посіли свої місця. Всі чекали.

Вийшло дві жінки з рапірами в руках, у фехтуваль-них костюмах—у темному трико, куценьких спідницях, що тільки до половини літки закривали, та в нагруднико-ві, який так напинався, що вони мусіли голову вгору держати. Вони були гарні й молоді. Посміхались, вітаючи збори. Їм довго гукали.

Вони стали в позицію під улесливий гомін та шепотіння дотепів.

На устах суддів стояла привітна посмішка, і удари вони ухвалювали тихеньким «браво».

Глядачі захоплювались змаганням і виявляли свій захват перебійницям, що запалювали бажання в чоло-

віків, а в жінок збуджували природній смак паризької публіки до трохи сороміцьких жартів, грубої витворності, до ніби-гарного та ніби-граційного в стилі кафе-шантанних співачок і опереткових куплетів.

Що-разу, як котрась із них робила виступ, публіка радісно здрігалась. Роти розкривались і очі поширювались на ту, що поверталась до залі спиною, оглядною таки спиною, і не на руку її здебільшого споглядалось.

Їм шалено плескали.

Далі розпочалось змагання на шаблях; але ніхто на нього не дивився, бо всю увагу прибрало те, що робилось нагорі. Вже кілька хвилин чути було, що там з грюкотом пересувають меблі, тягнуть їх по паркетові, немов з помешкання вибираються. Потім зненацька крізь стелю полинули звуки піяно й виразно почувся ритмічний стукіт ніг під такт музиці. Зaproшені, що лишились нагорі, влаштували баль, щоб винагородити себе за те, що нічого не бачили.

Публіка в залі спочатку голосно засміялась, потім жінкам захотілось танцювати, і вони, не зважаючи вже на естраду, почали голосно розмовляти.

Втішним здавалось, що запізнілі вигадали організувати собі баль. Ім, певно, весело. І всім захотілось бути нагорі.

Аж ось вийшла нова пара й почала битись так завзято, що знову привернула увагу глядачів.

Вони нападали й захищались гнучко й граційно, так спокійно й могутньо, з такою певністю сил, з такою стриманістю в рухах, поправністю в способах і з таким чуттям міри в змаганні, що нетямуща юрба захопилась і зачарувалась.

Їхня спокійна жвавість, їхня обережна спритність, їхні швидкі, але такі розраховані рухи, що здавались повільними, вбиралі й полонили очі самим чаром довершеності. Публіка почувала, що бачить щось прекрасне й рідкосне, що два великі артисти свого мистецтва показують їй те, що є найкращого, всю ту зручність, хитрість, науку та фізичну вправність, що можуть виявити справжні майстри.

Ніхто вже не розмовляв,—так усі на них задивились. А коли вони потиснули одне одному руку після останнього вдару, залунали крики й «слава». Тупотіли ногами, ревли. Всі знали їхні імена: Сержан та Равіньяк.

Від збудження хотілось сперечатись. Чоловіки визивно переглядались. Одна посмішка могла-б викликати спірку. Ті, що ніколи рапіри в руках не тримали, робили ціпками напади й оборону.

Але юрба потрохи пробивалась нагору вузькими сходами. Хотілось випити, нарешті. Яке-ж обурення було, коли довідались, що танцівники геть спорожнили буфет та й пішли собі, заявивши, що нечесно турбувати двісті душ і нічого їм не показати.

Не лишилось ні тістечка, ні краплі шампанського, наливки чи пива, ні цукерки, ні овоча, нічого, нічогісінько. Все пограбували, спустошили, знищили.

Розпитували подробиці в слуг, що прибиравали сумного вигляду, стримуючи сміх. «Дами гнівались більше за чоловіків, і так їли та пили, що й захворіти можна». Здавалось, ніби слухаєш оповідання самовидців про сплюндрування міста під час ворожого нападу.

Треба було розходитись. Добродії шкодували за двадцятьма франками пожертви; їх обурювало, що частина запрошених побенкетувала, нічого не заплативши.

Дами-патронеси зібрали по-над три тисячі франків. Після оплати видатків сиротам шостої округи лишилось двісті двадцять.

Дю-Руа, що проводив родину Вальтерів, чекав свого ландо. По дорозі він сидів проти патронеси й знову спіймав на собі її пестливий, раптовий і ніби стурбований погляд. Він гадав: «Чорт, здається, вона закохалась», і посміхався на думку, що дійсно йому в жінок щастить, бо пані де-Марель, відколи кохання їхнє поновилось, любила його, здавалось, шалено.

Додому він вернувся радісною хodoю.

Мадлен чекала його у вітальні.

«У мене новини», сказала вона. «Мароцька справа ускладняється. Франція, мабуть, вирядить туди експедицію через кілька місяців. У всякому разі, цим можна

скористуватись, щоб скинути міністерство, а Лярош при цій нагоді захопить портфель міністра чужоземних справ.

Дю-Руа, щоб подратувати дружину, прикинувся, що аж ніяк не вірить. Не такі вже там йолопи сидять, щоб повторювали Туніську дурницю.

Але вона нетерпляче знизала плечима.

«Кажу-ж тобі, що так! Кажу, що так! Ти не розумієш, виходить, що для них величезна грошова справа. Тепер, мій любий, у політичних комбінаціях треба казати не «шукайте жінку», а «шукайте прибутків».

Він зневажливо буркнув: «Чи-ба!», щоб її підбудити.

Вона обурилась.

«Ну, гава-ж ти, як і Форестьє».

Вона хотіла дошкулити йому й сподівалась гніву. Але він посміхнувся й відповів:

«Як той рогоносець—Форестьє?»

Вона вражено прошепотіла:

«О, Жорж!»

Він провадив недбало й глузливо:

«Ну, що-ж? Хіба не ти сама мені призналася тоді ввечері, що Форестьє мав роги?»

І додав: «Бідолаха» з глибоким жалем у голосі.

Мадлена відвернулась від нього, не вважаючи за потрібне відповідати, потім, помовчавши хвилинку, промовила:

«У вівторок у нас будуть гості—пані Лярош-Матьє прийде на обід з віконтесою де-Пересемюром. Може ти запросиш Ріваля та Норбера де-Варена? А я сходжу завтра до паній Вальтер та де-Марель. Може прийде й пані Рісолен».

З якогось часу вона, користуючись політичним впливом свого чоловіка, нав'язувала знайомства, щоб скупити коло себе, по волі чи неволі, жінок сенаторів та депутатів, що потрібували підтримки від «Французького Жуття».

Дю-Руа відповів:

«Гаразд, Ріваля та Норбера я покличу».

Він був вдоволений і руки потирав, що добрав доб-

рого способу дошкулити дружині та заспокоїти невиразну злосливість, неясні та гризущі ревнощі, що зародились у нім після їхньої прогулянки в Лісі. Тепер, коли говоритиме про Форестьє, завжди називатиме його рогоносцем. Він добре знат, що Мадлена кінець-кінцем оскаженіє. І разів з десять увечері вхитрився з добродушною іронією згадати «того рогоносця-Форестьє».

Він не гнівався вже на мертвого; він мстився за нього.

Дружина його вдавала, що не чує, ю сиділа проти нього, байдуже посміхаючись.

Другого дня, коли вона мала йти до пані Вальтер із запрошенням, юму схотілось побувати там перед нею, щоб застати потронесу саму ю побачити, чи справді вона в нього закохана. Це його тішило ю лестило юму. До того-ж... чому ю ні... коли можна.

Він з'явився на бульварі Мальзерб о другій годині. Його провели до вітальні. Він сів.

Пані Вальтер вийшла ю простягла юму руку в щасливому пориві.

«Який добрий вітер вас заніс?»

«Не вітер, а бажання побачити вас. Якась сила привела мене до вас, не знаю, чому, справи до вас не маю жодної. Прийшов, та ю усе, і даруйте мені цю ранкову візиту та щиру мову».

Казав це чемно ю жартівливо, з посмішкою на устах і поважністю в голосі.

Вона здивувалась, почервоніла трохи ю пробурмомтіла:

«Та... справді... нічого не розумію... мені дивно...»

Він додав:

«Я вам освідчуєсь, тільки з веселим виглядом, щоб вас не налякати».

Вони сіли поруч. Вона хотіла обернути справу на жарт.

«Так це... серйозне освідчення?»

«Звичайно! Давно вже хотів я освідчитись вам, навіть дуже давно. Але не зважувався. Кажуть, ви така сурова, неприступна...»

Вона вже опанувала себе. Відповіла:
«Чому ви саме зібралися сьогодні?»

«Не знаю». Потім він знизив голос: «А певніш тому, що від учора тільки про вас і думаю».

Вона зненацька зблідла й пробурмотіла:
«Ну, годі пустувати, поговорімо про що інше».

Але він упав навколошки так раптово, що вона злякалась. Вона хотіла підвистися; він силоміць тримав її на стільці, оповивши руками за стан, і пристрасно приказував:

«Так, тому правда, що божевільно кохаю вас, давно вже. Не відповідайте мені. Що-ж поробиш, збожеволів я! Люблю вас... О, коли-б ви знали, як люблю!»

Вона задихалась, хотіла говорити, а не могла вимовити й слова. Відпихала його руками, схопивши за волосся, щоб спинити його уста, яких почувала наближення. І швидко повертала голову туди й сюди, заплющивши очі, щоб його не бачити.

Він дотикався до неї крізь сукню, торкав, обмачував її, і вона непритомніла від цих грубих, міцних пестощів. Він зненацька підвівся й хотів обійняти її, але, звільнинувшись на мить, вона випручнулась і почала бігати між кріслами.

Ганявшись, на його думку, було смішно, і він упав на стільця, затуливши обличчя руками, ніби судорожно ридав.

Потім схопився, крикнув: «Прощаєте, прощаєте!» і вибіг із кімнати.

У передпокої спокійно взяв ціпка й вийшов на вулицю, міркуючи: «Чорт, здається, діло зроблено». І зайшов на телеграф, щоб призначити Клотільді назавтра побачення.

Додому він прийшов звичайної години й спитав дружину:

«Ну, всіх запросила на обід?»

Вона відповіла:

«Так, тільки пані Вальтер не певна, чи буде вільна. Вона вагається; казала мені не знати-що про обов'язок,

сумління. Взагалі чудно поводилася. Дарма, гадаю все-таки, що прийде».

Він знизав плечима:

«А звичайно прийде».

Проте, не був цього певен і турбувався аж до призначеної на обід дня.

Того ранку Мадлена одержала записку від патронеси: «Я насилу звільнилась і буду у вас. Але дружина мій не зможе зі мною прийти».

Дю-Руа подумав: «Добре-ж зробив, що не ходив більше до неї. От вона й заспокоїлась. Увага».

А втім, чекав її приходу трохи стурбовано. Вона прийшла дуже спокійна, трохи холодна, трохи гордогита. Він прикинувся дуже смирним, дуже обережним та покірним.

З паніями Лярош-Матьє та Рісолен прийшли і їхні чоловіки. Віконтеса де-Персемюр говорила про великопанство. Пані де-Марель була захватна в оригінальному жовто-чорному вбранні — в еспанському костюмі, що добре облягав її гарний стан, груди та пухкі ручки й надавав енергійності її пташиній голівці.

Дю-Руа сів праворуч пані Вальтер і під час обіду розмовляв з нею тільки про поважне з прибільшеною шанобливістю. Коли-не-коли погляд на Клотільду. «Вона справді краща й свіжіша», подумав він. Потім переводив очі на дружину, що теж не поганою йому здавалась, хоч і почував до неї глибокий, упертий і злісний гнів.

Але патронеса хвилювала його труднощами перемоги та новиною, завжди бажаною для чоловіків.

Додому вона зібралась рано.

«Я вас проведу», сказав він.

Вона відмовилася. Він обстоював:

«Чому ви не хотите? Ви мене цим дуже образите. Невже ви не простили мене? Бачите, який я спокійний».

Вона відповіла:

«Вам не можна гостей покинути».

Він посміхнувся.

«Та що, я відлучусь на двадцять хвилин. Ніхто на-

віть не примітить. Якщо відмовитесь, то вразите мене в саме серце».

Вона шепнула:

«Гаразд, згоджуєсь».

Та тільки вони сіли в карету, він схопив її руку жагуче поцілував:

«Я люблю вас, люблю вас. Дозвольте мені сказати це. Я до вас і не торкнуся. Тільки нагадати вам хочу, що люблю вас».

Вона бубоніла:

«О... після того, як ви пообіцяли... Це не добре... не-добре...»

Він немов важке зусилля зробив і промовив стримано:

«Стривайте, бачите, як я собою володію. А проте... Та дозвольте мені тільки сказати це... «Я люблю вас...» і казати це вам що-дня... так, дозвольте мені приходити, стояти перед вами п'ять хвилин навколошках і казати ці три слова, дивлячись на ваше кохане личко».

Вона лишила в нього руку й відповіла, задихаючись:

«Ні, я не можу, я не хочу. Подумайте про те, що казатимуть, про моїх слуг, про моїх дочок. Ні, ні, це неможливо...»

Він провадив:

«Я не можу вже жити, якщо вас не бачитиму. У вас, чи де-инде, а я мушу вас бачити, хоч-би хвилинку на день, щоб торкнутись до вашої руки, щоб дихати повітрям, що ваша сукня колише, щоб дивитись на обриси вашого тіла, на ваші прекрасні, великі очі, що з розуму мене зводять».

Вона тремтіла, слухаючи цю банальну музику кохання, і бурмотіла:

«Ні... ні... це неможливо. Мовчіть!»

Він казав їй тихо, на вухо, бо розумів, що цю просту жінку треба брати поволі, що треба добитись у неї побачень—спочатку, де вона схоче, а потім—де схоче він.

«Слухайте... це так треба... я вас побачу... я чекатиму вас під дверима... як жебрак... якщо ви не вийдете, я сам до вас піду... але побачу вас... побачу вас... завтра».

Вона приказувала:

«Ні, ні, не приходьте. Я вас не прийму. Подумайте про моїх дочок».

«Тоді скажіть мені, де я вас зустріну... на вулиці... байдуже, де... коли ви схочете... аби тільки побачив вас... я вклонюся вам... скажу вам: «люблю вас» і піду».

Вона спантеличено вагалась. І коли карета під'їздила до її ганку, хапливо шепнула:

«Гаразд, я прийду, я прийду завтра до Троїцької церкви, о третій з половиною».

І зійшовши, крикнула візникові:

«Одвезіть пана Дю-Руа додому».

Коли він вернувся, дружина спитала його:

«Де це ти був?»

Він тихо відповів:

«На телеграф ходив негайну депешу послати».

Підійшла пані де-Марель:

«Ви проведете мене, Любий Друже? Знаєте, я їжджу так далеко обідати тільки з цією умовою».

Потім звернулась до Мадлени:

«Ти не ревнуєш?»

Пані Дю-Руа поволі відповіла:

«Ні, не дуже».

Гості розійшлися. Пані Лярош-Матьє виглядала провінціяльною покоївкою. Це була нотарівна, з якою Лярош побрався, коли був ще непомітним адвокатом. Пані Рісолен, стара й претенційна, нагадувала колишню акушерку, виховану в книгозбірні. Віконtesa де-Персемюр дивилася на них згороди. Її «біла лапка» з відразою торкалась до цих вульгарних рук.

Клотільда, загорнувшись у мережево, сказала Мадлені на дверях:

«Обід твій був чудовий. Незабаром ти матимеш найперший у Парижі політичний салон».

Лишившись з Жоржем на самоті, вона міцно обняла його.

«О, мій Любий Друже, люблю тебе що-дня більше».

Екіпаж, що віз їх, хитався, як корабель.

«В нашій кімнаті зручніше», сказала вона.

Він відповів: «Безперечно», але думав про пані Вальтер.

IV.

На Троїцькому майдані було майже порожньо того гарячого липневого дня. Важка спека душила Париж, немов згори на місто впало отяжіле, розпечене повітря, таке густе та палюче, що забивало дух.

Коло церкви мляво били водограї. Вони теж мов стомились, знемоглись та розімліли, і рідина в басейні, де плавав лист та шматки паперу, здавалась зеленавою, густою й каламутною.

В цій непевній воді купався собака, перескочивши через кам'яне цямриння. На лавах у круглому садку, що перед головним входом, сиділо кілька душ і заздро поглядали на тварину.

Дю-Руа глянув на годинника. Була ще тільки третя. Він мав півгодини гулящих.

Думаючи про це побачення, він сміявся. «Церкви їй корисні всіма сторонами», гадав він. «Розраджують її за одруження з євреєм, забезпечують їй опозиційне становище в політичних колах та пристойне місце у вищому світі й дають притулок для любовних побачень. От що значить користуватись релігією, як парасолем. Коли година—це ціпок, коли сонце—дає затінок, коли дощ—захищає від застуди, а коли дома сидиш, тоді його в передпокої лишаєш. Багацько їх є таких, що їм чхати, властиво, на господа бога, тільки вони не хотуть, щоб про нього лихе казали, й при нагоді беруть його в посередники. Коли-б їх попросити до мебльованих кімнат прийти, то вони обурилися-б, а стройти коники коло підніжжя олтарів їм здається цілком природнім».

Він поволі похожав круг басейна, потім знову поцікавився часом і глянув на годинника на дзвіниці, що проти його власного поспішав на дві хвилини. Він показував п'ять хвилин на четверту.

Він вирішив, що в середині все-таки краще, і ввійшов.

На нього війнуло холодом льоху; він радісно дихнув і обійшов церкву навколо, щоб обіznатись із місцем.

Чиїсь помірні кроки, то спиняючись, то знову руша-

ючи, відповідали в глибу величезної споруди на стукіт його ніг, що дзвінко здіймався під високе склепіння. Йому цікаво стало побачити того одвідувача. Почав шукати його. Це був грубенький, лисий добродій, що ходив, підвівши голову й заклавши за спину капелюха.

Де-не-де молились навколішках старі жінки, затуливши руками обличчя.

Душу огортало почуття самоти, пустинності й спокою. Світло з кольорових шибок пестило очі.

Тут було «з біса гарно», на думку Дю-Руа.

Він вернувся до дверей і знову глянув на годинника. Було тільки чверть на четверту. Він сів коло головного входу, шкодуючи, що не можна палити. В кінці церкви коло криласа чути було повільну ходу грубенького добродія.

Хтось увійшов. Жорж мерщій обернувся. Це була простолюдка в полотняній спідниці, убога жінка, що впала навколішки біля першого стільця й завмерла, схрестивши руки, вступивши вгору очі, душою пірнувши в молитву.

Дю-Руа цікаво дивився на неї і думав, яка печаль, яке лихо, який розпач міг потрощити це немудре серце. Злидні дошкуляли їй, це видно. А може ще й чоловік її смертно бив або дитина вмерла.

Він подумав: «Бідні люди. Скільки їх все-таки му-читься». І гнів запалав у нім на безжалінну природу. Потім подумав, що шарпаки ці хоч надіються, що на небі про них турбуються, що земне страждання їхнє буде заведене в небесний рахунок прибутків та втрат. На небі? Де це?

І Дю-Руа, що його церковнатиша схилляла до високих думок, висловив пошепки свій висновок про світобудову: «Яке все це безглаздя».

Він здрігнувся від шелесту сукні. Це була вона.

Він підвівся й хутко до неї підійшов. Вона не подала йому руки й тихо шепнула:

«Я на хвилинку. Треба додому йти, станьте навколошки коло мене, щоб на нас уваги не звернули».

І пішла в середину церкви, шукаючи відповідного й

певного місця з виглядом жінки, добре знайомої з помешканням. Обличчя їй було запнуте вуалем, ступала вона тихо, ледве чутно.

Коли дійшла до криласа, обернулась і пробурмотіла тим таємничим голосом, яким говорять у церкві:

«Краще в бічних притворах—тут надто на видноті».

Перед дарохранительницею головного олтаря вона низько схилила голову й трохи присіла, потім звернула праворуч, дійшла майже до входу, наважилася нарешті й стала навколошки коло стільця до моління.

Жорж умостився поруч коло другого стільця й прошепотів, коли вони завмерли в молільній позі:

«Спасибі, спасибі. Я божествлю вас. Мені хочеться весь час казати вам це, хочеться розповісти, як я почав вас любити, як закохався зразу-ж, коли вас побачив... Ви дозвольте мені колись виявити своє серце, висловити вам усе це?»

Вона слухала його з виглядом глибокої зосередженості, мов-би й не чула нічого. Відповідала крізь пальці:

«Божевільна я, що дозволяю вам так казати, божевільна, що прийшла сюди, божевільна, що стою отут і подаю вам надію, що з цієї... цієї пригоди будуть якісь наслідки. Забудьте це, так треба, і не кажіть мені про це ніколи».

Вона чекала. Він добирал відповіди, рішучих, пристрасних слів, але не міг жестів до них додати й почувався в скруті. Сказав:

«Я нічого не чекаю... ні на що не надіюся. Я люблю вас. Щоб ви не робили, я казатиму вам це так часто, так певно й палко, що ви це зрозумієте кінець-кінцем. Я хочу, щоб мое кохання проймало вас, щоб виповнювало вам душу слово по слові, що-години, що-дня й нарешті наситило вас, як рідина, по краплі падаючи, щоб зласкавило, зворушило вас і приволило колись відповісти мені: «Я теж вас люблю».

Він відчув, як задріжало її плече, до нього прихиливчись, як затремтіли груди, і вона похапцем відповіла:

«Я вас теж люблю».

Він кинувся, мов його приголомшило, й зідхнув:
«Ох, боже мій!..» .

Вона задихано сказала:

«Хіба я мусіла вам сказати це? Я почуваю себе винною, гидкою... я... двох дочок маючи.... але не можу... не можу... Я не повірила-б... ніколи не подумала-б... це сильніше... сильніше за мене. Слухайте... слухайте... я нікого не любила... тільки вас... присягаюсь вам. І люблю вас уже рік, нишком, у тайниках свого серця. О, як я мучилася і боролась, але не можу вже, люблю вас...»

Вона плакала крізь пальці, якими обличчя затулила, і все тіло її тримтіло від шаленого хвилювання.

Жорж шепнув:

«Дайте мені руку, хай я торкнуся до неї, хай по-тисну...»

Вона поволі відняла руку від обличчя. Щока її була мокрісінька й на повіках, падаючи, тримтіла крапля.

Він узяв її руку й стиснув:

«О, як хотілося-б мені випити ваші сльози!»

Вона промовила тихо й здушено, мов простогнала:
«Не безчестіть мене... я пропала!»

Йому хотілось посміхнутись. Як він міг знечестити її тут? Він притулив до серця її руку й спитав: «Чуєте, як воно б'ється?» Бо запас жагучих слів уже вичерпав.

Вже кілька хвилин поблизу чути було помірну ходу того добродія. Він обійшов олтарі й що-найменше вдруге вертався до маленького правого притвора. Коли пані Вальтер почула його кроки біля колони, то вирвала в Жоржа руку й знову затулила нею обличчя.

І вони завмерли навколошках, мов укупі підносили до неба палкі благання. Грубенький добродій пройшов повз їх, глянув на них байдуже й посунув у глиб церкви, тримаючи собі капелюха за спину.

Але Дю-Руа, що мріяв дістати побачення десь інде, прошепотів:

«Де я вас завтра побачу?»

Вона не відповіла. Здавалась бездушною, мов обернулась у статую Моління.

Він провадив:

«Хочете, зустрінимось завтра в паркові Монсо?»

Вона обернулась до нього відкритим уже обличчям, обличчям синявим, страшною мукою перекошеним, і уривчасто сказала:

«Облиште мене... облиште мене тепер... ідіть собі... ідіть... тільки на п'ять хвилин... мені мука коло вас бути... я хочу молитись... і не можу... ідіть... дайте мені помолитись... самій... п'ять хвилин... я не можу... благатиму в бога, щоб простив... щоб спас мене... облиште мене на п'ять хвилин...»

Обличчя її було таке схвильоване й тужне, що він мовчки підвівся й несміливо спитав:

«Так я зараз вернусь?»

Вона кивнула головою, мов казала: «Так, зараз». І він пішов до криласа.

Тоді вона спробувала молитись. Нелюдське зусилля зробила, щоб покликати бога, і тремтячи, нестямлячись крикнула до неба: «Зглянься!»

Вона люто сплющила очі, щоб не бачити того, хто допіру пішов! Проганяла його думкою, відбивалась від нього, але замість небесного видива, в розпуці сподівання, бачила й далі закручені молодикові вуса.

Уже рік боролась вона що-дня, що-вечора з цим шаленим захопленням, що більшало раз-у-раз, з цим образом, що хвилював її мрії, хвилював її тіло й непокоїв сни. Вона була піймана, як звір у тенета, звязана, кинута в обійми цьому самцеві, що скорив, переміг її самими своїми вусами та кольором очей.

І тепер, у церкві, так близько бога, почувала себе ще кволішою, ще більше покинутою та пропащаю, ніж у дома. Вона вже мучилася, що він пішов. Проте, розпачливо змагалась, захищалась, гукала на рятунок всіма силами душі. Воліла краще смерти, ніж так упасті—вона, що ніколи не схибила! Вона шепотіла безтязні слова благання, а слухала, як Жоржеві кроки тихшли під далеким склепінням.

Вона зрозуміла, що всьому кінець, що марна вже боротьба. А втім, не хотіла здаватись, і її охопив той

нервовий напад, коли жінки б'ються об землю, тримають, корчаться і вилюють. Вона дрижала всім тілом і почувала, що зараз упаде, качатиметься між стільцями й зайдеться криком.

Хтось швидко підходив. Вона обернулась. Це був священик. Тоді вона схопилась, кинулась до нього, простягаючи стиснуті руки, й пробубонила:

«О, спасіть мене, спасіть!»

Той здивовано спинився:

«Що ви хочете, пані?»

«Хочу, щоб ви спасли мене, згляньтесь наді мною. Якщо ви не допоможете мені, я загину».

Він дививсь на неї і думав, чи не божевільна вона. І спитав:

«Що-ж я можу для вас зробити?»

Це був високий, грубенький молодик із повними, звислими щоками, що чорніли від ретельно зголеної бороди,—чудовий міський вікарій із щедрого кварталу, де живуть багаті покутниці.

«Висповідайте мене», сказала вона, «і порадьте мене, підтримайте мене, скажіть мені, що робити!»

Він відповів:

«Я сповідаю що-суботи від третьої до шостої».

Вона схопила його за руку й стиснула, приказуючи: «Ні, ні, ні! Зараз! Зараз! Так треба! Він тут! У церкви! Він чекає мене».

Священик спитав:

«Хто вас чекає?»

«Чоловік... що погубить мене... що заволодіє мною, якщо ви не спасете мене... Я не можу вже змагатись... Я надто квола... надто квола... така квола!..»

Вона впала навколошки й заридала:

«О, згляньтесь на мене, отче мій! Спасіть мене в ім'я боже, спасіть!»

Вона схопила його за чорну сутану, щоб не пішов; а він стурбовано оцирався, чи якесь лихе або святенницьке око не бачить, що жінка до ніг йому впала.

Зрозумівши нарешті, що йому не визволиться, він сказав:

«Підведіться, ключ від сповіdalні як-раз при мені».

Порившись у кешені, він видобув пук ключів, вибрав один і швидко пішов до дерев'яних комірок, душевних смітників, мовляв, де вірні скидають свої гріхи.

Він увійшов у середні двері й зачинив їх за собою, а пані Вальтер кинулась поруч у вузьку клітку й палко пробурмотіла в жагучому пориві надії:

«Благословіть мене, отче, я згрішила.

Дю-Руа, обійшовши крилас, звернув у лівий притвор. Дійшов до середини й перестрінувся з гладким лисим добродієм, що все собі спокійненько похажав, і подумав: «Що цей дивак тут робить?»

Добродій теж стишив ходу й дивився на Жоржа з видимим бажанням заговорити. Коли наблизився, вклонився й мовив дуже ввічливо:

«Вибачте, пане, що турбую вас, але чи не можете ви сказати, коли цю церкву збудовано?»

Дю-Руа відповів:

«Їй-богу, не знаю гаразд, думаю, що років двадцять—двадцять п'ять. Та я тут уперше».

«Я теж. Ніколи її не бачив».

Тоді журналіст зацікавлено спитав:

«Здається, ви дуже пильно її оглядаєте. Вивчаєте її в подробицях».

Той покірливо відповів:

«Я не оглядаю її, пане, я чекаю свою дружину, що призначила мені тут побачення й дуже спізнилась».

Помовчавши хвилинку, він додав:

«Бісова спека надворі».

Дю-Руа роздивлявсь на нього; у добродія, на його думку, було гарне обличчя, і раптом йому здалося, що він подібен на Форестье.

«Ви з провінції?» спитав він.

«Так. З Рена. А ви, пане, ради цікавости сюди прийшли?»

«Ні. Я одну жінку чекаю».

Журналіст уклонився й відійшов, посміхаючись.

Коло головного входу він знову побачив злідарку,

що все стояла навколошках та молилася. Подумав: «Чорт, та й уперто-ж вона молиться». Він уже не зворушився й не жалів її.

Проїшов повз неї і тихо звернув у правий притвор, щоб зустрітися з панією Вальтер.

Він здалека позирав на місце, де покинув її, і здивувався, коли не побачив. Подумав, що помилився коленою, проїшов до останньої і знову вернувся. Так вона пішла! Здивовано й обурено спинився. Потім уявив собі, що вона шукає його, і знову обійшов церкву. Не знайшовши її, вернувся й сів на стільця, де її покинув, сподіваючись, що вона прийде. І почав чекати.

Незабаром він звернув увагу на якийсь шепіт. В цьому закуткові нікого не видно було. Де-ж це шепотіло? Він підвівся й постеріг у сусідній каплиці двері до сповіdalні. З-під одних дверей вистромився на тахлі кінчик сукні. Він підійшов, щоб глянути на ту жінку. Пізнав її. Вона сповідалась!

Йому скажено схотілось узяти її за плечі й витягти з тієї клітки. Потім подумав: «Дарма, сьогодні черга кюре, а завтра моя». І сів спокійно проти покинутих дверцят, чекаючи своєї черги й посміхаючись від думок про цю пригоду.

Чекав він довго. Нарешті, пані Вальтер підвелась, обернулась, побачила його й підійшла до нього. Обличчя в неї було холодне й суворе.

«Пане», сказала вона, «прошу вас не проводити мене, не йти за мною й не приходити більше до мене самому. Вас не приймуть. Прощайте».

І гордовито пішла.

Він не затримував її, бо мав принцип—ніколи не сильувати подій. А коли священик, трохи стурбований, теж вийшов із закапелку, він підступив до нього, глянув йому в вічі й пробурмотів йому під ніс:

«Якби ви не в цій спідниці були, яку пару лящів одуважив-би я вам у мерзотну пику!»

Потім повернувся й, посвистуючи, вийшов із церкви.

Гладкий добродій стояв на порозі, вже надівши ка-

пелюха, заклавши за спину руки, стомлений від чекання, і дивився на широкий майдан та вулиці, що на ньому сходились.

Коли Дю-Руа проходив, вони вклонились.

Журналіст, звільнившись, пішов до «Французького Життя». По заклопотаних обличчях кур'єрів він побачив, що сталося щось незвичайне, і зразу ж подався до директора в кабінет.

Пан Вальтер навстоїчки, нервово диктував статтю уривчастими фразами, давав у перемежках доручення репортерам, що товпились коло нього, робив указівки Буаренареві й розліплював листи.

Коли Дю-Руа ввійшов, патрон радісно скрикнув:

«Ах, як добре, от і Любий Друг!»

Він трохи ніяково спинився й перепросив:

«Вибачте, що так назавас, я дуже схвилюваний подіями. До того-ж, чую вдома, що дружина й дочки називають вас Любим Другом зранку до вечора, й сам звик кінець-кінцем. Ви не гніваєтесь?»

Жорж сміявся:

«Аж ніяк. В цьому прізвиську нема нічого для мене неприємного».

Пан Вальтер вів:

«Гаразд, тоді я теж зватиму вас Любим Другом, як і всі. Ну, так у нас величезні події. Міністерство скинуто більшістю трьохсот десяти голосів проти ста двох. Вакації знову відкладені, відкладені до грецьких календ¹⁹, а вже двадцять восьме липня. Еспанія гнівається за Мароко, це й повалило Дюрана де-л'Ена та його поплічників. Заварилась каша! Маро доручено скласти новий кабінет. Він бере генерала Бутена д'Акра на військового міністра, а нашого друга Ляроша-Матьє на чужоземні справи. Собі він лишає портфель внутрішніх справ і головування в Раді. Ми робимось офіційною газетою. Я пишу передову: проголошую основні засади й накреслюю міністрям шляхи діяльності».

Добряга посміхнувся й додав:

«Ті шляхи, якими вони й гадають іти, розуміється. Але мені треба щось цікаве про мароцьку справу, щось

злободенне, ефектну, сенсаційну статтю, чи що? Добудьте мені це».

Дю-Руа поміркував хвилину й відповів:

«Єсть. Даю вам нарис про всю нашу африканську колонію з Тунісом праворуч, Алжиром посередині й Мароко ліворуч, історію народів, що заселяють цю велику територію й оповідання про екскурсію на мароцький кордон до великої фігійської оази, де жодний европеєць не проходив і яка спричинилася до теперішнього конфлікту. Годиться вам?»

Пан Вальтер скрикнув:

«Чудово! А назва?»

«Від Туніса до Танжера».

«Розкішно».

Дю-Руа, поринувши у архіві «Франузького Життя», видобув свою першу статтю «Спогади африканського стрільця», перейменував, переробив та змінив її, і вона чудово тепер придалася від початку до кінця, бо трактувала про колоніальну політику, алжирську людність та екскурсію в Оранську провінцію.

За три чверти години стаття була перероблена, підправлена й приперчена злободенністю та похвалами новому кабінетові.

Директор, перечитавши її, заявив:

«Чудово... чудово... чудово... З вас цінна людина. Вітаю вас».

І Дю-Руа пішов обідти, захоплений своїм днем, не зважаючи на невдачу в Троїцькій церкві, бо почував, що справа виграна.

Дружина нетерпляче його чекала. Побачивши його, скринкула:

«Знаєш—Лярош міністр чужоземних справ!»

«Так, я навіть статтю про Алжир написав з цього приводу».

«Що саме?»

«Ти знаєш її—ота перша стаття, що ми вкупі писали: «Спогади африканського стрільця», тільки я переглянув та виправив її для нагоди».

Вона посміхнулась:

«А, це-ж дуже добре».

Потім, поміркувавши трохи, додала:

«Я думаю про продовження, що ти мав тоді написати і яке... покинув на півдорозі. Тепер ми можемо відновити його. Це буде прекрасна й доречна серія».

Він відповів, сідаючи до столу:

«Чудово. Тепер уже ніщо не заважатиме після того, як помер той рогоносець-Форестъє».

Вона жваво, але сухо й обережно відповіла:

«Цей жарт зовсім недоречний, і прошу тебе покинути його. Надто довго вже він триває».

Він збирався глузливо відмовити, але йому подали телеграму без підпису: «Я божевільна. Простіть мене й приходьте завтра о четвертій у парк Монсо».

Він зрозумів, і геть зрадівши, сказав дружині, ховаючи папірця в кешеню:

«Не буду більше, моя люба. Це безглуздо. Визнаю».

І почав обідати.

Їв, і з думки йому не сходили ті кілька слів: «Я божевільна, простіть мене й приходьте завтра о четвертій у парк Монсо». Отже, вона здавалась. Це значило: «Я віддаюсь, я ваша, де ви схочете й коли схочете».

Він засміявся. Мадлена спітала:

«Що це тобі?»

«Нічого. Згадав кюре, що здібав допіру,—така пика в нього кумедна».

Другого дня Дю-Руа з'явився на побачення точно. Скрізь по лавочках у паркові сиділи буржуа, намучені спекою, та недбайливі бонни, що, здавалось, мріяли, а діти тим часом качались у піску на дорозі.

Пані Вальтер він знайшов коло невеличкої античної руїни, де біжить струмок. Вона ходила круг колонок маленького цирку, з турботним і нещасним виглядом.

Коли він привітався, вона зразу сказала:

«Людей тут скільки!»

Він ухопився нагоди:

«Це правда, може поїдемо куди?»

«Де саме?»

«Байдуже, хоч-би й просто каретою. Спустите штору з вашого боку й будете в захистку».

«Так краще буде, тут я помираю від страху».

«Ну, то приходьте через п'ять хвилин до брами, що на крайній бульвар. Я під'їду візником».

І пішов підбігцем. Сівши в карету й ретельно затуливши шибку зного боку, вона спитала:

«Де ви сказали їхати візникові?»

Жорж відповів:

«Не турбуйтесь, він знає».

Він дав йому адресу свого помешкання на Константинопольській вулиці.

Вона вела:

«Ви не уявляєте, як я страждаю через вас, як я мутилась, катувалась. Вчора я була жорстока в церкві, але хотіла втекти від вас за всяку ціну. Я так боюся лишитись з вами на самоті. Ви простили мене?»

Він тиснув її руки.

«Так, так. Чого тільки не простиш, коли любиш так, як я вас?»

«Слухайте, пообіцяйте, що шануватимете мене... що не... що не... інакше ми не зможемо бачитись».

Спочатку він нічого не відповів; посміхнувся під вусами тією тонкою посмішкою, що хвилює жінок. Нарешті прошепотів:

«Я ваш раб».

Тоді вона почала розповідати, як примітила, що любить його, коли дізналася про його одружиння з Мадленою Форестье. Пригадувала подробиці, дрібні дати й інтимні речі.

Раптом вона замовкла. Карета спинилась. Дю-Руа розчинив дверці.

«Де це ми?» спитала вона.

«У мене. Це мое парубоцьке помешкання, я знову найняв його на кілька день... щоб мати куточек, де з вами бачитись».

Вона вчепилася за торочки сидіння, жахаючись думки про таке побачення, й бубоніла:

«Ні, ні, я не хочу! я не хочу!»

Він енергійно сказав:

«Присягаюся вам, що шануватимусь. Ідіть. Бачте, на нас увагу звертають, зараз юрба збереться. Швидче... швидче... сходьте».

І приказував:

«Присягаюсь вам, що шануватимусь».

Якийсь винар цікаво дивився на них з порогу своєї крамниці. Вона злякалась і кинулась у будинок.

Хотіла йти сходами вгору. Він затримав її за руку:
«Це тут, на першому поверху».

І пхнув її в своє помешкання.

Замкнувши двері, він схопив її, як здобич. Вона відбивалась, пручалась, лепетіла:

«Ох, боже мій!.. Ох, боже мій!..»

Він цілував її шию, очі, уста так поривно, що вхилитись від його шалених пестощів вона не могла; і відпихаючи його, відвертаючи обличчя, вона й сама мимоволі на його поцілунки відповідала.

Зненацька вона перестала пручатись і переможено, покірно далася роздягти. Він зручно й хутко здіймав одну по одній всі частини її вбрання вправними, як у покоївки, руками.

Вона вирвала в нього з рук свого ліфа, затулила ним обличчя й стояла, геть біла, серед скинутої до ніг одежі.

Він лишив на ній черевики й поніс на руках до ліжка. Тоді вона шепнула йому на вухо надрушеним голосом: «Присягаюсь вам... присягаюсь... що ніколи не мала коханця». Так жіби та дівчина казала: «Присягаюсь, що я незаймана».

А він думав: «Оце вже справді мені байдуже».

V.

Настала осінь. Подружжя Дю-Руа пробуло в Парижі ціле літо, провадячи в «Французькому Житті» енергійну кампанію за новий кабінет під час коротких депутатських вакацій.

Хоч тільки жовтень ще починався. Палата мала розпочати засідання, бо справи в Мароко ставали загрозливі.

По суті, ніхто не вірив у танжерську експедицію, хоч у день розпуску Палати один правий депутат, граф Лямбер-Саразен, у дотепній промові, якій плескав навіть центр, запропонував іти в заклад і поставити свої вуса, як зробив колись славетний віце-король Індії, проти бакенбардів голови Ради міністрів, що новий кабінет конче наслідуватиме попередній і вирядить армію в Танжер до пари туніській армії—з любови до симетрії, точнісінько як дві вази на каміна ставлять. Він додав: «Африканська земля, панове, справді є огнище для Франції, огнище, де горять найкращі наші дрова, огнище з великим тиражем, яке розпалюють банківськими паперами.

«Вам спала аристична фантазія прикрасити лівий ріжок туніським безділлям, що дорого вам коштує,—побачите, що панові Маро схочеться наслідувати свого попередника й прикрасити правий ріжок мароцьким безділлям».

Ця славетна промова стала Дю-Руа за тему для десятка статтів про алжирську колонію, для всієї його серії, що урвалась, коли він у газеті почав працювати, і він енергійно підтримував ідею військової експедиції, хоч і переконаний був, що вона не відбудеться. Він грав на патріотичну струну й нападався на Еспанію з усім арсеналом зневажливих аргументів, яких уживають проти народу, що має протилежні інтереси.

«Французьке Життя» набуло великої ваги завдяки своїм звязкам із владою. Воно перш за найповажніші газети подавало політичні новини, відзначало в тонкощах наміри своїх друзів-міністрів, і всі паризькі й провінціяльні газети користувались його відомостями. Його читували, боялися й починали шанувати. Це вже не був певний орган купи політичних плетунів, а визнаний орган кабінету. Лярош-Матьє був душою газети, а Дю-Руа—його рупором. Пан Вальтер, мовчазний депутат і лукавий директор, що вмів бути непомітним, обробляв, казали, в затінку велике діло з мароцькими мідними копальнями.

Мадленін салон став впливовим осередком, де що-

тижня сходились кілька членів кабінету. Навіть голова ради двічі в неї обідав, дружини державних діячів, що колись не зважувались до неї ходити, тепер хвалились дружбою з нею й робили їй більше візит, ніж вона їм віддавала.

Міністр закордонних справ поводився в домі мало не як господар. Приходив, коли хотів, приносив телеграми, повідомлення, інформації, які диктував комусь із підружжя, мов то були його секретарі.

Дю-Руа, лишаючись на самоті з Мадленою, коли міністр відходив, обурювався з загрозою в голосі та зрадницькими наклепами в словах на поведінку цього нахабного височиня.

Та вона зневажливо знизувала плечима й казала:

«Зроби й ти. Стань міністром, тоді й ти верховодитимеш. А тим часом мовчи».

Він крутив вуса, скоса на неї поглядаючи.

«Невідомо, на що я здібний», казав він, «може й дізнаєшся колись».

Вона філософськи відповідала:

«Поживемо—побачимо».

Того дня, як розпочиналася сесія Палати, молода жінка ще в ліжкові лежала, давала безліч указівок своєму чоловікові, що збиралася на сніданок до пана Ляроша-Матьє, щоб одержати перед відкриттям сесії інструкції для політичної статті в завтрашньому числі «Французького Життя», бо стаття ця мала бути щось ніби офіційною декларацією про плани кабінету. Мадлена сказала:

«Зокрема не забудь його спитати, чи послано генерала Бельонкля в Оран,²⁰ як це гадалося. Це мало-б велике значіння».

Жорж нервово відповів:

«Та я не гірш за тебе знаю, що роблю. Дай спокій з своїм підказуванням».

Вона спокійно відповіла:

«Любий мій, ти завжди забиваєш половину доручень, що я даю тобі до міністра».

Він пробурчав:

«Твій міністр обрид мені зрештою. Це крутихвіст».

Вона спокійно сказала:

«Він такий мій міністр, як і твій. Тобі він корисніший, ніж мені».

Він обернувся до неї й глузливо засміявся:

«Бачиш, до мене він не лицяється».

Вона поволі відмовила:

«Та й до мене теж; але він допомагає нам».

Він замовк і через хвилину сказав:

«Коли-б я мав вибирати серед твоїх прихильників, то волів-би вже того тюхтія Водрека. Що це йому сталося? Вже тиждень його не видно».

Вона відповіла, не схвилювавши:

«Він слабий, і написав мені, що й з ліжка не встає через підступ подагри. Провідай його. Ти-ж знаєш, що він дуже любить тебе, і це буде йому приємно».

Жорж відповів:

«Звичайно, провідаю цими днями».

Він кінчив одягатись і, надівши на голову капелюха, оглянувся, чи не забув чого. Нічого не наглядівши, підійшов до ліжка й поцілував дружину в чоло:

«До побачення, люба, я вернуся хіба що о сьомій годині, це найраніше».

І пішов. Пан Лярош-Матьє чекав його на сніданок о десятій годині, бо о дванадцятій, перед відкриттям сесії в парламенті, мало бути засідання кабінету.

Коли вони та ще особистий секретар міністра сіли втрьох до столу,—пані Лярош-Матьє не схотіла міняти для себе часу сніданку,—Дю-Руа почав говорити про свою статтю, зазначив її напрямок, поглядаючи в нотатки, на візитовій картці надряпані, а скінчивши, спитав:

«Чи не бажаєте ви щось змінити, любий міністре?»

«Дуже мало що, друже. Може тільки в мароцькій справі ви занадто виразно висловлюєтесь. Пишіть про експедицію так, ніби вона буде, але давайте наздогад, що її не буде й що ви саме в це аж ніяк не вірите. Хай публіка читає між рядками, що в цю аванттуру ми не будемо плутатись».

«Чудово. Я зрозумів і подбаю за те, щоб і інші зро-

зуміли. Дружина доручила мені спитати вас з цього приводу, чи буде послано генерала Бельонкля в Оран. Після того, що ви сказали, я догадуюсь, що ні».

Державний діяч відповів:
«Ні».

Потім розмовляли про відкриття сесії. Лярош-Матьє почав просторікувати, готовуючи ефектні фрази, що мав появити перед своїми колегами через кілька годин. Він жестикулював правою рукою, піднімав то виделку, то ножа, то шматок хліба, і ні на кого не дивлячись, звертаючись до невидимих зборів, розливався красномовством молодого фертика. Закручені вусики стирчали йому на губі двома кінчиками, що нагадували клешні скорпіона, а намашене брильянтином волосся з проділом посередині закруглялось на скронях. як у провінціяльного красуня. Був трохи грубенький, фоздобрілий, хоч і молодий; черевце напинало йому жилета. Особистий секретар спокійно їв та пив, бо звик, певно, до цього пишномовства, але Дю-Руа, якому серце гризла заздрість на чужий успіх, гадав: «Ну і йолоп! Які-ж кретини з політичних діячів!»

І порівнюючи свою вартість до нього, до пащекуватої пихи цього міністра, він думав: «Сто чортів, та колиб я мав хоч сотню тисяч франків готівкою, щоб виставити свою кандидатуру в моїй чудовій руанській окрузі та притягти до цієї шахрайської справи моїх славних, хитрих та незgrabних нормандців, то яким державним діячем я став-би поруч цих короткозорих пройдисвітів!»

Пан Лярош-Матьє промовляв аж до кави, потім побачив, що вже пізно, подзвонив, щоб екіпаж йому подали, й сказав, прощаючись із журналістом:

«Зрозуміло, друже мій?»

«Чудово, мій любий міністре, покладайтесь на мене».

І Дю-Руа повагом пішов до редакції писати статтю, бо до четвертої години йому не було чого робити. О четвертій годині він мав зустрітись на Константинопольській вулиці з панією де-Марель, що з нею бачився регулярно двічі на тиждень у понеділок та п'ятницю.

Але в редакції йому подали телеграму; була вона від пані Вальтер, що писала:

«Мені конче треба сьогодні з тобою поговорити. Справа дуже, дуже важлива. Чекай мене о другій годині на Константинопольській вулиці. Я можу стати тобі у великий пригоді. Твоя до смерті Віргінія».

Він вилаявся:

«От іще причепа, чорти-б її забрали!»

Його опанував лихий настрій, і він зразу ж пішов, бо від дратування не міг працювати..

Вже півтора місяці силкувався він урвати з нею, але не міг остудити її палкого кохання.

Після падіння її напала страшна гризота, і три побачення вряд вона мучила свого коханця докорами та прокляттями. Ці сцени йому обридли, та й переситився вже він цією дозрілою і драматичною жінкою, отже просто від неї відійшов, сподіваючись отак закінчити всю пригоду. Отоді вона безумно за нього вчепилася, пірнула в любов так, як у воду з каменем на шії пірнають. Він знову піддався—з кволости, з ласки, з вибачливости, і вона взяла його в лещата божевільної, виснажливої жаги, почала мучити своїм коханням.

Вона хотіла бачити його що-дня, викликала раз-ураз телеграмами, щоб на хвилинку зустрітись із ним десь на розі вулиці, в магазині, в громадському саді.

І казала тоді, завжди тими самими словами, що божествить його, що він її кумір, та й ішла від нього, присягаючись, що «дуже щаслива була його побачити».

Вона виявила себе зовсім іншою, ніж він думав, пробувала спокусити його дитячими ніжностями, любовними пустощами, смішними в її літа. Досі вона була сувора, чеснотлива, незаймна серцем, замкнена для будь-якого чуття, незнайома із сласністю, і все враз спахнуло в розважливої жінки, якої сорокоріччя нагадувало бліду осінь після холодного літа, все обернулось у якусь зів'ялу весну з недорослими квіточками й недозрілими бруньками, в якийсь дивний вибух дівчачої любови, запізнілої, палкої і наївної любові, з несподіваних поривів створеної, з шіснадцятилітніх викриків. із забар-

них пестощів та довчесно застарілої ніжности. Писала йому на день десяток листів, дурних, божевільних листів, чудернацьким, поетичним і смішним складом, прикрашала їх розводами, як індійські письмена, пересипала їх назвами тварин та рослин.

Коли вони лишались на самоті, вона цілувала його з важкою маніжністю гладкої дівчинки, з кумедними гримасами та стрибками, що від них хитались під корсажем її ограйдні груди. Найгидше було йому, коли вона називала його «моя мишко», «мій собачко», «мій котику», «моє золотко», «мій орле», «мій скарбе», коли, віддаючись йому, раз-у-раз вдавала комедію дитячої чесноти з боязкими рухами, що здавались їй милими, та вихватками розпусної пансіонерки.

Вона питала: «Чий це ротик?» І коли він зразу-ж не відповідав: «мій», то чіплялась до нього, аж поки він бліднув від дратування.

Вона мусіла-б почувати, здавалось йому, що в любові потрібна надзвичайна тактовність, умілість, обережність та міра, що, віддавшись йому, вона, літня, світська жінка й мати, мусіла-б поводитись поважно, суверено, свої пориви трохи стримувати, може й плакати,— тільки слізьми Дідони, а не Джульєти.²¹ Раз-у-раз вона казала йому: «Як я люблю тебе, мій маленький! Скажи, ѿти мене так любиш, мій хлопчуку?»

Тільки він чув це, так і хотілось йому назвати її «моя старенка».

Вона казала йому: «Яке божевілля, що я піддалась тобі! Але я не жалкую. Так гарно любити!»

Все дратувало Жоржа в її устах. Вона шепотіла: «Так гарно любити!», мов театральна інженю.

До того-ж вона обурювала його невправністю своїх пестощів. Зайнявши зненацька чуттєвістю від поцілунку цього красуна, що так глибоко розворушив її кров, вона вкладала в свої обійми невмілий запал та серйозне старання, що смішили Дю-Руа й нагадували йому про старих, що силкуються вивчитися письма.

І тоді, коли-б мала здушити його в обіймах, палко дивлячись на нього тими глибокими й страшними очи-

ма, що є в де-кого з літніх жінок, величних у своїй останній любові, коли-б мала кусати його мовчазним, тремтячим ротом, пригорнувшись до нього пухким та гарячим тілом, стомленим, але невситимим,—вона термосилась, як дівчинка, ї сюсюкала, щоб бути любенькою: «Так люблю тебе, мій маленький. Так люблю. Потіш же свою жіночку».

Тоді йому божевільно хотілось вилаятись, взяти капелюха й вийти, грюкнувши дверима.

Спочатку вони часто бачились на Константинопольській вулиці, але Дю-Руа, боячись зустрічи з панією де-Марель, вигадував тепер тисячі приводів, щоб від цих побачень відмовитись.

Тоді мусів мало не щодня приходити до неї то на сніданок, то на обід. Вона стискувала йому руку під столом і цілувалась із ним за дверима. Та йому найбільше подобалось пустувати з Сюзанною, що тішила його своїми жартами. В її ляльковому тілі був стриманий і лукавий дух, несподіваний та потайливий, що раз-у-раз вискачував, як ярмаркова маріонетка. Вона глузувала з усього й усіх гостро та влучно. Жорж підбурював її запал, заохочував до іронії, і вони чудово одне з одним розумілися.

Вона кликала його що-хвилини: «Слухайте, Люблій Друже! А ідіть сюди, Люблій Друже!»

Він зразу покидав матір і біг до дівчини, що шепотіла йому на вухо щось злосливе, і вони сміялись від широго серця.

Тим часом, любов матери прийлась йому, довела його до непоборної огиди; він не міг уже бачити її, слухати її, думати про неї без гніву. Перестав ходити до неї, відповідати на її листи й поступатись її закликам.

Нарешті вона зрозуміла, що він уже не любить її, і страшенно мучилася. Та вона заповзялася, почала стежити за ним, чекала його в кареті з опущеними шторами біля дверей редакції, біля дверей його дому, на вулицях, де сподівалась його зустрінути.

Йому хотілось погнати її, образити, вдарити, сказати їй одверто: «Геть, досить з мене, ви обридли мені».

Але він завжди мався на бачності, зважаючи на «Французьке Життя», і силкувався своєю холодністю, заличкованою в пошану грубістю, а часом і гострим словом дати їй на розум, що з цим треба вже кінчити.

Найбільше домагалась вона всілякими хитрощами заманити його на Константинопольську вулицю, і він раз-у-раз тримтів, щоб обидві жінки не здибались якось на порозі.

Навпаки, прихильність до пані де-Марель збільшилась у ньому за літо. Він називав її своїм «хлопчиском», і вона рішуче йому подобалась. У них обох було щось спільне в натурі; обоє вони належали до авантурницької раси прайдисвітів, тих світських прайдисвітів, що дуже скидаються, сами й не догадуючись, на циган з великого шляху.

Літо провели вони чудово, літо студентів, що справляють весілля, їздили нишком поснідати чи пообідати в Аржантейль, у Бужіваль, у Метон, у Пуасі, цілими годинами катались на човні й рвали на крути бережжя квітки. Вона кохалась у сенських стравах, любила рагу з кролів і смажену рибу по-матроськи, підземні шинки й гукання перевізників. Він любив їздити з нею погожого дня на імперіялі приміського потягу й оглядати, про веселі абищиці балакаючи, нужденні паризькі окотиці, вквітчані гідкими буржуазними дачами.

І коли мусів вертатись на обід до пані Вальтер, то ненавидів стару, завзяту коханку, згадуючи про молоду, що її покинув допіру й що пригасила його бажання та ввібрала його запал у прибережній траві.

Нарешті, він гадав уже, що майже звільнився від патронеси, якій висловив ясно, мало не грубо, свій намір урвати, аж ось одержав у редакції телеграму, де кликано його о другій годині на Константинопольську вулицю.

По дорозі він ще раз перечитав її: «Мені конче треба сьогодні з тобою поговорити. Справа дуже, дуже важлива. Чекай мене о другій на Константинопольській вулиці. Я можу стати тобі у великій пригоді. Твоя до смерти Віргінія».

Він думав: «Чого це від мене ще хоче ця стара сова? Закладаюсь, що справи в неї немає жодної. Знову скаже, що божествить мене. Проте, треба побачитись. Вона пише про щось дуже важливе й про велику пригоду, це може й правда. А о четвертій прийде Клотільда. Першу треба вирядити найпізніше о третій. Сто чортів, хоч-би вони не зустрілись, Які безчільні ці жінки.

І думав, що з них не мучить його тільки дружина. Вона жила коло нього й, здавалось, дуже любила його годинами, для любові призначеними, бо ніколи не дозволяла порушувати непохитний розпорядок життєвих справ.

Він поволі йшов до свого побаченського помешкання й лютував у гадці на патронесу: «Ох, та й покажу-ж я їй, якщо в неї справи немає. Проти моєї мови й камбронова²² видастся академічною. Заявлю їй, що й ноги моєї в неї не буде».

Він увійшов і почав чекати пані Вальтер.

Вона теж незабаром нагодилась і, побачивши його, скрикнула:

«Так ти одержав мою телеграму! Яке щастя!»

Він прибрав лихого вигляду:

«Чорт, мені дали її в редакції, коли я збирався їхати в Палату. Чого тобі ще треба?»

Вона підняла вуальку, щоб поцілувати його, і підійшла до нього боязко та покірно, як бита собачка.

«Який ти жорстокий зі мною... як ти грубо зі мною розмовляєш... Що я тобі зробила? Ти не уявляєш, як я мучуся через тебе!»

Він пробурчав:

«Ти знову починаєш?»

Вона стояла коло нього, чекаючи посмішки, руху, щоб кинутись йому в обійми. Прошепотіла:

«Не треба було мене брати, щоб так зі мною поводитись, треба було лишити мене спокійною та щасливою, якою я була. Пригадуєш, що ти казав мені в церкві й як силоміць мене сюди привів? А тепер ти он що мені кажеш! Он як мене зустрічаєш! Боже мій, боже мій, як мені боляче!»

Він люто тупнув ногою:

«Та годі! Досить уже. Тільки побачиш тебе, так і починаєш ти цієї співати. Ніби й справді я взяв тебе в дванадцять років і що ти несвідома, як янгол, була. Ні, моя люба, встановимо факти, зіпсуття неповнолітньої тут не було. Ти віддалася мені цілком свідомо. Спасибі тобі за це, я тобі за це глибоко вдячний, але не можу триматись твоєї спідниці до смерти. У тебе є чоловік, у мене жінка. З нас ні ти, ні я не вільні. Була в нас пріманка, якої ніхто не бачив і не знав, та й усе».

Вона сказала:

«Ох, який ти грубий, який нахабний, який безчесний! Ні, я не дівчина була, але ніколи не любила, ніколи не згадувала...»

Він урвав її на слові:

«Знаю, двадцять разів уже казала мені. Але в тебе двоє дітей... не я-ж тебе знечестив...»

Вона оступилася:

«О, Жорж! Це негідно...»

Вона схопилася руками за груди й почала задихатись від риданнів, що підступали їй до горла.

Побачивши, що вона плакати починає, він узяв із каміна капелюх.

«Ах, ти плакатимеш! Тоді, до побачення. Ось для цієї сцени ти мене й кликала?»

Вона ступнула, щоб заступити йому дорогу, жваво видобула з кешені хусточку й мерщій витерла очі. Опанинуvalа свій голос і сказала, хлипаючи коли-не-коли від зворушення:

«Ні... я прийшла, щоб розказати тобі новину... політичну новину... щоб ти міг заробити п'ятдесят тисяч франків... або й більше... якщо схочеш».

Він спитав, раптом зласкавившись:

«Як це? Що ти хочеш сказати?»

«Вчора ввечері я випадково підслухала кілька слів з розмови моого чоловіка та Ляроша. Та вони й не дуже від мене криються. Але Вальтер радив міністрові не викривати тобі таємниці, щоб ти не розголосив її».

Дю-Руа поклав свого капелюха на стільця. І дуже уважно слухав.

«Так у чім-же річ?»

«Вони мають захопити Мароко!»

«Що це ти! Я снідав з Лярошем, і він майже продиктував мені всі плани кабінету».

«Ні, мій любий, вони дурять тебе, бо бояться, щоб ти не дізнався про їхні комбінації».

«Сідай», мовив Жорж.

І сам сів у крісло. Тоді вона присунула дзиглика й присіла між ногами молодика. І влесливо почала:

«Я завжди про тебе думаю, тим-то я дослухаюсь тепер до всього, про що коло мене шепочуться».

І почала тихо розповідати йому, як вона догадалась з якогось часу, що щось готовується без його відома, що його використовують, боячись його суперництва. Вона казала:

«Знаєш, коли любиш, тоді робишся хитрою».

Нарешті, вчора вона все зрозуміла. Це була велика, величезна справа, яку готовали потай. Тепер вона посміхалась, радіючи на свою спритність, захоплювалась, говорила, як дружина фінансиста, що звикла до біржевих махінацій, до хитань цінностів, до штучних піднесень та понижень курсу, які за дві години руйнують спекуляції кількох тисяч дрібної буржуазії, дрібних рантьє, що вклали свої заощадження в папери, гарантовані ім'ям шановних, поважних людей, політиків чи фінансистів. Вона приказувала:

«О, широко-ж вони розмахнулись. Дуже широко. Тут Вальтер усім керує, а він розуміється. Дійсно, це першорядне діло».

Ці вступи дратували його.

«Та кажи вже швидче».

«Гаразд. Експедиція в Танжер була вирішена між ними ще того дня, як Лярош дістав портфель чужоземних справ, і вони потроху скупили всю мароцьку позику, що впала до шістдесят чотирьох чи п'яти франків. Скупили дуже спритно через непевних агентів, що не збуджували жадної підозри. Вони підманили кавіть Ротшильдів, що дивувались з постійного попиту на мароцькі акції. Їм відповіли, назвавши посередників, що

всі були заплямовані й усім сторонні. Це заспокоїло великий банк. А тепер оце мають вирядити експедицію, і коли наші там будуть, французький уряд згарантує позику. Наші друзі зароблять п'ятдесят - шістдесят мільйонів. Розумієш справу? Розумієш, чому вони бояться всіх, бояться найменшої необережності?»

Вона схилила голову молодикові на жилет, поклала їому на коліна руки й притискувалась, пригорталась до нього, почуваючи, що тепер цікава їому, і ладна була все зробити, все вчинити за єдину ласку, за єдину посмішку.

Він спитав:

«Це певно?»

Вона переконано відповіла:

«О, безперечно!»

Він заявив:

«Це дійсно діло не мале. А тій мерзоті Лярошеві я ще віддячу. Хай бережеться, шахрай, хай бережеться!.. Полічу я їому міністерські ребра!»

Потім замислився й прошепотів:

«Проте, треба це використати».

«Ти ще можеш купити позику», обізвалась вона. «Коштує вона тільки сімдесят два франки».

«Так, але в мене грошей вільних немає», відповів він.

Вона з благанням підвела на нього очі:

«Я думала про це, котику мій, і коли-б ти був любенький, любенький, коли-б любив мене трошки, то дозволив-би, щоб я позичила тобі».

Він різко, майже грубо відповів:

«В жодному разі».

Вона благально прошепотіла:

«Слухай, ти можеш зробити це, навіть не позичаючи грошей. Я хотіла купити цієї позики на десять тисяч франків, щоб завестися власним капіталом. Ну, так я купую на двадцять тисяч! Ти пристаєш з половини. Ти-ж розумієш, що не для Вальтера я хочу заробити. Отже, зараз не треба нічого платити. Якщо пощасти, ти заробиш сімдесят тисяч франків. Якщо не поща-

стить, будеш винен мені десять тисяч франків, які повернеш мені, коли схочеш».

«Ні, не подобаються мені такі комбінації».

Тоді вона почала умовляти його, доводити йому, що він справді позичає десять тисяч франків на слово, що ризикує, властиво, нічого не одержати від неї, бо операцію цю робитиме Вальтерів банк.

Крім того, переконувала його, що саме він і провадив у «Французькому Житті» всю ту політичну кампанію, яка зробила можливою цю справу, та що він дуже наївний буде, коли цього не використає.

Він ще вагався. Вона додала:

«Подумай-же й про те, що, властиво, Вальтер дає тобі гроші, оті десять тисяч франків, а ти йому багато послуг зробив, які більшого варті».

«Ну, гаразд», сказав він. «Пристаю до тебе з половиною. Якщо втратимо, я тобі десять тисяч франків поверну».

Вона так зраділа, що підвела, схопила руками його голову й почала жадібно цілувати.

Спочатку він не відмагався, а потім, як вона, насмілившиесь, почала палко до нього горнутись, подумав, що зараз друга має прийти й коли він поступиться, то згає час і віддасть у обіймах старої запал, який варто зберегти для молодої.

Тоді він злегка відіпхнув її.

«Ну, не пустуй», мовив він.

Вона розpacчливо на нього дививлась:

«О, Жорж! Мені навіть поцілувати тебе не вільно».

Він відповів:

«Ні, тільки не сьогодні. У мене трохи голова болить, і мені це неприємно».

Тоді вона знову слухняно сіла між його ногами. Спітала:

«Хочеш, приходь завтра до мене обідати? Яка радість мені була-б!»

Він вагався, але не зміг відмовитись:

«Звичайно, певна річ».

«Спасибі, любенький».

Вона поволі терлась щокою об його груди улесливим та помірним рухом, і одна довга, чорна волосина з її зачіски зачепилась на жилеті. Вона постерігла це, їй у голову їй спала божевільна думка, одна з тих забобонних думок, що часто складають увесь жіночий розум. Вона почала тихесенько замотувати ту волосину за гудзика. Потім ще одну замотала за другого гудзика, а за верхнього—ще одну. Всі гудзики пообплутувала волосинами.

Зараз він вирве їх, коли підведеться. Зробить їй боляче—яке щастя! І понесе з собою щось її, не знаючи про це, понесе пасомко її волосся, якого ніколи в ней не попросив. Це був звязок, яким вона прихиляла його до себе, таемничий, несвідомий звязок! талісман, що вона на ньому полищала. Мимоволі він згадуватиме її, мріятиме про неї й завтра трохи більше її любитиме.

Він зненацька сказав:

«Мушу йти, бо мене чекають у Палаті на кінець зідання. Не можу сьогодні перепустити».

Вона зідхнула: «Ох! Уже». Потім промовила покірно: «Іди, любенький, але приходь завтра обідати».

І зненацька схопилася. Відчула в голові короткий, різкий біль, наче голками її штихнуло. Серце її било; вона задоволена була, що трохи для нього постраждала.

«Прощай», сказала вона.

Він обійняв її, спочутливо посміхаючись, і холодно поцілував її в очі.

Та вона, запалившись від цього дотику, знову шепнула: «Вже?» І показувала поглядом на кімнату, де були відчинені двері.

Він відхилив її від себе й сказав хапливо:

«Мушу йти, а то спізнюся».

Тоді вона простягла йому уста, яких він ледве торкнувся, і подавши їй парасоля, що вона забула, він знову сказав:

«Ну, ну, швиденько, вже початок четвертої».

Вона вийшла поперед нього й ще раз сказала:
«Завтра о сьомій».

Він відповів:
«Завтра о сьомій».

Вони розлучились. Вона ліворуч звернула, він право-
руч.

Дю-Руа дійшов до крайнього бульвара, потім вер-
нувся на бульвар Мальзерб і поволі по ньому посунув.
Повз цукерню проходячи, побачив у кришталевій вазі
цукровані каштани й подумав: «Почастую ними Кло-
тільду». І купив пакунок цих цукерок, що вона боже-
вільно любила. О четвертій годині він вернувся й став
чекати молоду коханку.

Вона трохи спізнилась, бо чоловік її приїхав на
тиждень. Спітала:

«Прийдеш завтра обідати? Він буде дуже радий по-
бачити тебе:

«Ні, я обідаю у патрона. У нас тепер сила-силенна по-
літичних та фінансових справ.

Вона скинула капелюха. Тепер знімала кофточку, що
душила її.

Він показав їй пакунок на каміні:
«Я приніс тобі цукрових каштанів».

Вона сплеснула руками:
«Як добре! Який ти любий!»

Вона взяла їх, покоштувала й заявила:

«Чудові. Почуваю, що жодного не лишиться».

Потім додала, глянувши на Жоржа весело й
чуттєво:

«Так ти потураєш моїм хибам?»

Вона поволі їла каштани й раз-у-раз зазирала в па-
кунок, мов щоб побачити, чи є ще. Сказала:

«Стривай, сядь у крісло, а я в тебе між ногами при-
мощуся та гризтиму цукерки. Мені буде дуже гарно».

Він посміхнувся, сів і прийняв її між розставлені
стегна, як тримав допіру пані Вальтер.

Розмовляючи, вона підводила до нього голову й ка-
зала з повним ротом:

«Знаєш, любенький, ти мені снivся? Снилось мені, що
ми вдвох мандруємо десь далеко на верблюді. У нього
було два горби, ми сиділи кожен верхи на горбі й їхали

через пустиню. У нас були бутерброди в пакункові та вино в пляшці, і ми отак на горбах перекушували. Мені нудно було, бо ми не могли чогось зробити, були надто далеко одне від одного, і мені хотілось злізти».

Він відповів:

«Мені теж хочеться злізти».

Він сміявся, втішаючись цією історією, заохочував її казати дурниці, теревенити, розповідати ті пустощі та ніжні нісенітниці, що плетуть закохані. Ці дурощі, що в устах пані де-Марель подобались йому, обурювали його в устах пані Вальтер.

Клотільда теж називала його: «Мій любенький, мій маленький, мій котику». Слова ці здавались йому ніжними й пестливими. А допіру, від іншої чуті, дратували й були гидкими, бо любовні слова, завжди однакові, на бувають смаку від уст, що їх вимовляють.

Але, радіючи цими пустощами, він гадав про сімдесят тисяч франків, що мав заробити, і зненацька, постукавши пальцями по столі, спинив балаканину своєї подруги.

«Послухай, кицько. Дам тобі доручення до твого чоловіка. Скажи йому від мене, щоб купив завтра на десять тисяч франків мароцької позики, що коштує зараз сімдесят два франки, і я йому обіцяю, що він через три місяці заробить від шістдесяти до восьмидесяти тисяч франків. Тільки щоб нікому ні слова. Скажи йому від мене, що танжерська експедиція вирішена і що фрацузвський уряд з гарантує мароцький борг. Але не обмовся перед ким-небудь. Я звіряю на тебе державну таємницю».

Вона уважно слухала його. Прошепотіла:

«Дякую. Перекажу чоловікові сьогодні-ж увечері. Можеш покладатись на нього, він нікому не скаже. Це дуже певна людина. Це цілком безпечно».

Вона вже всі каштани поїла. Зібгала пакунок у руках і кинула його в камін. Потім сказала:

«Ходімо спатки».

І не підводячись, почала розстібати його жилет.

Раптом вона спинилася і засміялась, тягнучи між пальцями з гудзика довгу волосину.

«Глянь, ти волосся Мадленине приніс! От уже вірний муж!»

Потім знову споважніла, довго роздивлялась в руках на тонісіньку нитку, що знайшла, й прошепотіла:

«Це не Мадлени, воно темне».

Він посміхнувся:

«Може це покоївчине?»

Та вона з поліцейською уважністю оглядала жилет і зняла другу волосину, на гудзика накручену; далі й третю примітила, і збліднувши, затремтівши злегка, скрикнула:

«Ох, ти спав з жінкою, і вона накрутила тобі волосся на всі гудзики!»

Він здивовано пробурмотів:

«Та ні. Ти збожеволіла...»

Раптом він пригадав, зрозумів, схвилювався спочатку, потім, сміючись, почав заперечувати, в душі не гніваючись, що вона закидає йому любовні перемоги.

Вона й далі шукала та раз-у-раз знаходила волосся, швидко розкручувала його й кидала на килим.

Вона догадувалась хитрим жіночим інстинктом і обурено, люто, трохи не плачуши, пробурмотіла:

«Вона любить тебе... і хотіла, щоб ти взяв собі щось від неї... Ох, який ти зрадник...»

Та раптом вона скрикнула, пронизливо скрикнула з нервових радощів:

«Ох!.. ох!.. це стара... ось сива волосина... А, ти старих тепер береш... Так вони платять тобі... скажи... платять тобі? А, ти старим продався... Тоді я тобі непотрібна... лишайся з тією...»

Вона підвелась, підбігла до кофточки, що на стільці ваялася, і хапливо її одягla.

Він хотів її затримати й соромливо бубонів:

«Та ні... Кло... схаменись... я не знаю, що це таке... слухай, лишися... ну... лишися...»

Вона приказувала:

«Лишайся з старою... лишайся... замов каблучку з її волосся, з її сивого волосся... його в тебе досить...»

Вона швидко і хапливо одглася, зачісалась і наділа

вуаль; а що він хотів схопити її, то вона одважила йому з розгону ляпаса. Поки він стояв приголомшений, вона розчинила двері й вибігла.

Коли він лишився сам, шалена лють закипіла в ньому на ту стару шкапу Вальтерку. Ну, покаже-ж він їй, не помилує!

Він змочив водою червону щоку. Потім і собі вийшов, міркуючи про помсту. Цей раз він уже не подарує. Ні в якому разі!

Він зійшов до бульвару й, гуляючи, спинився коло ювелірні, щоб подивитись на хронометр, що на нього він давно заздрив і що коштував тисячу вісімсот франків.

Зненацька подумав, аж серце йому радісно стріпнулось: «Якщо зароблю свої сімдесят тисяч франків, тоді зможу купити». І почав мріяти про все те, що зробить на ці сімдесят тисяч.

Спочатку зробиться депутатом. А потім купить хронометра, а потім гратиме на біржі, а потім ще... а потім ще...

До редакції йому йти не хотілось, бо перед побаченням з паном Вальтером вінуважав за краще побалакати з Мадленою та написати статтю, і пішов додому.

На вулиці Дю-Руа раптом спинився; він забув провідати графа де-Водрека, що жив на Шосе-д'Антен. То-ж він вернувся, не поспішаючи, гадаючи в щасливій замріяності про всяку всячину, про щось ніжне, гарне, про майбутнє багатство, а так само й про мерзотника Ляроша та про шолудиву Вальтерку. Гнів Клотільдин його зовсім не турбував, бо він добре знав, що вона хутко прощає.

Коли він запитав у консьєржа того дому, де жив граф де-Водрек:

«Як ся має пан де-Водрек? Мені казали, що він слабує останній час».

Слуга відповів:

«Панові графу дуже кепсько, пане. Гадають, що він не переживе ночі, падагра йому до серця підступила».

Дю-Руа так спантеличився, що не знав, що йому робити! Водрек помирає! Безліч думок посіло його, неви-

разних, турботних, що про них він і сам-собі не зважувався признатись...

Він буркнув: «Дякую... я прийду...» не темлячи, що каже.

Потім скочив на візника й сказав їхати додому.

Дружина його вже вернулась. Він задихано вбіг у кімнату й зразу ж оголосив:

«Знаєш? Водрек помирає!»

Вона сиділа й читала листа. Вона підвела очі й тричи перепитала:

«Що? Що ти кажеш?.. Що ти кажеш?.. що ти кажеш?..»

«Кажу, що Водрек помирає, бо падагра до серця підступила». Потім додав: «Що ти гадаєш робити?»

Вона випросталась, аж посинівши; щоки їй нервово затремтіли, і вона безтямно заридала, затуливши обличчя руками. Вона стояла, хитаючись від риданнів, приголомщена лихом.

Та зненацька опанувала свою тугу й промовила, витираючи очі:

«Я... піду туди... не турбуйся за мною... не знаю, коли вернуся... не чекай мене...»

Він відповів:

«Гаразд. Іди».

Вони потиснули одне одному руки, і вона подалась так швидко, що й рукавички забула взяти.

Жорж, пообідавши сам, сів писати статтю. Написав її точнісінько так, як міністр казав, і давав читачам на розум, що експедиції в Мароко не буде. Потім відніс її до редакції, побалакав трохи з патроном й пішов додому, попалюючи, радіючи не знати чому.

Дружини ще не було. Він ліг і заснув.

Мадлена вернулась коло півночи. Жорж проکинувся й сів на ліжкові. Спитав:

«Ну?»

Ніколи ще він не бачив її такою блідою та схвильованою. Вона прошепотіла:

«Помер».

«А! І... він нічого тобі не казав?»

«Нічого. Коли я прийшла, він знепритомнів».

Жорж замислився. В голові йому роїлись питання, яких він не зважувався висловити.

«Лягай», сказав він.

Вона швидко роздяглась й залізла до нього. Він розпитував:

«Коло нього були родичі?»

«Один небіж».

«А! Він часто з тим небожем бачився?»

«Ніколи. Вони не зустрічались уже років з десять».

«А ще родичі в нього були?»

«Ні... Не думаю».

«Так... тоді цей небіж його спадкоємець?»

«Не знаю».

«Водрек був дуже багатий?»

«Так, дуже багатий».

«А не знаєш, скільки приблизно він мав?»

«Не скажу. Може мільйон або два».

Він замовк. Вона погасила свічку. І вони лежали поруч у темряві, мовчки, схвилювані й замислені.

Спати йому не хотілось. Ті сімдесят тисяч, що пані Вальтер обіцяла, здавались йому тепер куцими. Раптом йому почулося, що Мадлена плаче. Щоб перевірити він запитав:

«Ти спиш?»

«Ні».

Голос її був вохкий і тремтячий. Він провадив.

«Я забув тобі сказати, що твій міністр обкрутив нас».

«Як це?»

Він докладно, з усіма подробицями розповів їй про комбінацію, що лаштували Вальтер та Лярош.

Коли він кінчив, вона спитала:

«Як ти дізнався про це?»

Він відповів:

«Дозволь мені не говорити про це. У тебе є свої джерела інформацій, яких я не дошукуюсь. У мене є свої, які мені не бажано викривати. У всікому разі, за правдивість цих відомостей я відповідаю».

Тоді вона прошепотіла:

«Так, це можливо... Мені й здавалось, що вони щось без нас затівають».

Але Жоржа сон ніяк не брав, і він, присунувшись до дружини, тихесенько поцілував їй ухо. Вона зразу ж відтрутила його.

«Дай мені, будь ласка, спокій, гаразд? У мене немає настрою пустувати».

Він покірно відвернувсү до стіни, заплюшив очі й кінець-кінцем заснув.

VI.

Церква була прибрана в жалобу, а гербовий щит з короною над головним входом оповіщав перехожих, що ховають дворяніна.

Відправа допіру скінчилася, присутні поволі розходились, спиняючись коло труни та коло графового небожа, що стискував усім руки й уклонявся.

Дю-Руа з дружиною пішли з церкви разом додому. Вони зосереджено мовчали.

Нарешті Жорж промовив ніби сам-собі:

«Справді, дивна річ!»

«Що саме, друже?»

«Що Водрек нам нічого не лишив!»

Вона зненацька почервоніла, немов біла шкіра її вкрилась рожевим серпанком, що простелився з грудей на обличчя, й сказала:

«Чому-б він нам щось лишав? Хіба є для цього якась підстава?»

Хвилинку помовчавши, вона додала:

«В notaря може і є духівниця. Ми про це ще нічого не знаємо».

Він поміркував і промовив:

«Так, це ймовірно, бо, зрештою, це-ж був найкращий наш друг. Двічі на тиждень обідав у нас і приходив, коли хотів. У нас він почував себе вдома, зовсім удома. Тебе він любив, як батько, не було в нього ні родини, ні дітей, ні братів, ні сестер, тільки небіж, та й то далекий. Там, мабуть, є духівниця. Я чогось великого й

не сподіваюсь, тільки подарунок, щоб знати, що він думав про нас, що любив нас, що був вдячний за ту пристильність, яку ми до нього мали. Він мусів свою прязні відзначити».

Вона замисленно й байдуже промовила:
«Справді, можливо, що є духівниця».

Вдома лакей подав Мадлені листа. Вона прочитала й показала чоловікові:

Нотаріальна контора

Лямонера

Вулиця Вож, 17.

П А Н I,

Маю честь просити вас зайти до моєї контори від другої до четвертої години у вівторок, середу або четвер у справі, що вас торкається.

Прийміть і т. ін.
Лямонер.

Тепер почевонів Жорж:

«Оце воно, мабуть, і є. Чудно тільки, що кличуть тебе, а не мене, законного голову родини».

Спочатку вона не відповіла нічого, потім, поміркувавши трохи, сказала:

«Хочеш, підемо зараз у контору вкупі?»

«Гаразд, залюбки».

Поснідавши, вони рушили.

Коли вони ввійшли в контору пана Лямонера, старший клерк запобігливо схопився й провів їх до патрона.

Нотар був круглястий чоловічик, круглястий на всі боки. Голова його нагадувала кулю, настромлену на другу кулю, що мала такі маленькі, такі коротенькі ноги, які теж на кулі були майже подібні.

Він уклонився, запросив їх сідати й сказав, звертаючись до Мадлени:

«Пані, я викликав вас, щоб познайомити з духівницею графа де-Водрека, яка вас торкається».

Жорж не стримався й пробурмотів:

«Я про це догадувався».

Нотар додав:

«Я зачитаю вам цього документа, дуже короткого, до речі».

Він узяв із теки папера й прочитав:

«Я, нижепідписаний, Поль - Еміль - Кіпрієн - Гонтран граф де-Водрек, у цілому й повному розумі бувши, визначаю цим свою останню волю.

«Що смерть може спіткати нас що-хвилини, то я хочу, почуваючи наближення її, заздалегоди написати свою духівницю, яка зберігатиметься в пана Лямонера.

«Не маючи прямих спадкоємців, заповідаю все своє майно, що складається з біржових цінностів на шістсот тисяч франків та нерухомого майна приблизно на п'ятсот тисяч франків, пані Кларі-Мадлені Дю-Руа без жодних умов та забов'язань. Прошу її приняти цей дар від померлого друга на знак віданої глибокої і шанобливої приязні».

Нотар додав:

«Це все. Духівниця датована серпнем біжучого року й заступила такий самий документ, складений тому два роки на ім'я Клари-Мадлені Форестье. Перша духівниця зберігається в мене й може стати за доказ, якщо будуть заперечення з боку родини, що воля графа де-Водрека не змінилась».

Медлена геть зблідла й дивилась на ноги. Жорж нервово крутив пальцями вуса. Хвилинку помовчавши, нотар промовив:

«Розуміється, пане, що пані не може прийняти цієї спадщини без вашої згоди».

Дю-Руа підвівся й сухо сказав:

«Прошу часу поміркувати».

Нотар, посміхаючись, уклонився й ласково відповів:

«Я розумію, пане, ваше вагання. Мушу додати, що небіж графа де-Водрека, який теж сьогодні обізнався з останньою волею свого дядька, висловив готовність шанувати її, якщо йому сплатять сто тисяч франків. На мій погляд, духівниця незаперечна, але процес наробить шелесту, якого вам може краще було-б уникнути. Думка людська часто буває недоброзичлива. У

всякому разі, чи зможете ви дати мені відповідь до суботи?»

Жорж уклонився: «Так, пане». Потім церемонно по-прощався, пропустив попереду дружину, що весь час мовчала, і вийшов з таким похмурим виглядом, що нотар перестав посміхатись.

Коли прийшли додому, Дю-Руа прикро зачинив двері й кинув капелюха на ліжко.

«Ти була коханкою Водрека?»

Мадлена, що скидала вуаль, рвачко обернулась:

«Я? О!»

«Ta ти-ж. Жінці не лишають такого багатства, якщо вона...»

Вона тремтіла й не годна була вийняти пришпильок, якими держався серпанок.

Трохи подумавши, вона схвилювано пробубоніла:

«Ta... ta... ty збожеволів... ti... Xіba ty сам... oце зараз... ne надіявся... що vіn tobі щось лишить?»

Жорж стояв коло неї і пильнував кожного її руху, як слідчий, що стежить за найдрібнішими огірками обвинуваченого. Він сказав, підкреслюючи кожне слово:

«Tак... vіn mіг щось лишити мені... мені, твоєму чоловікові... Mені, своєму другові... розумієш... ale не tobі... не tobі, своїй приятельці... не tobі, моїй дружині. Rізниця величезна, грунтовна з погляду пристойности та громадської думки».

Мадлена й собі пильно на нього дивилась, у самі очі, глибоко й особливо, немов хотіла щось прочитати, немов хотіла викрити те невідоме в істоті, що його ніколи не осягнути і тільки прозріти в нього можна на мить хвилинами оспалости, чи безпорадності, чи нεуваги, що відхиляють двері в таємничі духові скрині. I поволі промовила:

«A по-моєму... всім теж чудним видалося-б, якби vіn таку спадщину лишив... tobі».

Він різко спитав:

«Чому?»

Вона відповіла: «Bo...» Завагалась і сказала далі: «Bo ти мій чоловік... bo ty, зрештою, дуже мало його зна-

єш... бо я приятелю з ним дуже давно... бо його перша духівниця, складена за життя Форестьє, була вже на мою користь».

Жорж пустився ходити. Він заявив:

«Ти не можеш цього прийняти».

Вона байдуже відповіла:

«Чудово; тоді не варто чекати суботи, ми можемо зараз повідомити Лямонера».

Він спинився проти неї, і вони знову якийсь час стояли, втупивши очі в очі, силкуючись сягнути в непроникнену таємницю серця, добитись аж до коріння думки. Силкувались оголити одне одному свідомість палким і мовчазним питанням—інтимна боротьба двох істот, що, поруч живши, ніколи одне одного не знають, завжди підозрюють, догадуються та стежать, але не відають у іншому тванистих глибин душі.

І зненацька він прошепотів їй у обличчя:

«Ну, признайся, що була коханкою Водрека».

Вона знизала плечима:

«Ти дурници! плетеш... Водрек був дуже прихильний до мене, дуже... але не більше... ніколи».

Він тупнув ногою:

«Брешеш. Це неможливо».

Він знову почав ходити й знову спинився:

«Тоді з'ясуй, чому він саме тобі лишив спадщину...»

Вона відповіла недбало й незацікавлено:

«Дуже просто. Сам ти зараз казав, що в нього не було ніяких друзів, крім нас, чи, певніш, крім мене, бо він зінав мене з дитинства. Мати моя була за компаньйонку в його батьків. Раз-у-раз він сюди ходив, а що прямих спадкоємців не мав, то подумав про мене. Що він трохи любив мене, це можливо. Але яку-ж жінку так не люблять? Може це сховане, таємне кохання й водило його пером, коли він надумав останню волю висловити, що-ж тут такого? Він носив мені що-понеділка квіти. Ти з цього не дивувався, але тобі він квіток не дарував, правда-ж? Так само й тепер він дарує мені своє багатство, та крім того й не має кому його дати. Навпаки, дуже дивно було-б, якби він його тобі лишив. Чому? Хто ти йому?»

Вона висловлювалась так природньо й спокійно, що Дю-Руа завагався. Він сказав:

«Байдуже, ми не можемо прийняти спадщини в таких умовах. Це мало-б сумні наслідки. Кожне по-своєму зrozуміє, кожне патякатиме та кепкуватиме. Товариші вже й так дуже заздрять та нападаються на мене. Я мушу більше, ніж будь-хто, турбуватись за свою честь та дбати за репутацію. Не можна мені згоджуватись і дозволяти, щоб моя дружина прийняла таку спадщину від людини, яку й так уже поголоски в коханці їй прішивують. Може Форестъє й терпів-би це, але я—ні».

Вона лагідно прошепотіла:

«Ну, друже, не приймаймо, буде в нас на мільйон менше, та й усе».

Він усе ходив і почав у-голос міркувати, маючи на увазі дружину, але до неї не звертаючись:

«Ну, так... мільйон... дарма... Він не розумів, складаючи духівницю, яку нетактовність, яку неподібність він робить. Не бачив, у яке хибне, смішне становище він мене поставить... В житті все залежить від відтінку... Він мусів-би половину лишити мені, тоді все було-б гарразд».

Він сів, поклав ногу на ногу й почав крутити вуса, як звичайно робив годинами нудьги, турботи та важкої задуми.

Мадлена взяла плетиво, що над ним часом працювала, і сказала, вибираючи вовну:

«Мое діло мовчати. Міркуй сам».

Він довго не відповідав, потім несміливо мовив:

«Світ ніколи не зрозуміє ні того, чому Водрек зробив тебе єдиною спадкоємницею, ні того, як я міг це дозволити. Прийняти отак цю спадщину, значить визнати... визнати, з твого боку, злочинний звязок, а з моого боку виявити безчесну вибачливість... Розумієш, як тлумачитимуть нашу згоду? Тут треба добрati викруту, добрati вправного способу, щоб затушкувати справу. Треба, наприклад, дати на розум, що він поділив між нами це майно, половину дав чоловікові, половину—жінці».

Вона спитала:

«Не розумію, як це можна зробити, адже-ж є формальна духівниця».

Він відповів:

«О, дуже просто! Ти можеш відступити мені половину спадщини дарчим листом. Дітей у нас немає, отже це можливо. Так ми заткнули-б рота людським поговорам».

Вона трохи нетерпляче зауважила:

«Знову-таки не розумію, як ми заткнемо рота людським поговорам, коли є документ за підписом Водрека?»

Він гнівно відповів:

«Хіба ми повинні показувати його та на парканах ліпити? Дурниці ти кажеш, зрештою. Скажемо, що граф Водрек лишив нам своє багатство навполовину... От... Ти не можеш прийняти цю спадщину без моєї згоди. Я даю її тобі з умовою поділити спадщину, щоб мені не стати посьміховиськом».

Вона знову пильно на нього глянула.

«Як знаєш. Я згодна».

Тоді він підвісся й знову почав ходити. Здавалось, він знову вагався й уникав тепер пильного погляду дружини. Він казав:

«Ні... рішуче ні... може краще зовсім відмовитись... це гідніше... подібніше... чесніше... Проте, коли так зробити, ніхто нічого не подумає, нічогісінько... І найзазорливішим не буде чого причепитись».

Він спинився коло Мадлени.

«Ну, якщо хочеш, моя люба, то я піду сам до пана Лямонера, пораджуясь із ним і з'ясую йому справу. Скажу йому про свою непевність і заявлю, що ми, ради пристойности, вирішили поділитись, щоб не було поговору. Коли я дістану половину спадщини, то, видима річ, ніхто не матиме права кепкувати. Ніби сказано буде: «Моя дружина приймає тому, що приймаю я, чоловік її, якому належить судити, що їй можна робити, не компрометуючи себе». Інакше буде скандал».

Мадлена спокійно відповіла:

«Як знаєш».

Він почав розводитись:

«Так, після цього поділу все буде ясно, як день. Ми беремо спадок від друга, що не хотів робити між нами різниці, не хотів давати комусь із нас переваги, не хотів, мовляв, сказати: «Я прихильніший до того чи до того після смерти, як прихильний був і за життя». Розуміється, жінку він любив більше, але, лишаючи багатство обом їм, хотів виразно підкреслити, що вподобання його було геть платоничне. Май певність, що коли-б він подумав, то саме так і зробив-би. Він не поміркував, не зважив наслідків. Ти дуже влучно зараз сказала, що він тобі що-тижня дарував квіти, тобі й останній свій дарунок хотів лишити, не здаючи собі справи...»

Вона спинила його трохи роздратовано:

«Видима річ. Я розумію. Тобі нема що так докладно пояснювати. Іди зараз до нотаря».

Він пробурмотів, почервонівши:

«Маєш рацію, я іду».

Взяв капелюха й на відході сказав:

«Я спробую порозумітися з небожем на п'ятдесяти тисячах, гаразд?»

Вона згорда відповіла:

«Ні. Дай йому сто тисяч, як він просить. І забери їх з моєї частини, коли хочеш».

Він прошепотів, раптом засоромившись:

«Та ні, поділимось. Коли віддамо кожне по п'ятдесяти тисяч, нам ще лишиться чистий мільйон».

Потім додав:

«До побачення, моя маленька Мад».

І подався до нотаря з'ясувати комбінацію, яку, мовляв, вигадала дружина.

Другого дня вона підписала дарчого листа на п'ятсот тисяч франків, що Мадлену Дю-Руа відступала своєму чоловікові.

На дворі була година, і Жорж, коли вони вийшли з контори, запропонував пройтись пішки до бульварів. Поводився він мило, запобіжливо, з повагою, ніжно.

Сміявся, від усього радіючи, а вона була задумана й трохи сувора.

Був осінній, холодненький день. Юрба немов хапалась, поспішала. Дю-Руа підвів дружину до крамниці, де так часто дивився на жаданий хронометр.

«Хочеш, я подарую тобі коштовність?» сказав він.

Вона байдуже прошепотіла:

«Якщо хочеш».

Вони зайшли. Він спитав:

«Що тобі краще—намисто, обручку чи сережки?»

Вигляд золотого безділля та блискучого каменю розвіяв її нарочиту холодність, і вона гаряче та цікаво роздивлялась на вітрини з коштовностями.

І раптом, запалившись бажанням, промовила:

«Ось гарненька обручка».

Це був золотий ланцюжок чудернацької форми, де кожну ланку оздоблено відмінним камінцем.

Жорж спитав:

«Скільки за цю обручку?»

Ювелір відповів:

«Три тисячі франків, пане».

«Якщо ви віддасте за дві з половиною, то діло зроблено».

Той повагався, потім відповів:

«Ні, пане, не можу».

Дю-Руа казав:

«Стривайте, віддасте ще цей хронометр за півтори тисячі франків, це буде чотири тисячі, які я заплачу готівкою. Згода? Якщо не хочете, я ще пошукаю».

Ювелір, кінець-кінцем, ніяково погодився.

«Ну, хай так, пане».

І журналіст, сказавши свою адресу, додав:

«На хронометрі вирізьбите вензелем мої ініціали Ж. Р. К., а вгорі — баронську корону».

Мадлена здивовано посміхнулась. І коли вони вийшли, взяла його під руку з певною ніжністю. Він справді таки був спритний і сильний. Тепер, маючи ренту, йому, звичайно, потрібен і титул.

Крамар уклонився ім.

«Покладіться на мене, на четвер усе буде готове, пане барон».

Вони проходили повз Водевіль. Там ставили нову п'єсу.

«Якщо хочеш», сказав він, «підемо ввечері в театр; спитаймо, чи є вільна ложа».

Вільна ложа була, і вони купили її. Він спитав:

«А чи не пообідати нам у кабаре?»

«О, залюбки!»

Він був щасливий, як державець, і добирал, що-б їм юще зробити.

«А що, як запросити пані де-Марель провести з нами вечір? Кажуть, що й чоловік її тут. Дуже радий буду з ним побачитись».

Вони пішли до них. Жоржеві, що побоювався першої зустрічі з коханкою, аж ніяк не прикро було, що вкупі з дружиною йде, уникаючи отак усяких пояснень.

Та Клотільда мов нічого й не пам'ятала, наївть свого чоловіка вмовляла прийняти запрошення.

Обід був веселий, вечір чарівний.

Жорж та Мадлена вернулись пізно. Газ уже погашено. На сходах журналіст присвічував сірниками.

На площинці другого поверху вогонь, спалахнувші раптом від тертя, освітлив їх у дзеркалі серед темряви.

Вони здавались привидами, що ось-ось розплівуться у мороку.

Дю-Руа піdnіс руку, щоб гаразд освітлити їхні постаті, й промовив, переможено сміючись:

«Ось ідуть мільйонери».

VII.

Мароко здобуто тому два місяці. Франція, опанувавши Танжер, заволоділа всім африканським берегом від Середземного моря до Тріполі й згарантувала борг своєї нової колонії.

Казали, що два міністри заробили на цьому мільйонів з двадцять, і майже вголос називали Ляроша-Матьє.

А про Вальтера всі в Парижі знали, що він двох зай-

ців убив—мільйонів тридцять-сорок узяв на позиції, а мільйонів вісім-десять на мідних і залізних копальнях та на величезних землях, що поскуповував за безцінь перед походом і зразу після французької окупації передав колонізаційним компаніям.

За кілька день він став тим володарем світу, тим все-потужним, міцнішим за королів, фінансистом, що перед ним хиляться голови, лепечуть уста й спливає вся нищість, підлота й заздрість людської душі.

Це не був уже жид Вальтер, керівник підозренного банку, редактор непевної газети та шахраюватий депутат. Це був пан Вальтер, багатий єрей.

Він хотів показати це.

Знаючи скруту принца Карлсбурзького, що мав один з найкращих будинків у передмісті Сент-Оноре з садом на Єлісейські Поля, він запропонував йому, що купить за двадцять чотири години цей маєток з усіма меблями, не зрушуючи з місця жодного стільця. Давав три мільйони. Принц погодився, спокусившись на такі гроші.

Другого дня Вальтер осівся на новому мешканні.

Тоді йому спала ще одна думка, правдива думка переможника, що хоче здобути Париж, думка, гідна Бонапарта.

Все місто тоді ходило дивитись на велику картину угорського художника Карла Марковича «Христос, що йде по хвилях», виставлену в експерта Жака Ленобля.

Мистецькі критики захоплено оповіщали це полотно найкращим шедевром століття.

Вальтер купив його за п'ятсот тисяч франків і зробив до себе, отак відразу позбавивши публіку зможи задовольняти розворушенну цікавість, та й примусив увесь Париж говорити про себе, заздрити собі, лаяти себе чи хвалити.

Потім оповістив у газетах, що запрошує всіх відомих представників паризького суспільства оглянути в нього велику картину чужоземного майстра, щоб ніхто не міг закинути, що він захопив собі мистецький твір.

Дім його відкрито. Приходитиме, хто хоче. Досить при вході показати запрошення.

Його складено так: «Пан та пані Вальтер ласкаво просять Вас прийти тридцятого грудня від дев'ятої до дванадцятої години ввечері й оглянути в них картину Карла Марковича «Христос, що йде по хвилях» у електричному освітленні».

Внизу був дрібненькими літерами post-scriptum: «Після дванадцятої—танці».

Отже, хто схоче лишитись, той лишиться, і з них Вальтери вербуватимуть собі знайомих на майбутнє.

Інші оглянуть картину, будинок та власників із світською, недбалою чи байдужою цікавістю, та й підуть собі, як і прийшли. А пан Вальтер знов, що згодом вони теж до нього ходитимуть, як і до його братів-євреїв, що так само забагатіли.

Передусім треба зібрати їх у домі, усіх отих титулованих злідарів, яких згадують у газетах; і вони прийдуть, щоб подивитись на людину, що за півтора місяця п'ятдесят мільйонів заробила; вони прийдуть і за тим, щоб побачити й полічити тих, що там зберуться; вони прийдуть ще й тому, що він смак та спритність виявляє, коли запрошує полюбуватись у себе, іудея, на християнську картину.

Він мов казав їм: «Бачите, я заплатив п'ятсот тисяч франків за релігійний шедевр Марковича «Христос, що йде по хвилях». І цей шедевр назавжди лишиться в мене, перед моїми очима, в домі єврея Вальтера».

В світі, в світі герцогинь та Жокей-клуба, багато обговорювано це запрошення, яке, зрештою, ні до чого не зобов'язувало. Ходять-же до пана Пті дивитись на акварелі, чому-ж сюди не піти? Вальтери мають шедевр; одного вечора вони розчиняють двері, щоб усі могли на нього полюбуватись. Що кращого?

«Французьке Життя» вже два тижні подавало що-дня хроніку про цю вечірку й силкувалось розпалити громадську цікавість.

Дю-Руа казився з патронової перемоги.

Вінуважав був себе за багатія з п'ятьма сотнями тисяч, справленими з дружини, а тепер мав себе за бідака, жалюгідного бідака, порівнюючи свій нікчемний статок

з дощем мільйонів, який упав коло нього і з якого він нічого не зумів перехопити.

Заздрий гнів його більшав що-дня. Він лютував на всіх—на Вальтера, в якого перестав бувати, на свою дружину, що під впливом Ляроша відрадила йому купувати мароцькі папери, а найбільше лютував на міністра, що обморочив його, що використав його, хоч двічі на тиждень у нього вдома обідав. Жорж був йому за секретаря, за кур'єра, за ручку, і коли писав під його диктуру, йому божевільно хотілось задушити цього переможного фертика. Як міністр, Лярош нічим особливим не визначався, і щоб зберегти свій портфель, ретельно приховував, що портфель той золотом набитий. Та Дю-Руа почував те золото в гордовитішій мові вискочня-адвоката, в його недбайливіших рухах, у його сміливіших твердженнях та цілковитій самопевності.

Тепер Лярош панував у домі Дю-Руа, заступивши місце й дні графа д'Е-Водрека, й так розмовляв із прислугою, ніби був тут другим господарем.

Жорж терпів його, але дріжав, як той собака, що хоче, тільки не зважується вкусити. Але часто був різкий і грубий з Мадленою, що низала плечима й ставилась до нього, як до невихованої дитини. Вона тільки дивувалась, що настрій у нього завжди лихий, і казала:

«Не розумію тебе. Весь час ти невдоволений. А становище твоє чудове».

Він одвертався й нічого не відповідав.

Спочатку він заявив, що на свято до патрона не піде й що ноги його більше не буде в цього жидюги.

Пані Вальтер уже два місяці писала до нього що-дня, благала його прийти, призначити їй побачення, де він схоче, щоб віддати йому, казала, сімдесят тисяч франків, що для нього заробила.

Він не відповідав і кидав у вогонь ці розpacливі листи. Не то, щоб він від своєї пайки відмовлявся, але хотів дошкулити їй, принизити її зневагою, топтати її ногами. Занадто багата вона була! Він хотів показати себе гордим.

Навіть у самий день виставки, коли Мадлена дово-

дила йому, що він велику помилку зробить, якщо не піде, він відповів:

«Дай мені спокій. Я лишаюсь вдома».

Потім, по обіді, зненацька заявила:

«Все- таки краще буде цю панщину відбути. Збирайся швидче».

Вона цього й чекала.

«Я зберуся за чверть години», сказала вона.

Він бурчав, коли одягався, та й по дорозі все свою жовч виливав.

Парадний ґанок Карлсбурзького будинку був освітлений у чотирьох кінцях електричними кулями, що нагадували чотири маленькі синясті місяці. Сходи застелено розкішним килимом, і на кожній приступці стояло по лакею, нерухомі, як статуї. Дю-Руа прошепотів: «От де шикує». Він знизував плечима, а серце його гнітилось від заздрощів.

Дружина сказала йому:

«Мовчи, та й сам такого добудь».

Вони ввійшли й віддали важкий верхній зодяг лакеям, що до них підбігли.

Кілька жінок з своїми чоловіками теж скидали свої шуби. Вони перешіптувались: «Як чудово! Яка розкіш!»

Величезний передпокій був оббитий шпалерами, де змальовано пригоду Марса та Венери. Праворуч і ліворуч здіймались крила монументальних сходів, що з'єднувались на другому поверху. Поруччя було з кутого заліза чудової роботи, і старовинна, потъмарніла позолота його блідо відсвічувала на червоних мармурових приступках.

На вході до віталенів дві дівчинки, одна в рожевому, друга в блакитному вбранні, роздавали дамам букети. Це всім сподобалось.

У вітальніях уже зібралось народу.

Жінки були здебільшого у вихідних убраннях, бажаючи підкреслити, що прийшли вони сюди, як і на кожну приватну виставку. А в тих, що збирались на баль зостатись, руки й шия були оголені.

Пані Вальтер стояла серед гурту приятельок у дру-

гій кімнаті й віталась з одвідувачами. Багато-хто зовсім її не знав і похожав, мов у музеї, не зважаючи на господарів дому.

Коли побачила Лю-Руа, вона перемінилась на виду й трохи не кинулась йому назустріч. Але спинилась, чекаючи. Він церемонно вклонився, а Медлена тим часом ущедрояла її ніжностями та компліментами. Тоді Дю-Руа покинув дружину коло патронеси, а сам повіявся в публіку, щоб послухати всякого лихомовства, що, певна річ, тут говоритиметься.

Одна по одній ішло п'ять віталень, оббитих коштовними матеріями, італійськими вишивками та східніми килимами різних відтінків і стилю, а на стінах у них висіли картини старовинних майстрів. Найбільше любувались на маленьку кімнату в стилі Луї XVI—щось ніби будуар, прибраний у блакитний шовк з рожевими букетами. Низькі меблі з позолоченого дерева, тією самою тканиною оббиті, були надзвичайно витворні.

Жорж пізнавав знаменитостів,—герцогиню де-Терасін, графа й графиню де-Равенель, генерала принца д'Андреон, прекрасну маркізу де-Дюн і всіх тих, хто буває на прем'єрах.

Хтось узяв його за руку, і молодий, щасливий голос шепнув йому на вухо:

«А, ось і ви, нарешті, недобрий Любий Друже! Чому ви до нас не ходите?»

Це була Сюзанна Вальтер, що дивилась на нього своїми витонченими, емалевими очима з-під кучерявої хмадки русявого волосся.

Він згадів, побачивши її, і широко потиснув її руку. Потім перепросив:

«Я не міг. Така сила роботи була оці два місяці, що я нікуди не ходив».

Вона поважно промовила:

«Недобре, друже, дуже недобре. Ви нас дуже засмучуєте, бо ми з мамою вас божествимо. А я просто не можу без вас жити. Коли вас немає, мене смертна нудьга бере. Бачите, я вам одверто кажу, щоб надалі ви вже так не зникали. Дайте мені руку, я вам сама покажу

«Ісуса на хвилях», це аж туди, за оранжереєю. Тато повісив її там, щоб по дорозі до неї гости оглянули все помешкання. Аж дивно, як тато пишається своїм будинком».

Вони тихо йшли у юрбі. Всі озирались на цього вродливого хлопця та чарівну ляльку.

Один відомий критик сказав: «Ось де гарна пара. Аж дивиться любо».

Жорж думав: «Якби я спритний був, то ось із ким мусів-би одружитись. А це було можливо. Як я про це не подумав? Як допустив іншу взяти? От божевілля! Завжди зопалу робиш, ніколи добре не розміркуєш».

І заздрощі,—гіркі заздрощі сочились йому в душу крапля по краплі, мов жовч, псуючи йому всі радощі й спотворюючи життя.

Сюзанна казала:

«О, приходьте частіш, Любий Друже, тепер ми погуляємо, коли тато забагатів. Пустуватимемо, як божевільні».

Він відповів, гадаючи весь час про своє:

«О, тепер ви заміж вийдете. Поберетесь із якимсь вродливим, трохи зруйнованим принцем, і ніколи вже ми не побачимось».

Вона щиро скрикнула:

«О, ні, не так швидко, я хочу, щоб хтось мені сподобався, щоб дуже мені сподобався, щоб зовсім сподобався. Багатства в мене стане на двох».

Він глузливо й гордовито посміхався, і почав називати їй людей, що повз проходили, дуже родовитих людей, які продали свої заржавілі титули дочкам фінансистів, як от вона, й жили тепер вкупі чи нарізно з своїми жінками, але вільно, безпутно, в славі та в шанобі. Він закінчив:

«Од сили через півроку й ви візьметесь на цей гачок. Будете пані маркіза, пані герцогиня або пані принцеса й дуже згорда на мене поглядатимете».

Вона обурилась, ударила його віялом по руці й за-присягнулась, що віддастися заміж тільки з кохання.

Він засміявся:

«Побачимо, ви занадто багата».

Вона відказала:

«Та й ви теж, ви спадщину відібрали».

Він з жалем зіхнув.

«Не варт і мови. Якихсь двадцять тисяч ренти. На наш час це не сума».

«Але-ж і дружина ваша дісталася».

«Так. Мільйон на двох. Сорок тисяч прибутку. Навіть карети з цим не можемо держати».

Вони прийшли в останню вітальню, і перед ними розкрилась оранжерея, розлогий зимовий сад з високими тропічними деревами, що під покровом їх купами росли рідкосні квітки. Під цим темним зелом, де срібною хвилею лилося світло, почувалась тепла свіжість вухої землі й важкий дух пахощів. Почувалась нездорова й чарівна ніжність штучної, природи, млюсної та збудноЯ. На доріжці, облямованій густим чагарником, лежали подібні на мох килими. Раптом Дю-Руа побачив ліворуч під широким верховіттям пальм величезний басейн з білого мармуру, де й скупатись можна було-б, а по краях чотирьох лебедів з дельфійського фаянсу, що спускали воду з піврозтулених дзьобів.

В басейні, посыпаному золотим піском, плавало кілька величезних червоних риб—чудернацькі хінські страхіття з банькуватими очима та синіми окрайками на лусці, щось ніби водяні мандарини, що нагадували на тілі золотого дна чудернацьке хінське вишивання.

Журналіст схвильовано спинився. Він думав: «Ось, ось де розкіш. Ось як треба жити. Інші цього дійшли. Чому-ж мені не добитись?» Він думав про способи, не міг їх зразу добрati й лютував на свою безсилість.

Компаньйонка його трохи замислено мовчала. Він глянув на неї скоса й ще раз подумав: «А досить було-б, проте, з цією живою маріонеткою одружитись».

Але Сюзанна зненацька мов прокинулась.

«Увага», мовила вона. Вони пройшли між юрбою, що заступала їм дорогу, й зразу звернули праворуч.

Серед зарослі дивовижних рослин, що сягали в по-

вітря тремтячим листом, мов тонкими пальцями розтуленої руки, на хвилях нерухомо стояла людина.

Враження було надзвичайне. Картина, якої краї ховались під рухливим зелом, здавалась чорним отвором у фантастичну й захватну далечінь.

Треба було добре придивитись, щоб зрозуміти. Ряма перетинала навпіл барку, де були апостоли, ледве мріючи в скісному промінні лихтаря, яким один з них, на обшивці сидячи, освітлював постать Ісуса.

Христос ступав по хвилі, що покірно ввігнулась, зрівнялась, злагіднівши під вагою божественних ніг. Темрява стояла круг богочоловіка. Тільки в небі близька зірка.

Обличчя апостолів у тьмяному свіtlі лихтаря, звернутого на спасителя, здавались перекошеними від подиву.

Це був могутній і разючий твір майстра, той твір, що хвилює думку й роками лишається у мріях.

Дивились на нього мовчки, тоді замислено відходили, і тільки потім починали мову про вартості картини. Дю-Руа, оглянувши її, заявив:

«Не погано, коли можеш купити таке безділля».

Звідусіль його штовхали, добиваючись подивитись, і він пішов, не випускаючи Сюзанніної ручки, яку по-малу потискував.

Вона спітала його:

«Хочете випити бокал шампанського? Ходімо в буфет. Там і тато».

І вони поволі пройшли назад усіма вітальнями, де густішала рухлива, незмушена юрба, елегантська юрба прилюдного свята.

Раптом Жоржеві почулось:

«Це Лярош і пані Дю-Руа».

Слова ці торкнулись його вуха, мов далекий, вітром принесений шелест. Хто їх сказав?

Він озирався навкруги й справді побачив свою дружину, що йшла під руку з міністром. Розмовляли вони тихенько, інтимно й посміхались, не зводячи одне з одного очей.

Йому здалося, що всі шепотяться, на них поглядаючи, і дико, безтако схотілось кинутись на цю пару й потрощити їх кулаками.

Вона посміховисько з нього робить. Він згадав про Форестьє. Може й про нього вже кажуть: «Цей рогоносець Дю-Руа». А вона сама хто? Спритненький вискочень, та без великого хисту, правду сказати. До нього ходять, бо його бояться, бо в ньому силу чують, але в розмові, мабуть, не милують їхньої газетярської родинки. Ніколи він далеко не сягне з цією жінкою, в якої завжди щось непевне в домі робиться, яка компрометує себе раз-у-раз і поводиться, мов та інтригантка. Тепер вона каменем на його шиї повисне. Ох, коли-б то він збагнув, коли-б то він зінав! Провадив-би тоді іншу, відважнішу гру! Яку чудову партію виграв-би, здобувши маленьку Сюзанну! Як міг він так засліпитись, щоб цього не зрозуміти?

Вони прийшли в ідальню, величезну кімнату з мармуровими колонами, оббиту старовинними гобеленами.

Вальтер, побачивши свого співробітника, підбіг до нього й схопив за руки. Він п'яний був від радощів.

«Ви все оглянули? Скажи, Сюзанно, ти все йому показала? Скільки народу, правда? Бачили князя де-Герша? Зараз він тут пуншу випив».

Потім кинувся до сенатора Рісолена, що вів свою дружину, приголомшенну й оздоблену, як ярмаркова крамничка.

Сюзанні вклонився якийсь добродій, високий, худий хлопець з білявими бурцями, лисенький, з вигляду людина виразно світська. Жорж почув, що його назвали маркіз де-Казоль, і раптом ревнощі його охопили. Коли вона з ним познайомилася? Мабуть, як забагатіла? Він почував претендента.

Хтось узяв його за руку. Це був Норбер де-Варен. Старий поет з своїм масним волоссям байдуже та стомлено тинявся по-між людьми в потертому фракові.

«Ось що зветься розважитись», мовив він. «Зараз танцюватимуть, потім спати полягають, і дівчатка будуть задоволені. Випийте шампанського, чудове».

Він налив бокал і сказав, чаркнувшись із Дю-Руа: «П'ю за перемогу розуму над мільйонами». Потім тихо додав: «Не думайте, що вони муляють мені в чужих кешенях або обурюють мене. Я з принципу протестую».

Жорж його не слухав. Він шукав очима Сюзанну, що допіру зникла з маркізом де-Казоль, і, покинувши зненацька Норбера де-Варена, пустився навздорін за дівчиною.

Густа юрба, що напливала до буфету, спинила його. Коли він пробився нарешті, то здибався віч-на-віч із подружжям де-Марель.

З жінкою він увесь час бачився, але з чоловіком давно не зустрічався. Той схопив його за руки:

«Який я вдячний вам, мій любий, за пораду, що ви дали мені через Клотільду. На мароцькій позиці я заробив коло сотні тисяч франків. Ними я зобов'язаний тільки вам. З вас цінний приятель, можна сказати».

Чоловіки, проходячи, озирались на елегантну, гарну чорнявку. Дю-Руа відповів:

«Замість цієї послуги, мій любий, я беру у вас дружину, чи, певніш, пропоную їй свою руку. Подружжя завжди треба розлучати».

Пан де-Марель уклонився.

«Ваша правда. Якщо я вас з ока втрачу, то зійдемося тут через годину».

«Гаразд».

Молода пара повіялась у юрбу, а чоловік пішов по заду. Клотільда казала:

«Ну ѿ хвацькі ці Вальтери! От що, все-таки, значить—трямитись у справах!»

Жорж відповів:

«Чи-ба! Сильний, так чи інак, а свого завжди доб'ється».

Вона вела:

«А дівчата матимуть по двадцять-тридцять мільйонів кожна. Не згадуючи вже, що Сюзанна ще й гарна».

Він нічого не сказав. Власна думка на чужих устах дратувала його.

Вона ще не бачила «Ісуса на хвилях». Він запропо-

нував повести її. Тішились тим, що лихословили на людей та глузували з незнайомих. Коло них пройшов Сен-Потен з безліччю орденів на грудях, і це дуже їх насмішило. У старого посла, що позаду йшов, відзнак було багато менше.

Дю-Руа скрикнув:
«Яка рябизна постатів!»

Буарена, що потиснув йому руку, теж прикрасив свою петлицю жовто-зеленою стрічкою, як і в день дуелі.

Гладка й оздоблена віконтеса де-Персемюр розмовляла з якимсь герцогом у маленькому будуарі стилю Луї XVI. Жорж шепнув:

«Любовна парочка».

Але в оранжерей він знову побачив свою дружину, що сиділа з Лярошем. Матьє в гущавині рослин, які обох їх майже зовсім приховували. Вони мов казали: «Ми призначили тут собі побачення на людях. А до поговору нам байдуже».

Пані де-Марель визнала, що Ісус Карла Марковича річ чудова, і вони пішли назад. Чоловіка вони загубили. Він спитав:

«А Лоріна й досі на мене гнівається?»

«Атож, так само. Не хоче тебе бачити, а коли про тебе мова, то виходить».

Він нічого не відповів. Несподівана ворожість цієї дівчинки смутила й гнітила його.

На порозі їх спинила Сюзанна:

«А, ось де ви!» скрикнула вона. «Ну, Любий Друже, зараз бути вам самому. Прекрасну Клотільду я забираю, щоб кімнату свою їй показати».

І жінки хапливо пішли геть, протискуючись крізь натовп тим хвилястим рухом, тим вужиним рухом, яким вони вміють користуватись у юрбі.

Майже відразу голос чийсь шепнув: «Жорж!» Це була пані Вальтер. Вона тихенько повела:

«Ох, який ви лютий та суворий! Яких мук ви мені марно завдаєте. Я доручила Сюзеті забрати ту, що

з вами була, щоб мати змогу де-що вам сказати. Слухайте, мені треба... треба поговорити з вами сьогодні ввечері... а то... а то... ви не знаєте, що я зроблю. Ідіть до оранжереї. Там ліворуч є двері, ви вийдете в сад. Ідіть просто алею. Аж у кінці її побачите альтанку. Чекайте мене там через десять хвилин. Якщо не хочете, присягаюсь, що нароблю скандалу, тут, зараз-же!»

Він згорда відповів:

«Гаразд. Через десять хвилин я буду там, де ви сказали».

І вони розійшлися. Але через Жака Ріваля він трохи не спізвився. Той узяв його за руку й почав дуже піднесено розповідати йому всячину. Певно, він з буфету допіру вийшов. Нарешті, Дю-Руа збув його на пана де-Мареля, якого здибав у вітальні, і втік. Треба було ще допильнувати, щоб дружина та Лярош його не примітили. З цим йому пощастило, бо вони були, здавалось, дуже захоплені, і він вийшов у сад.

Холодне повітря пройняло його, як льодова купеля. Він подумав: «Чорт, ще нежити дістану», і пов'язав собі шию хусткою, як краваткою. Потім рушив поволі алею, кепсько добачаючи після блискучого світла у вітальнях.

Праворуч і ліворуч стояли безлисті кущі з тремтячими тонкими галузками. В їхньому гіллі миготіли сірі відблиски з освітлених вікон будинку. Серед дороги він побачив спереду щось біле, і пані Вальтер прошепотіла тремтячим голосом:

«Ах, ось ти! Ти хочеш убити мене?»

Руки й шия в неї були голі. Він спокійно відповів: «Прошу тебе без сцен, гаразд? А то я зразу-ж піду».

Вона схопила його за шию й казала, схилившись устами до його уст:

«Та що я тобі зробила? Ти поводишся зі мною, як негідник. Що я тобі зробила?»

Він пробував відіпхнути її.

«Ти накрутила мені волося на всі ґудзики, як ми в-останнє бачились, і це мало не довело мене до розриву з дружиною».

Вона здивувалась, потім сказала, заперечливо хитаючи головою:

«О, твоїй дружині до цього байдуже. Це котрась із коханок зробила тобі сцену».

«У мене немає коханок».

«Мовчи вже! Але чого ти мене навіть не навідаєш? Чому ти не хочеш пообідати в мене хоч-би раз на тиждень? Я мучусь страшенно, я так тебе люблю, що думаю тільки про тебе, скрізь бачу тебе й боюся вже за кожне своє слово, щоб якось твого імені не сказати! Ти-ж цього не розумієш! Здається, мене в лабета взято, у мішку зав'язано! Невідступний спогад про тебе душить мені горло, рве мені щось у середині, під грудьми, підтинає мені ноги, так що й ходити мені вже не сила. І я цілісінський день сиджу, як божевільна, в кріслі та думаю про тебе».

Він здивовано дивився на неї. Це не була вже дебела, пустотлива дівчинка, якою він знав її, а спантеличена, розпачлива, на все здібна жінка.

Тим часом у голові йому виникав план. Він відповів:

«Люба моя, кохання не вічне. Сходяться і розлучаються. А коли тягнеться воно, як оце в нас, то обертається в страшений тягар. Оце тобі правда. Проте, якщо ти зумієш опанувати себе й приймати та ставитись до мене, як до друга, то я знову приходитиму, як і раніше. Чи спроможна ти на це?»

Вона поклала голі руки Жоржеві на фрак і прошепотіла:

«Я на все спроможна, аби тебе бачити».

«Тоді згода», мовив він, «ми друзі, нічого більше».

Вона пробубоніла:

«Згода». Потім схилилась до нього. «Ще один поцілунок... останній».

Він лагідно заперечив.

«Ні. Умов треба додержувати».

Вона відвернулась, витираючи дві слізинки, потім видобула з корсажа пак паперів, перев'язаних рожевою шовковою стрічкою, і подала їх Дю-Руа.

«Стривай. Це твоя пайка виграшу в мароцькій справі.
Я така рада, що заробила це для тебе. Ну, бери-ж...»

Він хотів відмовитись:

«Ні, цих грошей я не візьму!»

Тоді вона обурилась:

«О, ти цього не зробиш! Вони твої, тільки твої. Коли не візьмеш, я їх у ринву викину. Правда-ж, ти цього не зробиш, Жорже?»

Він узяв пакунок і запхнув у кешеню.

«Треба йти», сказав він, «ти груди собі застудиш».

Вона шепнула: «Ta й краще, якщо я помру». Схопила його руку, поцілувала її пристрасно, дико, розпачливо й подалася в будинок.

Він вертався поволі й замислено. В оранжерею ввійшов, піdnісши чоло й посміхаючись.

Дружини його й Ляроша там уже не було. Гостей меншало. Очевидячки, на баль ніхто не збирався лишатись. Він побачив Сюзанну під руку з сестрою. Вони підійшли до нього вдвох і попросили протанцювати перший кадріль з графом де-Лятур-Івлен. Він здивувався.

«Хто це за один?»

Сюзанна лукаво відповіла:

«Це новий друг моєї сестри».

Роза прошепотіла, зашарівшиясь:

«Ти зла, Сюзанно, цей добродій такий мені друг, як і тобі».

Жорж посміхався.

«Я згоден».

Роза обурено відвернулася і пішла.

Де-Руа по-приятельськи взяв за лікоть дівчину, що біля нього лишилась, і промовив своїм пестливим голосом:

«Слухайте, люба дівчинко, ви справді маєте мене за друга?»

«Звичайно, Любий Друже».

«Вірите мені?»

«Цілком».

«Пригадуєте, що я казав вам допіру?»,

«Про що саме?»

«Про ваш шлюб, чи, певніш, про чоловіка, з яким ви одружитеся».

«Так».

«Гаразд, можете ви мені щось пообіцяти?»

«Так, але що?»

«Радитись зі мною що-разу, як проситимуть вашої руки, і ні кому не давати, не спитавшись моєї думки».

«Так, охоче обіцяю».

«І це наша таємниця. Ні слова про це ні батькові, ні матері».

«Ні слова».

«Присягаєтесь?»

«Присягаюсь».

Підійшов заклопотаний Ріваль.

«Панно, тато просить вас на баль».

«Ходімо, Любий Друже», сказала вона.

Але він відмовився, бо вирішив зразу-ж їхати, щоб на самоті поміркувати. Занадто багато нового вроїлось йому сьогодні в голову, і він почав шукати дружину. Через якийсь час побачив її в буфеті, де вона пила шоколаду з двома невідомими йому добродіями. Вона познайомила з ними чоловіка, але прізвищ їхніх не назвала.

Через хвилину він спитав:

«Ходімо додому?»

«Як хочеш».

Вона взяла його під руку, і вони пішли вітальнями, де люду зовсім порідшало. Вона спитала:

«Де-ж господиня? Я хотіла-б з нею попрощатись».

«Не варто. Вона затримуватиме нас на баль, а з мене вже досить».

«Правда, твоя рація».

Всю дорогу вони мовчали. Але тільки зайдли в кімнату, Мадлен, посміхаючись, сказала йому, не скинувши навіть вуалі:

«Ти й не знаєш, у мене є несподіванка для тебе».

Він похмуро буркнув:

«Що саме?»

«Вгадай».

«Не мав клопоту».

«Ну, так позавтра перше січня».

«Так».

«Час новорічних подарунків».

«Так».

«Ось твій подарунок, Лярош мені зараз передав».

Вона подала йому чорну скриньку, що нагадувала футляр на коштовності.

Він байдуже розчинив її й побачив хрест Почесного Легіону.

Він трохи зблід; потім посміхнувся й заявив:

«Я волів-би краще десять мільйонів. Це йому недорого коштує».

Вона сподівалась радісного захоплення, і така холдність її роздратувала.

«Ти справді неможливий. Нішо тебе тепер не задовольняє».

Він спокійно відповів:

«Міністр тільки борг свій сплачує. Він ще багато мені винен».

Вона здивувалась його тоном і відмовила:

«В твої літа це все-таки чудово».

Він заявив:

«Все відносно. Тепер я міг-би мати більше».

Він узяв скриньку, поставив її розчинену на камін і хвилинку споглядав на зірку, що в ній блищала. Потім зачинив її й уклався в ліжко, знизуючи плечима.

В «Урядовному Віснику» з 1-го січня справді оповіщено, що публіциста Проспера-Жоржа Дю-Руа за виключні заслуги нагороджено званням кавалера Почесного Легіону. Прізвище його написано роздільно, і це більше потішило Жоржа, ніж навіть самий орден.

Через годину, як прочитав цю новину, що стала тепер загально відомою, він дістав записку від патронеси, що благала його прийти до неї того-ж вечора на обід разом з дружиною, щоб цю нагороду відсвяткувати. Повагавшись трохи, він спалив записку, двозначними виразами складену, і сказав Мадлені:

«Ми обідаємо сьогодні у Вальтерів».

Вона здивувалась:

«Стривай, я-ж думала, що ти й навертатись туди не хочеш?»

Він тільки буркнув:

«Я змінив думку».

Коли вони прийшли, господиня була сама в маленькому будуарі стилю Луї XVI, який вона обрала для інтимних прийомів. Прибравшись у чорне, вона напудрила волосся, і це надавало їй чарівності. Віддалік виглядала старою, зблизька—молодою, а коли пильніше придивитись, то й зовсім приваблювала очі.

«Ви в жалобі?» спитала Мадлен.

Вона сумно відповіла:

«Так і ні. Нікого з близьких я і не втратила. Але такі літа надійшли, коли треба носити жалобу по своєму житті. Сьогодні я наділа її, щоб освятити. Надалі носитиму її в своєму серці».

Дю-Руа подумав: «Чи надовго-ж це рішення?»

Обід був трохи похмурий. Тільки Сюзанна без угаву бубоніла. Роза здавалась заклопотаною. Журналіста гучно вітали.

Ввечері розійшлися, розмовляючи, по вітальніах та оранжереї. Дю-Руа пішов позаду з господинею; вона затримала його.

«Слухайте...» мовила тихо. «Я вже ніколи нічого вам не скажу... Але приходьте до мене, Жорже. Бачите, я не кажу вже вам «ти». Не можу я жити без вас, не можу. Це невимовна мука. Я почиваю вас, хороню вас у своїх очах, у серці, в тілі, цілий день і цілу ніч. Так ніби ви напоїли мене отрутою, що пече мені в середині. Я не можу. Ні. Не можу. Я хочу бути для вас лише старою жінкою. Щоб показати вам це, я напудрила сьогодні волосся, але приходьте до мене, приходьте вряди-годи, як друг».

Вона взяла його за руку й стискувала, здушувала її, впиваючись нігтями в тіло.

Він спокійно відповів:

«Розуміється. Не варт знімати про це мову. Сами ба-

чите, що я сьогодні зразу-ж прийшов, коли одержав вашого листа».

Вальтер, що пішов попереду з дочками та Мадленою, чекав Дю-Руа коло «Ісуса на хвилях».

«Уявіть собі», сказав він, сміючись, «вчора я застав дружину навколішках перед картиною, як у церкві. Вона молилася тут. Ну й посміявся-ж я!»

Пані Вальтер відповіла твердим голосом, де бренів якийсь таємний порив:

«Цей Христос спасе мою душу. Що-разу, як гляну на нього, він додає мені сміливості й сили».

І спинившись проти бога, що стояв на морі, прошепотіла:

«Який він прекрасний! Як бояться і люблять його ці рибалки! Гляньте на його голову, на очі—який він простий і разом з тим неземний!»

Сюзанна скрикнула:

«Та він на вас подібний, Любий Друже! Я певна, що подібний. Коли-б ви мали бурці, або він коли-б був голений, то були-б однаковісінські. О, та це-ж диво!»

Вона попросила його стати поруч картини, і всі справді визнали, що обличчя їхні подібні!

Кожен дивувався. Вальтера це не вразило. Мадлена заявила, посміхаючись, що Христос виглядає мужніше.

Пані Вальтер стояла нерухомо, пильно споглядаючи на обличчя свого коханця поруч обличчя Христа, і так побіліла, як її біле волосся.

VIII.

Кінець зими подружжя Дю-Руа часто бувало у Вальтерів. Жорж і сам у них раз-у-раз обідав, бо Мадлена стомленою називалась і воліла лишатися вдома.

Він обрав п'ятницю за постійний день, і патронеса нікого того вечора не запрошуvalа—вечір цей належав Любому Другові й нікому більше. По обіді гуляли в карти, годували хінські рибки, поводились і розважались по-родинному. Не раз за дверима, за скелею в оранжереї або десь у темному кутку пані Вальтер

зненацька обіймала молодика й шепотіла йому на вухо, що-сили пригортаючи до грудей: «Люблю тебе... люблю... люблю на смерть!» Але він завжди холодно відпихав її й сухо відповідав: «Якщо ви знову починаєте, то я більше не прийду».

Наприкінці березня раптом пішла чутка про весілля обох сестер. Роза мала ніби-то побратися з графом де-Лятур-Івленом, а Сюзанна з маркізом де-Казолем. Обидва вони стали завсідниками в домі, тими завсідниками, що тішаться особливою прихильністю і видимою перевагою.

Між Жоржем та Сюзанною нав'язалась якась братська й вільна приязнь, вони балакали вдвох цілими годинами, з усіх глузували й одне одному, здавалось, дуже подобались.

Ніколи вони не згадували вдруге про можливий шлюб дівчинин та про претендентів, які з'являлися.

Якось патрон привів Дю-Руа вранці снідати, а пані Вальтер після страви мусіла переговорити з якимсь постачальником. Жорж і сказав Сюзанні:

«Ходімо хліба дамо червоним рибкам».

Вони взяли з столу по великому шматку м'якуша й пішли до оранжереї.

Круг мармурового водоймища лежали долі подушки, щоб можна було ставати коло басейну навколо лішки й зблизька спостерігати рибки. Вони взяли кожне по подушці, схилились поруч над водою й почали кидати хлібні кульки, зліплюючи їх між пальцями. Рибки, постерігши їх, вмить підплівали, виляючи хвостиками та б'ючи плавцями, поводили великими банькуватими очима, крутились на місці, поринали за круглястою здобиччю, що падала на дно, й зразу-ж виринали, чекаючи нового пожитку.

Вони смішно ворушили ротом, метушились туди й сюди, мов чудернацькі маленькі страховиська, і здавались червоно-гарячими на тлі золотого піску, блимали полум'ям у прозорій воді, а спинившись, показували на своїй лусці вузеньку синю окрайку.

Жорж і Сюзанна посміхались своїм оберненим від-
світам у воді. Зненацька він тихо сказав:

«Негарно, що ви криєтесь від мене, Сюзанно».

«З чим саме, Любий Друже?» спитала вона.

«Пригадуєте, що ви пообіцяли мені тоді ввечері,
на святі?»

«Що?»

«Радитись зі мною що-разу, як проситимуть вашої
руки».

«Ну?»

«Ну, так її просили».

«Хто?»

«Сами добре знаєте».

«Ні. Присягаюсь».

«Чудово знаєте! Отой фертик, маркіз де-Казоль».

«Передусім, він не фертик».

«Можливо! Але він йолоп, він зруйнований грою,
виснаже ій гульнею. Що й казати, добра партія для
vas, такої гарної, свіжої, розумної».

Вона, посміхаючись, спитала:

«Що ви проти нього маєте?»

«Я? Нічого».

«Неправда. Він не такий, як ви кажете».

«Шкода й мови. Це дурень і інтригант».

Вона обернулась до нього й підвела очі від води:

«Ну, так що ви маєте?»

Він сказав, мов у нього таємницю з серця вирвано:

«Я... я... я ревную його»..

Вона трохи здивувалась:

«Ви?»

«Так, я!»

«Стривайте. Чому?»

«Бо закоханий у вас, ви добре це знаєте, жорстока!»

Тоді вона суворо сказала:

«Ви збожеволіли, Любий Друже».

Він відповів:

«Сам знаю, що збожеволів. Та чи й мусів я казати
 вам це,—я, жонатий чоловік, вам, молодій дівчині?
 Я більше, як божевільний, я злочинець, а то й негідник.

Жодної надії в мене немає, ось через це я й теряюсь. І коли чую, що ви віддатись маєте, то від люти ладен убити когось. Мусите простити мене за це, Сюзанно!»

Він замовк. Всі рибки, яким хліба кидати перестали, застигли у воді, вишикувались майже в лінію, мов англійські салдати, й дивились на людей, що схилились над ними, але за них уже не дбали.

Дівчина прошепотіла, чи то засмутившишься, чи то зрадівши:

«Шкода, що ви одружені. Що ж поробиш? Немає ради. Кінець!»

Він зненацька обернувся й шепнув їй коло самого обличчя:

«А якби я був вільний, ви віддалися-б за мене?»

Вона щиро відповіла:

«Так, Любий Друже. Віддалася-б, ви мені більше за всіх подобаетесь».

Він підвівся й пробурмотів:

«Спасибі... спасибі... благаю вас, не давайте згоди ні кому! Почекайте ще трохи. Благаю вас! Обіцяєте мені?»

Вона прошепотіла трохи схвилювано, не розуміючи, що він хоче:

«Обіцяю».

Дю-Руа кинув у воду кусень хліба, що тримав у руці, й подався геть, не попрощавшишь, ніби зовсім голову втратив.

Всі рибки жадібно кинулись на пухкий шмат м'якуш, що плавав по воді, і вхопились за його зажерливими ротами. Потягли його в другий кінець басейну, метушились тепер під ним, як рухливе ґроно, як жива кружлява квітка, кинута маківкою у воду.

Здивована й стурбована Сюзанна підвелася й помалу вернулась у кімнати. Журналіст уже пішов.

Додому він прийшов дуже спокійний і спитав у Мадлени, що писала листи:

«Ти обідатимеш у п'ятницю у Вальтерів? Я піду».

Вона загалась.

«Ні. Мені трохи нездужається. Я краще вдома лишуся».

Він відповів:

«Як знаєш. Ніхто тебе не силує».

Потім узяв капелюха й зразу-ж знову пішов.

Він давно вже за нею наглядав, стежив, слідкував і зізнав усі її походеньки. Сподівана година нарешті настала. Він чудово зрозумів той тон, яким вона відповіла: «Я краще вдома лишуся».

Наступними днями він був до неї ласкавий. Навіть веселим здавався, а це не було вже для нього звичайним. Вона казала: «Ог ти знову став любеньким».

У п'ятницю він прибрався заздалегоди, щоб, мовляв, де-куди сходити перед обідом у патрона.

Коло шостої години він пішов, поцілувавши дружину, і на площі Нотр-Дам-де-Льорет узяв карету. Візникові він сказав:

«Спинитесь коло сімнадцятого номера на вулиці Фонтен і стоятимете, аж поки я не скажу вам рушати. Потім повезете мене до ресторану Кок-Фезан на вулиці Ляфайєта».

Карета рушила ступою, і Дю-Руа спустив штори. Коли візник спинився проти його ганку, він почав пильнувати двері. Через десять хвилин з'явилась Мадлена й пішла до бульварів. Відпустивши її далеченько, він вихилився з дверців і гукнув: «Рушайте».

Візник рушив і приставив його до відомого в квартирі буржуазного ресторану Кок-Фезан. Жорж зайшов до спільноти залі й помалу взявся до страви, поглядаючи вряди-годи на годинника. О сьомій з половиною, випивши кави й два бокали добірного шампанського та викуривши поволі гарну сигару, він вийшов, гукнув іншу карету, що проїздila порожняком, і сказав везти себе на вулицю Лярошфуко.

Не питуючись ні про що в швайцара, він зійшов на третій поверх будинку, який візникові назвав, і спитав, коли покоївка відчинила йому:

«Пан Жібер де-Льорм дома, правда-ж?»

«Так, пане».

Його провели до вітальні, де він хвилинку зачекав. Потім до нього вийшов високий чоловік військового вигляду, з орденом на грудях, сивий, хоч ще й молодий.

Дю-Руа привітався з ним і сказав:

«Як я й передбачав, пане поліцейський комісар, моя дружина обідає з своїм коханцем у мебльованих кімнатах, найнятих на вулиці Мартір».

Урядовець уклонився.

«Я до ваших послуг, пане».

Жорж провадив:

«Часу у вас до дев'ятої години, правда? Пізніше ви не можете пройти в приватне помешкання, щоб установити перелюбство».

«Ні, панове, до сьомої взимку, а від 31 березня—до дев'ятої. У нас п'яте квітня, отже часу маємо до дев'ятої години».

«Гаразд, пане комісар, внизу мене чекає карета, ми можемо взяти агентів, що з вами поїдуть, а коло ганку трохи почекаємо. Що пізніше прибудемо ми, то більше шансів матимемо спіймати їх на гарячому злочині».

«Як знаєте, пане».

Комісар вийшов, потім вернувся в пальто, що ховало його трьохкольоровий пояс. На дверях він посторонився, щоб пропустити Дю-Руа. Але журналіст, захоплений своїми думками, відмовлявся виходити перший і казав:

«Я після вас... після вас».

Урядовець сказав:

«Проходьте-ж, я господар».

Тоді Жорж вийшов, уклоняючись.

Спочатку вони забрали в комісаріятові трьох агентів у цивільному строї, бо Жорж ще вдень попередив, що ввечері будуть лови. Один з агентів сів на передку коло візника. Двоє зайдли в середину, і карета поїхала на вулицю Мартір. Дю-Руа казав:

«У мене є план помешкання. Це на третьому поверху. Спочатку буде маленький передпокій, далі спальня. Всі три кімнати сполучаються. Тікати нема куди. Неподалік є слюсар. Він у вашому розпорядженні.

Коли доїхали до потрібного будинку, було ще тільки четверть на дев'яту, і вони мовччи чекали більше, як хвилини дводцять. Але за четверть дев'ята Жорж сказав: «Тепер ходімо». І пішли сходами, не турбуючись про швайцара, що до того-ж їх і не примітив. Один агент лишився на вулиці пильнувати виходу.

На третьому поверху всі четверо спинились, і ДюРуа припав ухом до дверей, потім зазирнув у замкову щілину. Він нічого не почув і не побачив. Подзвонив.

Комісар сказав агентам:

«Стійте тут напоготові».

І почали чекати. Хвилин через дві-три Жорж знову подзвонив кілька разів уряд. Вони почули шелест у середині помешкання, потім тихенькі кроки. Хтось підійшов прислухатись. Тоді журналіст голосно постукав у двері суглобом пальця.

Голос, жіночий, хоч і змінений голос, запитав:

«Хто там?»

Урядовець відповів:

«В ім'я закону відчиніть».

Голос знову спитав:

«Хто ви такий?»

«Я поліцейський комісар. Відчиніть, а то зламаю двері».

Голос провадив:

«Що вам треба?»

Тут ДюРуа сказав:

«Це я. Від нас уже не втечеш».

Тихі кроки, кроки бosoї ноги, віддалялись, потім знову через хвилину наблизились. Жорж сказав:

«Якщо не хочете відчиняти, ми висадимо двері».

Він узявся за мідну ручку й стиха натиснув плечем. Не діставши відповіди, він наполіг на двері так скажено, так міцно, що старий замок мебльованих кімнат піддався. Гвинти повивертались, і молодик трохи не впав на Мадлену, що стояла в передпокої в самій сорочці та спідниці, розпатлана, боса, з свічкою в руці.

Він скрикнув: «Це вона, ми їх піймали», і кинувся в помешкання. За ним рушив комісар, скинувши капе-

люха. Спантелічена молода жінка йшла позаду, присвічуючи їм.

Вони пройшли їдальню, де на неприбраному столі стояли рештки вечері — порожні пляшки від шампанського, тарілка паштету, курячі кістки й два над'їдені шматки хліба. На миснику стояло дві тарілки з купою вустричних черепашок.

В кімнаті було, як після бійки. На стільці жужмом кинуто жіночу сукню, на ручці крісла висіли верхи штани. Дві пари черевиків, пара великих і пара малих, валялись на боці коло ліжка.

Це була кімната мебльованого дому з банальною обставиною, повита гидким і нудним духом готельного помешкання, духом, що випаровує з завіс, матраців, стін, стільців, духом усіх людей, що спали чи жили день або півроку в цій публічній домівці й лишали тут свій запах, той людський запах, що, збираючись потрохи від кожного, змішався в невиразний, моторошний і нестерпучий сморід, скрізь по таких місцях однаковий.

На каміні притулено тарілку з тістечками, пляшку шартрезу й дві недопиті чарки. На бронзовому годиннику, закриваючи цифербліт, лежав великий чоловічий капелюх.

Комісар хутко обернувся й запитав, не зводячи з Мадлени очей:

«Ви пані Клара-Мадлена Дю-Руа, законна дружина журналіста Проспера - Жоржа Дю-Руа, присутнього тут?»

Вона здушено вимовила:

«Так, пане».

«Що ви тут робите?»

Вона не відповіла. Урядовець провадив:

«Що ви тут робите? Я застав вас по-за домом, майже роздягнену в мебльованих кімнатах. Чого ви сюди прийшли?»

Він хвилинку почекав. А що вона знову-таки мовчала, сказав:

«Якщо ви, пані, не хотите відповідати мені, то я мушу сам перевірити».

На ліжкові лежало щось ніби тіло, загорнуте в ковдру. Комісар підійшов і гукнув: «Пане!»

Той не ворушився. Здавалось, він лежав ничма, уткнувшись головою в подушку.

Урядовець торкнувся до того, що мало бути плечем, і сказав:

«Пане, не змушуйте мене вживати сили».

Але загорнуте тіло й не ворухнулось, мов мертвe було.

Дю-Руа, підбігши, швидко схопився за ковдру, сникнув її, вирвав подушку й відкрив мертвобліде обличчя пана Ляроша-Матьє. Він нахилився до нього, і тремтячи від бажання схопити його за шию та задушити, сказав йому крізь зуби:

«Будьте-ж хоч сміливі в своєму безчесті».

Урядовець знову спитав:

«Хто ви такий?» А коли приголомшений коханець не відповів, він додав: «Я поліцейський комісар і вимагаю, щоб ви назвались!»

Жорж скрикнув, здрігаючись від тваринної люти:

«Ta відповідайте-ж, боягуз, а то я сам вас назву!»

Тоді чоловік на ліжкові пробубонів:

«Пане комісар, не дозволяйте йому ображати мене. Адже я з вами маю справу? Вам мушу відповідати?»

Здавалось, у нього пересохло в роті.

Урядовець відповів:

«Мені, пане, тільки мені. Я питую вас—хто ви?»

Той замовк. Він натягнув ковдру аж до шиї і злякано поводив очима. Його закручені вусики здавались чорними на блідому обличчі.

Комісар провадив:

«Ви не хотите відповідати? Тоді я мушу вас заарештувати. У всякому разі, встаньте. Я допитаю вас, коли єдягнетесь».

Тіло заворушилось на ліжкові, а голова прошепотіла:

«Ta я не можу при вас».

«Чому це?» спитав урядовець.

Той пробубонів:

«Бо я... я... зовсім голий».

Дю-Руа глузливо засміявся, підняв з долу сорочку й крикнув, кинувши її на ліжко:

«Ну там... вставайте... Коли ви роздягались при моїй дружині, то можете при мені одягатись».

Потім одвернувся й підійшов до каміна.

Мадлена вже опанувала себе, і зрозумівши, що все пропало, на все була готова. В її очах світилась зухвалість, і, скрутивши папірець, вона запалила, мов до прийому, десяток свічок у лихенькому канделябрі, що стояв на мармуровому каміні. Сама прихилилась до каміна спиною, витягla до пригаслого вогню ногу, закотивши цим рухом ззаду спідницю, що ледве на стегнах трималась, взяла цигарку з рожевого картонного коробка, запалила її і почала курити.

До неї підійшов комісар, чекаючи, поки співучасник її одягнеться. Вона недбало спітала:

«Ви часто такі справи провадите?»

Він поважно відповів:

«Як-найменше, пані».

Вона глузливо промовила:

«Вітаю вас, діло не дуже чисте».

Вона вдавала, що чоловіка свого не примічає і не бачить.

Тим часом добродій з ліжка одягався. Він надів штани, узув черевики й підійшов, одягаючи жилет. Комісар звернувся до нього:

«Чи скажете ви тепер, пане, хто ви такий?»

Той не відповів. Комісар промовив:

«Я мушу вас заарештувати...»

Тоді той скрикнув зненацька:

«Не займайте мене! Я недоторканий».

Дю-Руа кинувся до нього, немов повалити його ходів, і просичав:

«Вас на злочині спіймано... на злочині. Я можу вас заарештувати, коли схочу... атож, можу».

Потім тремтячим голосом заявив:

«Цей добродій—Лярош-Матьє, міністр чужоземних справ».

Поліцейський комісар з дива отступився й пробурмотів:

«Та справді, пане, ви скажете, хто ви такий?»

Той зважився й голосно відповів:

«Цей раз негідник не збрехав. Я дійсно Лярош-Матьє, міністр». .

Потім, показуючи рукою Жоржеві на груди, де близька маленька червона точка, ддав:

«А цей мерзотник носить на грудях почесний хрест, що від мене дістав».

Дю-Руа пополотнів. Він прудко вирвав з петлиці пломенисту стрічку й шпурнув її в камін:

«Ось чого вартий орден, одержаний від такого шахрая».

Вони стояли віч-у-віч, осатанілі, стиснувши кулаки—один худий з пушистими вусами, другий гладкий із зачученими.

Комісар мерзій став між ними обома й відсторонив їх руками.

«Панове, не забувайтесь, так не гідно поводитись».

Вони замовкли і поодвертались. Мадлена стояла та все курила, посміхаючись. Комісар сказав:

«Пане міністр, я застав вас на одинці з панією Дю-Руа,—вас на ліжкові, а її майже голу. Ваша одежда валялась всуміш по кімнаті, а це доказ перелюбства. Ви не можете заперечувати очевидності. Що ви на це скажете?»

Лярош-Матьє пробурмотів:

«Нічого не скажу, виконуйте свій обов'язок».

Комісар звернувся до Мадлени:

«Ви признаєтесь, пані, що це ваш коханець?»

Вона зухвало відповіла:

«Я не заперечую, це мій коханець!»

«Цього досить».

Потім урядовець записав де-що про становище та розташунок помешкання. Коли він кінчив писати, міністр, що вже одягнувся й чекав із пальтом та капелюхом у руках, запитав:

«Я вам не потрібний, пане? Що маю робити? Чи можна мені йти?»

Дю-Руа обернувся до нього й мовив, недбало посміхаючись:

«Навіщо? Ми кінчили. Ви можете знову лягати в ліжко, пане, ми зараз лишаємо вас на самоті». І злегка торкнув урядовця за руку: «Ходімо, пане комісар, нам нема що тут далі робити».

Комісар трохи здивовано пішов за ним, але на порозі Жорж хотів пропустити його першим. Той церемонно відмовлявся. Дю-Руа обстоював: «Проходьте, пане». Комісар сказав: «Після вас». Тоді журналіст уклонився й промовив ввічливо-іронічним тоном: «Тепер ваша черга, пане поліцейський комісар. Я тут майже господар».

Потім тихо, немов обережно причинив за собою двері.

Через годину Жорж Дю-Руа прийшов до редакції «Французького Життя».

Пан Вальтер був уже в кабінеті, бо й далі керував та пильно цікавився газетою, що стала надзвичайно поширеною й дуже сприяла що-раз більшим операціям його банку.

Директор підвів голову й запитав:

«А, це ви? Кумедний у вас вигляд! Чому ви обідати не прийшли? Звідки це ви?»

Свідомий вражіння від своєї заяви, молодик оповістив, підкреслюючи кожне слово:

«Я скинув зараз міністра чужоземних справ».

Вальтер подумав, що це жарт.

«Скинув... як це?»

«Я міняю кабінет. От і все! Давно вже слід виперти цю падлюку».

Старий з дива подумав, що співробітник його п'яний. Він пробурмотів:

«Ну, ви з глузду з'їхали».

«Аж ніяк. Я допіру спіймав пана Ляроша-Матьє на перелюбстві з моєю жінкою. Поліцейський комісар установив це. Край міністрові».

Спантеличений Вальтер зсунув окуляри геть на чоло й запитав:

«Ви не глузуєте з мене?»

«Аж ніяк. Навіть хроніку про це зараз дам».

«Та що-ж ви хочете?»

«Скинути цього шахрая, цього негідника, цього громадського шкідника».

Жорж поклав капелюха на крісло й додав:

«Лихо тому, хто стане мені на дорозі. Я ніколи не прощаю».

Директор ще не зважувався повірити. Він пробурмотів:

«Але... ваша дружина?»

«Завтра вранці подаю заяву про розлуку. Спроваджу її назад до небіжчика-Форестьє».

«Ви хочете розлучитись?»

«А що-ж? Я був смішний. Але мусів дурником прикидатись, щоб їх застукати. Це зроблено. Я господар становища».

Вальтер не міг стяmitись, злякано поглядав на Дюруа й думав: «Чорт! Цього хлопця варто держати». Жорж провадив:

«Тепер я вільний... Маю певний статок. В жовтні виставлю на перевиборах свою кандидатуру на батьківщині, де всі мене знають. Я не міг ні виставлятись, ні пошани сподіватись з цією жінкою, яка всім здавалась непевною. Вона мене, як йолопа, закрутила, я й піймався в тенета. Та коли зрозумів її гру, я її, мерзотницю, вистежив».

Він засміявся й додав:

«Це Форестьє був рогоносець... несвідомий рогоносець, довірливий. А я звільнився від нужі, яку він покинув мені. Руки в мене розвязані. Тепер я далеко сягну».

Він сів верхи на стільця. І проказав мов у сні: «Я далеко сягну».

А пан Вальтер усе дивився на нього широкими очима, забувши про окуляри на чолі, та думав сам собі: «Атож, далеко сягне цей негідник».

Жорж підвівся:

«Піду писати хроніку . Треба обережно це зробити. Але-ж для міністра вона буде погибельна. Це людина пропаща. Нічим його не врятуєш. «Французькому Життю» нема рациї його милувати».

Старий повагався трохи, потім згодився:

«Пишіть», мовив він, «так і треба тим, хто плутається в таку бридоту».

IX.

Минуло три місяці. Нешодавно Дю-Руа взяв офіційну розлуку. Дружина його знову прибрала ім'я Форестье, а що Вальтери мали вийхати 15 липня до Трувіля, то вирішено перед їхнім від'їздом провести день за містом.

Для цього вибрали четвер, і вранці о дев'ятій годині видали великим ландо на шість місць, запряженим двомаарами поштових коней.

Снідати мали в Сен-Жермен, у павільйоні Генріха IV. Любий Друг не хотів, щоб у товаристві були, крім нього, чоловіки, бо не терпів присутності й обличчя маркіза де-Казоля. Але в останню хвилину виришили забрати графа де-Лятур-Івелена просто з ліжка. Напередодні його попередили.

Пробігши риссю по алеї Елісейських Полів, вони в'їхали в Булонський Ліс.

Стояла чудова, не дуже гаряча літня днина. Ластівки креслили на синьому небі широкі дуги, що, здавалось, лишались перед очима, як слід їхнього лету.

Троє жінок, мати та дочки, сиділи в глибу ландо, а троє чоловіків,—двоє запрошених побік Вальтера,—на лавочці спереду.

Минули Сену, об'їхали Мон-Валеріен, потім дістались до Бужівала й пустились далі по берегу до Пека.

Граф де-Лятур-Івелен, літній уже чоловік з довгими пушистими бурцями, що ворушилися від найменшого вітерця—Дю-Руа з цього приводу казав: «Він чудово використовує вітер для своєї бороди»,—ніжно дивився на Розу. Вже місяць вони були заручені.

Жорж, дуже блідий, часто поглядав на Сюзанну, що теж була бліда. Погляди їхні скидалися, виявляли, здавалось, згоду, порозуміння, звіряли таємну думку й розбігались. Пані Вальтер була спокійна, щаслива.

Сніданок був довгий. Перед від'їздом до Парижу Жорж запропонував погуляти на терасі.

Спочатку любувались на краєвид. Всі стали рядком коло стіни й захоплено споглядали на широкий обрій. Біля підгір'я довгастого горба бігла Сена до Мезон-Ля-Фіта, мов безкрайя змія серед зела. Праворуч на круто-бережжі здіймався в небо величезний профіль марлійського водогону, нагадуючи гусінь з великими лапами, а Марлі ховалось туди далі за деревами.

В безмежній долині, що лежала навпроти, де-не-де мріли села. Озера Везіне ясними й чистими плямами блищають в миршавому зелі невеличкого гаю. Ліворуч у далечіні стреміли гострі дзвіниці Сартрувіля.

Вальтер заявив:

«Ніде в світі не знайдеш такої панорами. Такої і в Швайцарії немає».

Потім усі помалу рушили погуляти й потішитись краєвидом. Жорж і Сюзанна лишилися позаду. Коли решта трохи відійшла, він сказав їй тихим, стриманим голосом:

«Сюзанно, я божествлю вас. Я вас беззянно кохаю».

Вона прошепотіла:

«І я, Любий Друже».

Він провадив:

«Якщо ви не будете моєю дружиною, я покину Париж і батьківщину».

Вона відповіла:

«Спробуйте попросити дозволу в тата. Може він і згодиться».

Він нетерпляче махнув рукою:

«Ні, кажу вам у-десяте, що це даремно. Мені зачиняють двері вашого дому, мене проженуть з газети, навіть бачитись нам не дозволять. Отакого щастя я доб'юся, коли зроблю офіційну пропозицію. Вас пообі-

цяно маркізові де-Казолю. Сподіваються, що ви згодитесь, кінець-кінцем, і чекають».

«Що-ж тоді робити?» спитала вона.

Він вагався, скоса на неї поглядаючи:

«Чи любите ви мене так, щоб учинити безумство?»

Вона відповіла:

«Так».

«Велике безумство?»

«Так.»

«Найбільше з безумств?»

«Так».

«Чи стане вам сміливости піти проти батьків?»

«Так».

«Справді?»

«Так».

«Ну, так є одним-один спосіб! Треба, щоб справу розпочали ви, а не я. Ви пестунка, вам усе дозволено, ваша забаганка нікого не здивує. Слухайте-ж. Сьогодні ввечері, коли приїдете додому, підете до мами, спочатку тільки до мами. І признаєтесь їй, що хочете зі мною одружитись. Вона дуже схвилюється і дуже розгнівається...»

Сюзанна урвала його:

«О, мама безперечно згодиться!»

Він жваво відповів:

«Ні, ви її не знаєте. Вона більше розгнівається і більше обуриться, ніж ваш тато. Побачите, як вона відмовить. Та ви обстоюватимете, не поступатиметься, ви казатимете, що хочете зі мною побратись, тільки зі мною і більше ні з ким. Зробите так?»

«Зроблю».

«А від матери підете до батька й скажете йому те саме, поважно й рішуче».

«Так, так. А далі?»

«А далі справа стає серйозна. Якщо ви вирішили, твердо, твердо, твердо вирішили бути моєю дружиною, моя люба, люба Сюзанночко... тоді я... я вас викраду!»

Вона аж кінулась з радощів і трохи в долоні не заплескала.

«О, яке щастя! Ви викрадете мене? Коли саме?»

Вся давня поезія вночішніх викрадань, поштові карети, коршми, всі чудові книжні пригоди відразу спливли в її думках, як чарівний сон, що ось-ось здійсниться. Вона питала:

«Коли-ж ви викрадете мене?»

Він тихенько відповів:

«Та... сьогодні ввечері... вночі».

Вона спитала, затримтівши:

«І де ми поїдемо?»

«Це вже моя таємниця. Зважте те, що ви робите. Подумайте, що після цієї втечі ви мусите бути моєю дружиною! Це єдиний спосіб, але він... він дуже небезпечний... для вас».

Вона заявила:

«Я зважилася... де я вас знайду?»

«Ви можете вийти з дому непомітно?»

«Так. Я вмію відмикати маленькі двері».

«Гаразд! Коли швайцар коло дванадцятої години ляже спати, вийдіть до мене на площа Згоди. Я чекатиму вас у кареті проти морського міністерства».

«Прийду».

«Справді?»

«Справді».

Він узяв її руку й потиснув:

«О, як я люблю вас! Яка ви добра й сміліва! Так ви не хочете виходити за Казоля?»

«О, ні!»

«Тато ваш дуже гнівався, коли ви відмовились?»

«Певно, бо хотів завдати мене в монастир».

«Бачите, треба бути енергійною».

«Я й буду».

Вона дивилась на широкий обрій, захопившись думкою про викрадання. Вона поїде з ним далеко-далеко!.. Її викрадуть!.. Вона пишалась цим! Вона зовсім не думала про свою славу, про те, що її може спіткати безчестя. Та чи й знала? Чи догадувалась?

Пані Вальтер гукнула, обернувшись:

«Та йди-ж сюди, мала! Що ти там ворожиш із Любим Другом?»

Вони підійшли до товариства. Розмова йшла про купання на морі, де Вальтери незабаром збирались.

Потім поїхали назад через Шату, щоб не вертатись однією дорогою.

Жорж мовчав. Він мріяв. Отже, коли цій дівчинці стане трохи сміливости, він нарешті дійде свого! Три місяці оплутував він її невідпорними тенетами свого кохання. Він спокусив її, полонив, переміг. Примусив її любити себе, як умів примушувати. І легко зачарував її легковажну лялькову душу.

Передусім, він добивався, щоб вона відмовила Казлеві. Допіру добився, щоб утекла з ним. Бо іншої ради не було.

Він добре розумів, що пані Вальтер ніколи не згодиться віддати йому дочку. Вона ще любила його. Вона любитиме його завжди з невисипущою пристрастю. Він стримував її навмисною холодністю, але почував, що безсила, жадібна жага змагає її. Вона ніколи не згодиться. Ніколи не дозволить йому взяти Сюзанну.

Та коли дівчина потрапить до його рук, тоді розмовлятиме з батьком, як рівний з рівним.

Пірнувши в ці міркування, він уривчасто відповідав на питання, з якими до нього звертались і яких він не чув. Здавалось, він стяմився тільки тоді, коли в'їхали до Парижу.

Сюзанна теж була замислена, і дзвіночки на конях бриніли в її голові, показували їй безкінечні шляхи, осіяні вічним місяцем, темні ліси, придорожні коршми й людей, що хапливо перепрягають карету, бо-ж усі догадуються, що за ними женуться.

Коли в'їхали на подвір'я, Жоржа хотіли затримати на обід. Він відмовився й пішов додому.

Трохи перекусивши, він упорядкував свої папери, немов збирався в далеку подорож. Спалив компроментні листи, інші поховав, написав де-кому з приятелів.

Бряди-годи поглядав на годинника, думаючи: «О, там, мабуть, парня». І неспокій гриз йому серце. А коли

не пощастить? Та чого йому боятись? Він завжди виплутається! Проте, велику гру затіяв він цього вечора.

Коло одинадцятої години він вийшов, узяв карету й під'їхав до аркад морського міністерства на площі Згоди.

Бряди-годи присвічував сірником до годинника. Коли побачив, що ближчає північ, його охопила шалена нетерплячка. Він раз-у-раз визирав із карети.

Далекий годинник продзвонив дванадцять, потім другий ближче, потім два разом, потім ще один дуже здалека. Коли дзвін його віщув, Жорж подумав: «Кінець. Все пропало. Вона не прийде».

Проте, вирішив чекати до світу. В таких випадках треба бути терплячим.

Він почув ще, як продзвонило чверть, потім половину, потім три чверті, і всі годинники один по одному повторили першу. Він уже не чекав, він сидів, мрачно силкуючись зрозуміти, що могло статися. Зненацька в дверці просунулась жіноча голівка й запитала:

«Ви тут, Любий Друже?»

Він аж підкинувся; горло його здушило.

«Це ви, Сюзанно?»

«Атож, я».

Він ніяк не міг відчинити дверці й приказував:

«А... це ви... це ви... заходьте».

Вона ввійшла й безсило впала на сидіння. Він крикнув візникові: «Рушайте». І карета поїхала.

Вона мовчки віддихувала. Він спитав:

«Ну, як-же воно було?»

Вона прошепотіла, зовсім непритомніючи:

«О, це був жах, особливо в мами».

Він тремтів від хвилювання.

«У мами? Що-ж вона казала? Розкажіть мені».

«Ох, який жах! Я прийшла до неї і виклала їй свою справу, яку перед тим добре підготувала. Вона зблідла, а тоді крикнула: «Ніколи, ніколи!» Я плакала, гнівалась, присягалась, що ні за кого, крім вас, не віддамся. Мені здавалось, що вона поб'є мене. Вона мов збожеволіла, казала, що завтра-ж зашле мене в монастир. Такою я

ніколи не бачила її, ніколи! Тоді й тато прийшов на її крик. Він не так обурився, як вона, але заявив, що ви не досить добра партія. Вони обурили мене, і я кричала голосніше за їх обох. І тато звелів мені вийти з таким драматичним виглядом, який йому зовсім не личить. Тоді я остаточно вирішила тікати з вами. Я тут, де ми ідемо?»

Він ніжно оповив її стан і слухав на всі уші її оповідання з неспокійним серцем, почуваючи злісну ненависть до її батьків. Але їхня дочка—у нього. Тепер вони поскачуть. Він відповів:

«На потяг уже пізно; карета довезе нас до Севра, де ми перебудемо ніч. А завтра поїдемо в Ля-Рош-Гюйон. Це гарненьке село на березі Сени між Мантом та Боньєром».

Вона прошепотіла:

«У мене-ж річей немає. Нічого немає».

Він безтурботно посміхнувся:

«Чи-ба, ми там улаштуємося».

Карета котилася вулицями. Жорж узяв дівчині руку й почав поволі, шанобливо цілувати. Не здав, що їй казати, бо не звик до платонічних пестощів. Та зневідна йому здалось, що вона плаче. Він злякано спитав:

«Що це вам, любенька?»

Вона відповіла крізь сльози:

«Мабуть, бідна мама й заснути не зможе, коли примітить, що я втекла».

Мати її справді не спала.

Коли Сюзанна вийшла з кімнати, пані Вальтер лишилась наодинці з чоловіком. Вона спонтанно, пригноблено спитала:

«Боже мій! Що-ж це таке?»

Вальтер гнівно скрикнув:

«Те, що інтригант цей приворожив її! Через нього вона й Казолеві відмовила. На посаг ластиться, сто чортів!»

Він обурено ходив по кімнаті й казав:

«Ти теж весь час принаджуvalа його, лестила йому,

пестила його, не знала, як йому додогити. Любий Друже, сюди, Любий Друже, туди—і так зранку до вечора. От тепер і маєш».

Вона прошепотіла, пополотнівши:

«Я?.. Я його принаджуvalа?»

Він крикнув їй:

«Ta ти-ж! Всі ви показились через нього, Марель, Сюзанна й інші. Ти думаєш, я не бачив, що ти й двох день без нього пробути не можеш?»

Вона трагічно випросталась:

«Я не дозволю вам так зі мною розмовляти. Ви забуваєте, що я не у вашій крамниці виховувалась».

Він спочатку спинився спантеличено, потім скажено вилася і вийшов, грюкнувши дверима.

Лишившись на самоті, вона інстинктивно глянула на себе в дзеркало, мов хотіла побачити, чи ніщо в ній не змінилось,—такою неможливою, страхітною здавалась їй ця подія. Сюзанна закохана в Любого Друга! І Любий Друг хоче одружитися з Сюзанною! Ні, вона помилилась, це неправда! У дівчинки був цілком природній потяг до цього гарного хлопця, вона надіялась, що їй дозволять віддатись за нього і хотіла спробувати! Але він? Він, певно, до цього зовсім непричетний! Вона міркувала так схвильовано, як буває під час страшених катастроф. Ні, Любий Друг нічого, мабуть, не знав про Сюзаннину витівку.

І вона довго думала про його можливе зрадництво й можливу безневинність. Який це негідник, коли він сам усе підстроїв! І що буде далі? Скільки небезпек і мук вона передбачала!

Та коли він нічого не знає, то все ще можна полагодити. На півроку поїхати з Сюзанною в подорож, та й уже. Але сама вона як з ним потім бачитиметься? Бо не переставала любити його. Ця пристрасть увійшла в неї, мов, вістря стріли, якої назад не вирвеш.

Жити без нього неможливо. Краще смерть.

Міркування її туманились від непевності й страху. В голові починало болісно стукати, думки ставали важкими, турботними, гнітючими. Вона плуталась у здога-

дах, розпач брав її від невідомості. Глянула на годинника—минула вже перша. Вона подумала: «Я не можу лишитись так, я божеволію. Треба дізнатись. Розбуджу Сюзанну й розпитаю її».

Скинула черевики, щоб не робити шелесту, й пішла з свічкою в руках до доччинної кімнати. Тихенько відчинила двері, зайшла й глянула на ліжко. Воно не було постелене. Спочатку вона не зрозуміла, подумала, що дівчинка ще й досі сперечаеться з батьком. Але зразу ж страшна підозра охопила її, і вона подалась до чоловіка. Вбігла в кімнату бліда й задихана. Вальтер ще читав, лежачи. Він злякано спітав:

«Ну, що? Що тобі?»

Вона пробубоніла:

«Ти бачив Сюзанну?»

«Я? Ні. Навіщо?»

«Вона... вона... вийшла. Її немає в кімнаті».

Він схопився з ліжка, уявив пантофлі й без кальсон, розвіваючи сорочкою, і собі кинувся до доччинної кімнати.

Коли глянув на неї, в нього не лишилось жодного сумніву. Дочка втекла.

Він упав на крісло й поставив долі лямпу. Прийшла й дружина. Вона прошепотіла:

«Ну?»

Йому бракувало сили відповісти; він уже не гнівався й зідхнув:

«Кінець, вона в нього. Ми пропали».

Вона не зрозуміла.

«Як пропали?»

«А так. Тепер він уже мусить одружитися з нею».

Вона несамовито крикнула:

«Він! Ніколи! Ти збожеволів!»

Він сумно відповів:

«Голосінням не зарадиш. Він викрав її, він її знечестив. Найкраще—це віддати її йому. Коли добре все зробити, то ніхто й не знатиме про цю пригоду».

Вона приказувала, тремтячи від страшного хвилювання.

«Ніколи! Ніколи він не візьме Сюзанну! Я ніколи не згоджусь!»

Вальтер пригнічено прошепотів:

«Та він уже її взяв. Кінець. Він триматиме їй ховатиме її, аж поки ми не поступимось. Так щоб уникнути скандалу, треба поступитися зразу».

Дружина його, знемагаючи від своєї невисловної туги, приказувала:

«Ні, ні! Я ніколи не згоджусь!»

Він нетерпляче відповів:

«Та тут нема про що говорити. Мусимо. Ох, шахрай, як він нас обморочив... А все-таки він сильний. Ми могли-б знайти когось багато кращого становищем, але не розумом та майбутнім. Це людина з майбутнім. Він буде депутатом і міністром».

Пані Вальтер скрикнула в дикій нестямі:

«Я ніколи не дозволю йому побраться з Сюзанною... Чуєш... ніколи!»

Він обурився, кінець-кінцем, і, як людина практична, взяв Любого Друга під свою оборону.

«Та мовчи-ж... Кажу тобі, що треба... конче треба. І хто зна? Може ми й не шкодуватимемо. Ніколи не знаєш того, чого такий молодець доскочить. Бачила, як він трьома статтями скинув того дурня Ляроша, і якими ще гідними статтями, а це важко було в його становищі чоловіка. У всякому разі, ми в його руках. Цього вже не зміниш».

Їй хотілось кричати, битись об землю, рвати на собі волосся. Нарешті вона розpacливо промовила:

«Він не візьме її... Я... не хочу!»

Вальтер підвівся, взяв лямпу й сказав:

«Слухай, ти уперта, як і всі жінки. Ви керуєтесь самим чуттям. Ви не вмієте миритися з обставинами... ви упередті! А я кажу, що він одружиться з нею... Так треба».

І вийшов, човгаючи пантофлями. Пройшов, мов кумедний поивид у нічній сорочці, по широкому коридору розлогого сонного будинку й тихо зайшов до своєї кімнати.

Пані Вальтер стояла, приголомшена несвітським болям. Вона ще не гаразд усе зрозуміла. Вона тільки мутилась. Потім їй здалося, що не може тут стояти до ранку. Їй безтако хотілось тікати, бігти, куди очі, шукати допомоги, рятунку.

Думала, кого може до себе покликати. Кого? Не знаходила. Священика! Так, священика! Власти йому до ніг, призватись йому до всього, висповідати свій гріх і свій розпач. Він зрозуміє, що той негідник не може побратись із Сюзанною, і не допустить до цього.

Їй негайно треба священика! Але де-ж його знайти? Де піти? Проте, так вона не могла лишатись.

Тоді перед її очима промайнув, ніби видиво, ясний образ Ісуса, що йшов по хвилях. Вона побачила його так виразно, немов дивилась на картину. Отже, він кликав її. Він казав їй: «Прийди до мене. Схились навколошки до моїх ніг. Я заспокою тебе, я навчу тебе, що робити».

Вона взяла свічку, вийшла й подалась до оранжереї. Ісус був геть у кінці її, в кімнатці, що зачинялась заскленими дверима, щоб вогкість землі не зіпсувала полотна.

Кімнатка ця нагадувала каплицю серед дивовижного лісу.

Увійшовши до зимового саду, який бачила завжди в ясному освітленні, пані Вальтер злякалася його темної глибочини. Важкі випари тропічних рослин нависали густим туманом. Двері скрізь були зачинені, і повітря цього дивного гаю, замкнене під скляною банею, душило груди, дурманило, п'янило, було насолодне й болісне, оповивало тіло невиразним почуванням збудній сласності й смерти.

Нешчасна жінка поволі йшла, схвильована темрявою, де в миготінні свічки перед нею зринали чудернацькі рослини на взір страхіть, облуди істот, несвітські потвори.

Раптом вона побачила Христа. Розчинила двері до кімнати й упала перед ним навколошки.

Спочатку вона безтако молилася, шепотіла слова

любови, жагучі й розплачливі благання. Коли-ж запал її поклику втишився, підвезла на нього очі й завмерла від страху. Він так нагадував Любого Друга у відблисках тремтячого світла, що, здавалось, не бог уже, а коханець на неї дивився. Це були його очі, його чоло, вираз його обличчя, його холодний та гордовитий вигляд.

Вона бурмотіла: «Ісує! Ісує! Ісує!» А ім'я Жорж тримтіло їй на устах. Зненацька вона подумала, що може в цей самий час Жорж володів її дочкою. Він сам з нею десь у кімнаті. Він! Він! З Сюзанною!

Вона казала: «Ісує!.. Ісує!.. Але думала про них, про свою дочку й про свого коханця! Вони самі, в кімнаті... вночі. Вона бачила їх. Бачила їх так виразно, що вони стояли перед нею замість картини. Вони посміхаються. Цілуються. В кімнаті темно, завіса над ліжком відхилена. Вона підвелася, щоб підійти до них, щоб узяти дочку за волосся й вирвати з цих обіймів. Вона схопить її за горло, задушить її, свою дочку, яку ненавиділа, свою дочку, що тому чоловікові віддавалась. Ось торкнулась уже...

Її руки вдарилися об полотно. Її пальці черкнулись ніг Христа.

Вона голосно скрикнула й упала горілиць. Свічка, перекинувшись, погасла.

Що було далі? Їй довго увижалось щось чудернацьке й страшне. Перед очима її весь час стояли Жорж та Сюзанна, обнявшись із Ісусом Христом, що благословляв їхнє жахливе кохання.

Вона невиразно почувала, що лежить не в своїй кімнаті. Хотіла схопитись, бігти, але не могла. Якесь зцепеніння охопило її, скувало її тіло, лишивши на волі тільки думку—тревожну, пригнічену гідкими, нереальними, фантастичними видивами, поняту нездоровим сном, чудним, часом і смертельним сном, що нагоняє на людський мозок усипливі тропічні рослини з химерними обрисами й дурманною запашністю.

Вранці пані Вальтер підняли непритомну, напівзадушенну коло «Ісуся на хвилях». Вона так захворіла, що

навіть боялись за її життя. Тільки другого дня вона цілком прийшла до пам'яти. І почала тоді плакати.

Слугам пояснили, що Сюзанну несподівано вислали до монастиря. І пан Вальтер на довгого листа Дю-Руа відповів згодою на його шлюб з дочкою.

Любий Друг кинув це послання в поштову скриньку, коли виїздив із Парижа, бо приготував його заздалегоди ввечері. В ньому він писав дуже шанобливо, що давно вже дівчину любив, що жодної змови між них не було, але, коли вона прийшла до нього по своїй волі й сказала: «я буду вашою дружиною», він визнав за собою право затримати її, ба навіть переховати до того часу, поки одержить відповідь від батьків, яких законна воля менше для нього важила, ніж воля його нареченої.

Він просив, щоб пан Вальтер відповів йому до запитання, а вже один з приятелів має переслати йому цього листа.

Коли одержав те, чого хотів, привіз Сюзанну в Париж і відрядив до батьків, вважаючи за краще самому до певного часу не з'являтись.

Вони пробули шість день на березі Сени в Ля-Рош-Гюйоні.

Ніколи дівчині ще не було так весело. Вона уявляла себе пастушкою. Він видавав її за сестру, і вони жили у вільній і чеснотній близості, в якомусь закоханому товарищуванні. Вінуважав за найкраще поводитись з нею шанобливо. Другого дня по приїзді вона купила селянську білизну та одежду й почала вудити рибу, надівши величезного брилля, прикрашеного степовими квітками. Місцевістю була зачарована. Там була старовинна башта й старовинний замок з чудовими шпалерами.

Жорж, купивши в місцевого крамаря готову голландську блузу, гуляв із Сюзанною то пішки по березі, то на човні. Вони раз-у-раз захоплено цілувалися,—вона безневинно, він ледве стримуючись. Та він умів собою володіти і коли сказав їй: «Завтра вертаємось до Парижу, батько ваш дав згоду»,—вона наївно прошепотіла: «Уже? Мені так весело бути вашою дружиною».

X.

В маленькому помешканні на Константинопольській вулиці було темно, бо Жорж Дю-Руа й Клотільда де-Марель, здивавшись на порозі, швидко зайшли до хати, і вона сказала йому, не давши часу відчинити віконниці:

«Так женишся з Сюзанною Вальтер?

Він лагідно признався й додав:

«А ти хіба не знала?»

Вона відказала, стоючи проти нього лята й ображена:

«Ти женишся з Сюзанною Вальтер! Це занадто! Це занадто! Ось уже три місяці ти морочиш мене, щоб по-тати це від мене. Всі це знають, крім мене. Чоловік мені про це казав».

Дю-Руа засміявся, хоч і трохи ніяково, поклав капелюха на ріжок каміна й сів у крісло. Вона дивилась йому в-вічі й роздратовано, тихо промовила:

«Відколи ти покинув свою дружину, ти лагодив цю штуку, а мною до часу любенько користувався, як коханкою. Який-же ти негідник!»

Він спітав:

«Чому це? Дружина мене зраджувала. Я спіймав її, дістав розлуку й женюся з іншою. Що тут дивного?»

Вона шепотіла, тримячи:

«Ох, який ти хитрий і небезпечний!»

Він знову засміявся:

«Чорт бери! Нездари та йолопи завжди є дурні шиються».

Але вона не кидала своєї думки:

«Як я тебе з самого початку не розкусила? Та ні, я й подумати не могла, що ти такий мерзотник».

Він прибрав гідного вигляду.

«Прошу тебе зважати на слова, які ти вживаєш».

Вона обурилась на цю образу:

«Що? Ти хочеш, щоб я в рукавичках з тобою розмовляла! Ти поводишся зі мною, як наволоч, з самого першого дня знайомства, а хочеш, щоб я тобі про це не казала? Ти всіх дуриш, всіх використовуєш, скрізь

уриваєш насолоду та гроші, і хочеш, щоб я поводилася з тобою, як з порядним?»

Він підвівся, губи його тремтіли:

«Мовчи, а то я виряджу тебе звідци».

Вона пробубоніла:

«Вирядиш звідци... Вирядиш звідци... Ти вирядиш мене звідци... ти... ти?...»

Вона вже не могла говорити, задихаючись від гніву, і раптом, ніби лютъ її відразу прорвалась, крикнула:

«Вирядиш звідци? Так ти забув, що я платила за це помешкання з першого-ж дня! А, правда, вряди-годи ти перебираєш його на себе. Але хто-ж його найняв?.. Я... Хто його зберіг?.. Я... І ти хочеш вирядити мене звідци? Мовчи-ж, негіднику! Думаєш, я не знаю, як ти вкрав у Мадлени половину Водрекової спадщини? Думаєш, не знаю, як ти з Сюзанною спав, щоб присилувати її віддатись за тебе...»

Він схопив її за плечі й почав трясти:

«Не згадуй про неї! Я забороняю тобі!»

Вона крикнула:

«Ти спав з нею, я знаю!»

Він ладен був слухати будь-що, але ця брехня розлютила його. Правда, яку вона йому в-вічі кричала, озивалась дрожем обурення в його серці, але за наклеп на дівчину, що мала йому дружиною стати, йому скажено схотілось побити її. Він сказав:

«Мовчи... Бережись... Мовчи...»

І тряс її, як гілку трясуть, щоб попадали овочі.

Вона вила, розпатлана, на повен рот, з божевільними очима:

«Ти спав з нею!»

Він випустив її і одважив їй в обличчя такого ляща, що вона покотилася до стіни. Та вона обернулася до нього, сп'ялась на кулаки й верескнула ще раз:

«Ти спав з нею!»

Він кинувся на неї, і підгорнувши під себе, стусо-нув її так, мов бився з чоловіком.

Вона раптом замовкла й почала стогнати під уда-

рами. Не ворушилась уже. Сховала обличчя в куток між стінами й паркетом та жалісно квилила.

Він перестав її товкти й підвівся. Потім пройшовся по кімнаті, щоб опанувати себе, і, щось надумавши, пішов до другої кімнати, налив у миску холодної води й змочив собі голову. Тоді вимив руки й вийшов подивитись, що вона робить, ретельно витираючи пальці.

Вона не зворухнулась. Лежала долі й тихо плакала. Він спитав:

«Ти швидко перестанеш ревти?»

Вона не відповідала. Він стояв серед хати, трохи зніяковівши, трохи засоромившись над тілом, що коло нього валялось.

Потім зненацька зважився і взяв з каміна капелюх.

«Прощай. Ключа віддаси швайцарові, коли очуняєш. Ради твоєї втіхи я чекати не буду».

Він вийшов, зачинив двері й сказав швайцарові:

«Пані ще лишилась. Вона зараз піде. Перекажіть господареві, що з першого жовтня я звільняю помешкання. Маємо 16 серпня, отже термін ще не настав».

І швидко подався, бо мав негайно де-куди сходити, щоб купити решту весільних подарунків.

Весілля призначено на 20 жовтня після поновлення сесії в Палаті. Відбутись воно мало в церкві св. Магдалини. Багато точилось розмов, та правди ніхто не зінав. Ширились найрізноманітніші чутки. Шепотілись, що й викрадання було, але ніхто цього не був певен.

Слуги казали, що пані Вальтер, яка вже й словом не згадує про свого майбутнього зятя, того вечора, як шлюб цей вирішено, стерялась від горя, вирядивши опівночі свою дочку до манастиря.

А сама трохи не вмерла. Певна річ, вона ніколи вже не одужає. Виглядає тепер старою жінкою, волосся її посивіло, стала зовсім свяченницею і причащалась щонеділі.

На початку вересня в «Французькому Житті» оповіщено, що барон Дю-Руа де-Кантель стає головним редактором газети, а пан Вальтер залишає собі тільки директорство.

Тоді поєднано загін відомих фельєтоністів, хронікерів, політичних редакторів, мистецьких і театральних критиків, переманивши їх грошима з великих газет, старих газет, могутніх і сталих.

Давні журналісти, журналісти поважні й шановні, не знизували вже плечима, розмовляючи про «Французьке Життя». Швидкий і цілковитий успіх стер зневагу серйозних літераторів до початків цієї газети.

Весілля її головного редактора було, мовляв, «паризькою подією», бо Жоржем Дю-Руа та Вальтерами з певного часу почали дуже цікавитись. Всі ті, чиї імена здибуєш по хроніках, збиралися на цьому весіллі побувати.

Відбулося воно ясного осіннього дня.

З восьмої години ранку, служники церкви св. Магдалини, що височить над Королівською вулицею, розстилаючи на високих сходах широкого червоного килима, звертали увагу перехожих і оповіщали паризькій людності, що тут відбудеться пишна церемонія.

Служbowці, йдучи до контор, робітниці, приказчики спинялися, дивились і невиразно марили про багатіїв, що стільки грошей витрачають на те, щоб спаруватись.

Коло десятої години почали спинятись цікаві. Стояли коло церкви хвилин кілька, сподіваючись, що все може зразу ж почнуться, потім розходились.

На одинадцяту годину прибув загін кінної поліції і негайно почав розгонити юрбу, бо коло церкви разу-раз створювалось стовпище.

Незабаром почали з'являтись перші з запрошених, ті, хто хотів зайняти зручне місце, щоб усе бачити. Вони посідали на бічних стільцях у головному притворі.

Потрохи збиралися й інші—жінки, що шелестіли шовковим убранням, суворі чоловіки, майже всі лисі, що йшли церемонною світською хodoю, прибраючи в цьому місці ще поважнішого вигляду.

В церкві поволі повнішало. Сонячне проміння освітлювало крізь величезні розчинені двері перші лави друзів. І проти ясного отвору головного входу темнуватий

крилас здавався жовтим, вохким і блідим у відблиску безлічи свічок із олтаря.

Знайомі вітались, кивали одне одному пальцями і збирались гуртками. Літератори, не такі шанобливі, як світські, розмовляли півголосом. Роздивлялись на жінок.

Норбер де-Варен, шукаючи собі приятеля, постеріг Жака Рівала в середньому ряді стільців і підійшов до нього.

«Ну», мовив він, «майбутнє належить крутіям».

Той, не бувши такий заздрий, відповів:

«Тим краще для нього. Життя його забезпечене».

І почали називати присутніх. Ріваль спітав:

«А не знаєте, що сталося з його дружиною?»

Поет посміхнувся:

«Так і ні. Кажуть, вона дуже відлюдно живе на Монмартрі. Але... є одне «але»... з якогось часу я подибую в «Пері» політичні статті, що страшенно нагадують статті Форестье та Дю-Руа. Пише їх такий Жан Де-Доль, молодий, гарний і розумний хлопець з тієї самої породи, що й наш приятель Жорж, який познайомився з його колишньою дружиною. З цього я роблю висновок, що вона любить новаків і любитиме їх до згину. До того-ж вона й багата. Водрек та Лярош-Матьє не дурно були друзями її дому».

Ріваль заявив:

«А Мадленочка не погана. Гостра і хитра! В натурі вона певно чарівна. Але скажіть, як це сталося, що Дю-Руа вінчається після розлуки?»

Норбер де-Варен відповів:

«Тому вінчається, що перший раз не вінчався».

«Як саме?»

«Наш Любий Друг, з байдужости чи з ощадності, вирішив, що для шлюбу з Мадленою Форестье досить самої мерії. Отже, він обійшовся без священицького благословення, а для нашої святої матери церкви такий шлюб є звичайнісіньке співжиття. Тоб-то, тепер він з'являється до церкви, як нежонатий, і вона ущедря-

тиме його всіма своїми пишнотами, які панові Вальтеру дорогенько коштуватимуть».

Гомін численної юрби більшав під банею. Де-хто розмовляв мало не вголос. Показували знаменитостів, що пишались, задоволені з оглядин, і старанно додержували всіх рухів, приготованих для публіки, бо звикли отак виставлятись на всіх святах, де вони, здавалось їм, були неодмінною прикрасою, мистецьким безділлям. Ріваль вів:

«Скажіть мені, мій любий, ви часто буваєте в патрона,—чи правда, що пані Вальтер ніколи не розмовляє з Дю-Руа?»

«Ніколи. Вона не хотіла віддавати йому малу. Але він, здається, натиснув на батька трупами, похованими в Марокко. Отже, загрожував старому страшними викриттями. Вальтер згадав приклад Ляроша-Матьє і негайно поступився. Але мати, як і всі жінки, вперта, за присягалась, що не мовить і слова своєму зятеві. Страшенно смішно, коли вони сходяться вкупі. Вона виглядає, мов статуя, статуя Помсти, а він сам дуже ніяковіє, хоч і добре тримається, бо вміє собою володіти!»

До них підходили привітатись товариші. Чути було уривки політичних розмов. А невиразний, як шумдалекого моря, гук юрби, що зібралась коло церкви, котився в двері разом з промінням, здіймався під банею по-над стриманішим гомоном обраних, що зібрались у храмі.

Зненацька швайцар ударив тричи об підлогу деревком галебарди. Всі обернулись, зашелестіли спідниці й заторгались стільці. І в ясному свіtlі головного входу з'явилась дівчинка під руку з батьком.

Вона й досі нагадувала цяцьку, чарівну білу цяцьку, прибрану в помаранчеві квітки.

Вона спинилася хвилинку на порозі, а коли ступила перший крок у церкву, могутньо гукнули органи, оповіщаючи про вхід молодої гучними металевими голосами.

Вона пішла, потупивши голову, але ніяк не збентежена, трохи схвильована, мила, чарівна лялька-наре-

чена. Жінки посміхались і шушукали, дивлячись на неї. Чоловіки шепотіли: «Чудова, чарівна». Пан Вальтер ішов прибільшено-гідно, трохи блідий, з показними окулярами на носі.

Позад них чотири дружки, всі в рожевому й усі гарні, були почетом цієї лялькової королеви. Бояри, добре дібрані й однотипні, виступали немов вивченою балетною ходою.

За ними йшла пані Вальтер, спираючись на руку батька свого другого зятя, маркіза де-Лятур-Івелена, сімдесятдвохлітнього діда. Вона не йшла, а чвалала, трохи не мліючи за кожного кроку. Почувалось, що ноги її липнуть до тахлів, відмовляються рухатись, що серце її б'ється в грудях, як спіймане звірятко.

Вона схудла. Від сивого волосся обличчя її здавалось ще блідішим і ще запалішим. Дивилась перед себе, щоб нікого не бачити, щоб думати, може, тільки про свою муку.

Потім з'явився Жорж Дю-Руа з невідомою старою дамою.

Він підносив голову, не одвертаючи, проте, пильного, твердого погляду з-під трохи наморщених брів. Вуса його немов настобурчились на губі. Всі визнали його за красуна. Поставу мав горду, стан тонкий, ноги стрункі. На ньому добре сидів фрак, прикрашений, як краплею крові, червоною стрічкою Почесного Легіону. Потім ішли родичі: Роза с сенатором Рісоленом—вона вийшла заміж тому півтора місяці,—та граф де-Лятур-Івелен із віконтесою де-Персемюром.

Нарешті сунув чудернацький похід спільніків та друзів Дю-Руа, яких він поназнайомив із своєю новою родиною,—відомі в паризькому півсвіті особи, що негайно стають близькими приятелями, а при нагоді й далекими родичами багатих високочнів, декласовані дворяни, зруйновані, заплямовані й, що найгірше,—часом ще й жонаті. Це були пан де Бельвіль, маркіз де-Банжолен, граф та графиня де-Равенель, герцог де-Раморано, князь Кравалов, шевальє Вальреалі, потім запрошенні Вальтера—принц де-Герш, герцог та герцогиня

де-Ферасін, прекрасна маркіза де-Дюн. Кілька родичів пані Вальтер йшли посередині з виглядом вихованіх провінціалів.

А органи все співали, сповнювали величезну будівлю гучними й ритмічними звуками, що стелили до неба людську радість і печаль. Вхідну браму зачинили, і раптом стало темно, мов сонце вигнано за двері.

Тоді Жорж став навколошки поруч дружини проти освітленого олтаря. Новий єпіскоп танжерський, в мітрі й з патирицею в руці, вийшов із ризниці, щоб з'єднати їх у ім'я вічного.

Він поставив звичайні питання, обмінив каблучки, промовив слова, що в'яжуть, як ланцюги, і звернувся до молодих із християнською промовою. Говорив про вірність, довго, пишно. Це був високий, гладкий чоловік, чудовий прелат з величним черевом.

Почулись ридання, і де-хто обернувся. Плакала пані Вальтер, затуливши руками обличчя.

Вона мусіла поступитись. Що їй було робити? Але з того дня, як прогнала з своєї кімнати дочку, що вернулась, з того дня, як сказала пошепки Дю-Руа, що церемонно вклонився їй, знову перед нею з'явившись: «Ви найпідліший з усіх, кого я знаю, не говоріть до мене ніколи, бо я не відповім вам»,—вона терпіла несвітську і невтішну муку. Ненавиділа Сюзанну гострою ненавистю, створеною з безнадійної жаги та разючих ревнощів, чудних ревнощів матери й коханки, потайних, лютих, палючих, як роз'ятrena рана.

І от єпіскоп вінчає їх, її дочку та її коханця, перед двохтисячною юрбою і перед нею! І вона нічого не може сказати? Не може перешкодити цьому? Не може крикнути: «Та чоловік-же цей мій, він мій коханець. Союз, що ви благословляєте—бездечтя!»

Де-хто з жінок розчулено шепотіли: «Бідна мати, яка вона зворушена».

Єпіскоп промовив:

«Ви належите до найщасливіших на землі, до найбагатіших і найшановніших. Ви, пане, що піднеслись

своїм хистом над іншими, що пишете, навчаєте, радите й керуєте народом, мусите доконати велике діло, подати іншим великий приклад...»

Дю-Руа слухав його, п'яний від гордоців. До нього, саме до нього казав так прелат римської церкви. А за спиною він почував натовп, виборний натовп, що зібрався ради нього. Йому здавалось, що сила якась його захоплює, підносить. Він ставав одним з володарів землі—він, він, син бідних кантельських селян.

Він зненацька побачив їх у вбогому шинку на верховині горба над великою руанською долиною, батьків своїх, що частують тамтешніх селюків. Він послав їм п'ять тисяч франків із спадщини графа де-Водрека. А тепер пошле п'ятдесят тисяч. Вони куплять невеличкий маєток, будуть задоволені і щасливі.

Єпископ кінчив свою рацію. Один з священиків у золоченій епітрахілі зійшов у олтар. І органи знову почали славити молодих.

Часом з них здіймались протяжні викрики, розлогі й розкотисті, як хвилі, такі гучні та могутні, що, здавалось, зрушать, висадять покрівлю й розіллються по синьому небі. Їхній протяжний гук геть сповнював церкву, проймав трепетом тіло і душу. Потім вони зненацька вщухли, і тонкі, гнучки ноти розсипались у повітрі, торкаючись уха легкими подихами; граційні, дрібненькі, пурхливі співи линули, як пташки, і раптом ця кокетна музика знову ширилася, набираючи страшної сили та повноти, немов пісчинка, яка оберталась відразу в цілій світ.

Потім над схиленими головами забреніли людські голоси. Співали оперові артисти Ворі та Ляндек. Тонка запашність ладану повивала повітря, а в олтарі відбувалась божественна відправа; богочоловік, з поклику свого священика, сходив на землю, щоб благословити тріумф барона Жоржа Дю-Руа.

Любий Друг, стоячи навколошки коло Сюзанни, схилив чоло. В цю мить він почував себе майже вірним, майже релігійним, глибоко вдячним божеству, що так йому сприяло, що було до нього таке прихильне. І не

тямлючи гаразд, до кого саме звертається, він подякував йому за свій успіх.

Коли відправа кінчилася, Жорж подав руку дружині й перейшов до ризниці. Тоді почався безкрай похід присутніх. Жорж, нестямлячись від радошів, уявляв себе королем, якого народ проголосує. Він потискував руки, бурмотів невиразні слова, відповідав на привітання: «Ви дуже ласкаві».

Зненацька він побачив пані де-Марель, і спогад про всі поцілунки, що він їй дав і від неї дістав, спогад про всі їхні пестощі, про її пустощі, про згук її голосу, смак її уст—здійняв йому в крові раптове бажання знову нею володіти. Вона була гарна, елегантна з своїм хлоп'ячим виглядом і ж wavими очима. Жорж думав: «Яка-ж, все-таки, чудова з неї коханка».

Вона підійшла трохи боязко, трохи стурбовано, і подала йому руку. Він узяв її і затримав. Тоді почув обережний поклик від цих жіночих пальців, тихий потиск, що прощає і опановує. І він теж цю ручку потиснув, мов казав: «Я й досі люблю тебе, я твій».

Очі їхні скинулись, сміючі, блискучі, закохані. Вона шепнула своїм граційним голосом:

«До побачення пане».

Він весело відповів:

«До побачення, пані».

І вона пішла.

Підходили інші. Юрба котилася до нього рікою. Нарешті порідшала. Відійшли останні з присутніх. Жорж знову взяв Сюзанну під руку й рушив із церкви.

Вона була повнісінька, бо кожен знову своє місце зайняв, щоб побачити, як вони вкупі йтимуть. Він ішов поволі спокійною хodoю, піdnіsshi чоло, вступивши погляд в осяяній просвіт дверей. Почував, що по тілі йому котиться довгий дріж, той холодний дріж, що дає його безмежне щастя. Нікого не бачив. Думав тільки про себе.

Коли вийшов на поріг, побачив збиту юрбу, чорну, галасливу юрбу, що прийшла сюди за-для нього, за-

для нього, Жоржа Дю-Руа. Народ паризький дивився на нього й заздрив.

Потім, підвівши очі, побачив геть за площею Згоди палату депутатів. І йому здалось, що зараз одним скоком перемайне з церкви св. Магдалини в Палац Бурбонів²³.

Він поволі сходив приступками між двома живоплотами глядачів. Але їх не бачив; тепер думка його сягала в минуле, і перед його засліпленими сонцем очима плив образ пані де-Марель, що чепурить перед дзеркалом кучері на скронях, завжди розкошлані після ліжка.

ПРИМІТКИ.

- 1) 1 су= $\frac{1}{20}$ франка=біля 2 коп. (по довоєнному курсу).
- 2) Луї—золота монета у 20 франків ($=\frac{7}{2}$ карб.).
- 3) Ступінь бакаляра дається у Франції тим, хто (здебільшого після закінчення середньої класичної школи) пройшов через додатковий перевірчий іспит (щось подібне до нашого колишнього «атестата зрелості»).
- 4) Містечко на Середземному морі біля Ніцци, курорт для сухотних.
- 5) Шпиталь для венериків.
- 6) Граф та маршал французький (1538—1613), відомий своєю хоробрістю.
- 7) Слово «*rottin*» визначає у франц. мові «плітка», «пересуд».
- 8) Французька Академія, одна з п'яти, що вони складають разом Інститут, має 40 членів.
- 9) Всі художники, що їх названо далі, дійсно жили, або (Жервекс, наприклад) живуть ще й досі.
- 10) Сині—республіканці під час великої франц. революції. Найбільший опір революції чинили селяни, з французької провінції Вандеї, на чолі яких стояли дворяни та священики.
- 11) Цезар розлучився з жінкою з самої лише підозри про її перелюбство, підкресливши, що Цезарева жінка не повинна навіть підозри збуджувати.
- 12) Онук останнього французького короля Луї-Філіппа, що був претендентом на франц. престол (1838—94).
- 13) Вічно зелена рослина, що її вживають на погребі та святять у Вербну неділю.
- 14) Частка *du* або *de* (дю, де) при прізвищах у Франції була колись прикметою дворянського походження.
- 15) Герої популярного й досі у Франції роману Бернарден-де-Сен-П'єра «Павел та Віргінія» (1787).
- 16) Мабуть скорочення «Société Générale des Gazetiers» (Загальне Т-во Газетярів).
- 17) Відомий французький художник (1684—1721), що уславився трохи манірними малюнками дівчаток.

18) Титул, що дається в Англії особам шляхетного походження, але не маючим якогось дворянського титула (Esq—скорочення «Esquire»).

19) Перший день кожного місяця у римлян наз. «календи». У грецькому календарі не було календ, а тому вираз «відкладено до грецьких календ» визначає «навіки», або «на невизначений термін».

20) Назва провінції і міста в Алжирі.

21) Дідона, легендарна цариця Карthagену, удова, що дала, за Віргілієм, притулок Енеєві і яку Еней потім покинув. Джульєтта—дівчина, героїня трагедії Шекспіра «Ромео та Джульєтта».

22) Генерал Камброн (1770—842), командуючи при Батерлоо одною з частин Наполеоновської гвардії, на пропозицію здатись—відповів одним непристойним словом, що його у Франції зовуть словом Камброна.

23) У Бурбонському палаці міститься французький парламент.

КНИГОСПІЛКА

Київ, вул. Воровського (б. Хрещатик), 48.
Харків, Горяїнівський пр. 2.

Повне зібрання творів Лесі Українки на 10 томів за загальною редакцією Б. Якубського.

Том I. *Лірика*. Стаття Б. Якубського „Творчий шлях Лесі Українки“ і примітки, стор. LXXXIV + 132 + XXII, з 2 ма портретами авторки . . . . . 1—70

Том II. *Лірика*. Стаття Б. Якубського „Лірика Лесі Українки на тлі еволюції форм поезії“ і примітки, стор. XXXIII + 160 + XXVIII, з портретом авторки . . 1—70

Том III. *Поэзии*. Русалка. Подорож до моря. Самсон. Місячна легенда. Роберт Брюс. Давня казка. Одно слово Віла-носестра. Ізольда білорука. Триптих. Статті: П. Филиповича, Б. Якубського, І. Шаровольського, М. Драй-Хари, А. Ніковського і примітки до III тому, стор. 238 + XIII, з портретом авторки . . . . . 1—70

Том IV. *Переклади*. Стаття О. Бургартда „Леся Українка і Гайне“. Примітки до IV тому Б. Якубського, стор. XXIV + 183 + XIII, з портретом авторки . 1—70

Друкуються і готовуються до друку:

Том V. *Драми і драматичні поеми*. Блакитна троянда. У пущі. Одержима. Вавілонський шолон. На руїнах. Статті і примітки, портрет авторки.

Том VI. *Драми і драматичні поеми*. Кассандра. Три хвилини. У катакомбах. В дому роботи. Айша та Мохаммед. На полі крові. Йоганна, жінка Хусова. Статті, примітки, портрет авторки.

Том VII. *Драми і драматичні поеми*. Руфін і Присцілла. Боярня. Лісова пісня. Статті, примітки, портрет авторки.

Том VIII. *Драми і драматичні поеми*. Адвокат Мартіян. Камінний господар. Оргія. Немивуче (переклад з Метерлінка). Статті, примітки, портрет авторки.

Том IX. Художня проза. Оповідання: Така її доля. Метелик. Волинські образки. Над морем. Приязнь. Розмова. Голосні струни. Екбалль-Ганем. Спогад. Весняні співи. Повість — Жаль. Каака—Біда навчить. Статті, примітки, портрет авторки.

Том X. Проза. Листування. Спомини. Критичні статті Лесі Українки. Примітки. Бібліографія. Стаття до тому, портрет авторки.

Перших чотири томи поступили в продаж.

Все видання буде закінчено друком в 1928 р. У це видання ввійдуть недруковані твори Лесі Українки. Видання перевіряється по рукописних матеріялах письменниці; в примітках буде подано невідомі ще варіанти творів. В кожному томі буде уміщено нового портрета письменниці; більшість портретів друкуються уперше.

Видання друкується на гарному папері, портрети на спеціальному — портретному. Двохкольорова обкладинка роботи худож. Н. Алексєєва.

Видання випускаються в папці. Ціна папки 20 коп.

СВІТОВЕ ПИСЬМЕНСТВО.

(Переклади).

Бекковіч Конрад. Іліана. Переклад з англ. мови О. Бургардта, стор. 128	—70
Золя Еміль. Шахтарі. Переклад О. Левицького. Вступна стаття В. Іванушкина, стор. XIV—271 . . .	1—10
Келлерман Б. Тонель. Переклад М. Рильського, стор. 272	1—10
Лондон Джек. Жахливі Соломонові острови. Переклад з англійськ. мови І. Попова, стор. 202	—80
Фрік Ріхард. В обіймах полярної ночі. Переклад з шведської мови В. Гладкої та Е. Корякіної, стор. 120	—65

Ціна 2 крб. 25 коп.